

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

На правах рукопису

ДЕГТЯРЕНКО МАРІЯ АНДРІЇВНА

УДК 351.74.057

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУДОВОГО ПСИХОЛОГА-
КОНСУЛЬТАНТА**

19.00.06 – юридична психологія

**Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук**

Науковий консультант

Андросюк Вячеслав Георгійович,
кандидат психологічних наук,
професор

Київ – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНЕ ОПОСЕРЕДКУВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУДДІ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА.....	14
1.1. Процесуальні особливості та психологічний зміст діяльності судді.....	14
1.2. Психологічна структура процедурних складових суддівської діяльності.....	29
1.3. Сучасний світовий досвід психологічного забезпечення судового провадження.....	51
Висновки до Розділу 1.....	78
РОЗДІЛ 2. ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ЗМІСТ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА В СУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	83
2.1. Особливості залучення психолога до діяльності судді у формі спеціаліста.....	83
2.2. Напрями психологічного консультування судді з питань судово- психологічної експертології.....	94
2.3. Правові та організаційні засади діяльності психолога в судовому провадженні.....	110
Висновки до Розділу 2.....	124
РОЗДІЛ 3. ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ СУДОВОЇ УСТАНОВИ.....	128
3.1. Організаційно-психологічні особливості діяльності психолога- консультанта судової установи.....	128
3.2. Характеристика основних напрямів психологічного забезпечення професійної діяльності працівників судової установи.....	135
3.3. Нормативне регулювання психологічного забезпечення діяльності працівників судової установи.....	154
Висновки до Розділу 3.....	160
ВИСНОВКИ.....	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	175
ДОДАТКИ.....	196

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасні цивілізаційні процеси в Україні передбачають здійснення радикальних змін усієї системи суспільних відносин, зокрема судової як найважливішого інституту захисту законних прав та інтересів громадян, та одного з дієвих інструментів розбудови громадянського суспільства. Реформування судової системи України відзначається прийняттям Закону України «Про судоустрій та статус суддів» і набранням чинності Кримінальним процесуальним кодексом України. Попри визначені зусилля з удосконалення діяльності органів судової влади, проблемі всебічного використання та застосування психологічних знань у діяльності судової системи в Україні ще не приділено належної науково-теоретичної та практичної уваги.

Як свідчить аналіз наукового доробку з окресленої проблематики, в структурах органів державної влади, зокрема у Службі безпеки України, Міністерстві внутрішніх справ, прокуратурі, Збройних силах, підрозділах Міністерства з надзвичайних ситуацій сучасні досягнення психологічної науки вже доволі широко використовуються. Стосовно ж судової системи, психологічні знання застосовуються рідко, майже виключно в контексті психологічної експертології.

Судова гілка влади в Україні є складною багаторівневою системою. Такі її структурні одиниці, як суди першої інстанції функціонують на рівні узгодженої діяльності багатьох посадових осіб. Суб'єктивний фактор, який зумовлює проходження справ в суді потребує ретельної психологічної роботи. Крім того, професійна діяльність суддів, яка безумовно відноситься до екстремальних видів діяльності, забезпечується узгодженою взаємодією з іншими особами як у внутрішньому контурі управління (судова установа), так і в зовнішньому контурі (досудове слідство, прокуратура, інші органи влади). Саме тому доцільним є обґрунтування нагальної потреби у внесенні до штатного розпису суду посади психолога-консультанта, діяльність якого

має бути спрямована на психологічне професійне забезпечення як безпосередньо процесу розгляду справ судьями, так і повсякденної роботи суду як конкретної установи. Цю думку підтверджено результатами опитування співробітників судових установ України, згідно з яким 80,0% суддів та 82,0% працівників апарату суду зазначили, що судовий психолог-консультант цілком спроможний вирішувати як поточні, штатні психологічні питання забезпечення діяльності конкретної судової установи, так і ситуативні, непередбачувані проблеми, що потребують невідкладного психологічного втручання.

Навіть орієнтовний, пілотний аналіз функціонування судової установи дозволяє виокремити низку доволі вагомих сфер, за якими визначається важлива робота психологів в суді. Це стосується, насамперед:

1. професійної психодіагностики (психологічне діагностування кандидатів на посади суддів і осіб, які претендують на зайняття посад державної служби в судовій системі);
2. професійної психопрофілактики (психологічне забезпечення діяльності судді та працівників апарату суду, не пов'язаної безпосередньо з встановленням правосуддя);
3. психологічного забезпечення діяльності зі здійснення правосуддя (вирішення конфліктів та психологічних колізій в плинні судового процесу, зняття психоемоційного напруження його учасників, нейтралізація екстремальних ситуацій, надання термінової психотерапевтичної допомоги);
4. психологічного супроводження професійної діяльності суддів та апарату суду (на рівні консультування та використання конкретних психологічних заходів).

Кожний із зазначених напрямів цілком реально окреслює перспективи їх унесення до функціональних обов'язків психолога-консультанта.

Зокрема, професійна психодіагностика в межах реалізації судової діяльності неодноразово була предметом наукового юридико-психологічного аналізу. Низка вчених (О.Ратінов, В.Васильєв, В.Ярошенко, Я.Марчак та ін.)

обґрунтовувала необхідність застосування практики професійного психологічного добору на посади суддів, навіть висловлюють пропозицію законодавчо закріпити обов'язок проходження суддями психологічної діагностики і атестування. Однак жодного разу ми не зустріли пропозиції піддавати психодіагностиці осіб, які зараховуються на посади державної служби до судів (помічники суддів, секретарі суду і судових засідань, завідувачі канцелярій та ін.), що ми вважаємо цілком актуальним.

Такий напрям як професійна психопрофілактика, під якою розуміється робота, спрямована на нейтралізацію деструктивних та деформантних проявів у діяльності суддів та працівників апарату суду, повинен носити систематичний повсякденний характер, не обмежуючись лише вступом особи на посаду. Періодичність її може бути узгоджена з періодичністю атестації суддів та працівників апарату суду. Така робота дозволить виявити динаміку психічного стану зазначених осіб, з метою своєчасного коректування психіки.

Напрямок роботи судового консультанта-психолога безпосередньо в процесі не обумовлений законодавчо, і практично відсутній в сучасній юридичній літературі. Ця діяльність судового психолога, як співробітника апарату суду, звичайно, не може бути спрямована на проведення експертиз, як прерогативи установ, що здійснюють судово-психологічні експертизи. Проте, в чинному процесуальному законодавстві відсутні перешкоди до залучення психологів як фахівців для вирішення ситуативних проблем роботи з неповнолітніми особами (свідками, потерпілими, підсудними), особами, які відзначаються своєрідністю психологічного статусу та особливостей психіки. У таких випадках психолог може надавати консультативну допомогу суддям в зв'язку з оцінкою показань тих чи інших осіб, в оптимізації встановлення психологічного контакту та професійного спілкування.

У низці наукових робіт з юриспруденції, юридичної психології, кримінології, психіатрії (Д.А. Дриль, Є.К.Краснушкін, О.В.Кебриков,

С.В.Познишев, А.В.Міхеєв, С.В.Бородін, К.Є.Ігошев, Ю.М.Антонян, І.І.Карпець, І.А.Кудрявцев, О.Є.Личко, М.С.Неймарк, М.Д.Левітов, Ц.А.Голумб, Дж. Вогн, Дж. Страттон, Я. Уествуд та ін.) підкреслюється вагомість застосування психологічних знань при здійсненні правосуддя. Не залишилися поза увагою роботи вітчизняних фахівців (М.В.Костицький, В.М.Синьов, О.М.Джужа, В.П.Казміренко, О.І.Кудерміна, Л.І.Мороз, В.О.Коновалова, О.М.Бандурка, Л.Д.Удалова, В.С.Медведєв, І.М.Охріменко, С.А.Тарарухін, О.К.Черновський, В.В.Кондрюкова) у сфері права та психології.

Не зважаючи на те, що у світовій юридичній та психологічній літературі точиться широка дискусія щодо передбачуваних функціональних обов'язків психолога за умови внесення відповідної посади до штату судів, в Україні це питання є майже недослідженим. Однак, в судових установах США, країн Європейської співдружності, деяких суб'єктів Російської федерації та інших уже існують посади судових психологів-консультантів, що підтверджує перспективність нашого дослідження.

Таким чином, актуальність даного дослідження зумовлена відсутністю теоретичних узагальнень та вітчизняних науково-практичних розробок з питань нормативного регулювання, організації та психологічних засад професійної діяльності судового психолога-консультанта.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів (Указ Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006), Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011–2015 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 24 вересня 2010 р. № 14, Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2014–2017 рр. Тему дисертації затверджено вченою радою Національної академії внутрішніх справ 26 лютого 2013 р. (протокол № 2).

Мета і задачі дослідження. *Мета* дослідження полягає у обґрунтуванні доцільності запровадження посади судового психолога-консультанта в судах України, формулюванні пропозицій щодо можливих функціональних обов'язків судового психолога-консультанта, обґрунтуванні перспектив його посадово-функціонального закріплення на законодавчому рівні. Реалізація поставленої мети потребує вирішення таких *задач*:

- визначити психологічну сутність діяльності судді в процесі судового розгляду справ різного провадження;
- вивчити процедурні складові суддівської діяльності з позиції їх психологічної структури;
- здійснити компаративний аналіз іноземного та вітчизняного досвіду використання психологічних знань в судовому провадженні;
- обґрунтувати використання психологом-консультантом спеціальних знань в сприянні здійсненню правосуддя по окремим категоріям справ;
- визначити напрями консультування судді з питань судово-психологічної експертології в процесі судового розслідування;
- сформулювати пропозиції щодо нормативно-правового та організаційного удосконалення використання психологічних знань у судовому провадженні;
- визначити організаційно-психологічні особливості діяльності судового психолога-консультанта як посадової особи судової установи;
- обґрунтувати основні напрями психологічного забезпечення професійної діяльності працівників судової установи;
- опрацювати пропозиції щодо нормативного регулювання діяльності психолога-консультанта з психологічного забезпечення функціонування судової установи.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у процесі психологічного супроводження судового провадження.

Предметом дослідження є організаційно-правові та психологічні засади професійної діяльності судового психолога-консультанта.

Методи дослідження. *Методологічною основою дослідження є комплекс загально-, приватно-наукових та спеціальних методів і прийомів дослідження. Забезпечення теоретичної частини дослідження здійснювалось загальнонауковою методологією. Зокрема, використання, на засадах формально-логічного підходу, контент-аналізу законодавства, відомчих документів і наукової літератури з дисертаційної проблематики, дало змогу визначити нормативно-правове підґрунтя і стан дослідження психологічного змісту функціонально-процедурних компонент провадження справ у суді (підрозділ 1.1), конкретизувати організаційні підстави психологічного забезпечення діяльності судової установи (підрозділ 3.1). Історико-компаративний метод сприяв визначенню загального та особливого в концептуальних засадах і наявному світовому досвіді діяльності психолога-консультанта в судовій практиці (підрозділ 1.3) та діяльності судових установ (підрозділ 3.3). Метод системно-функціонального аналізу дозволив окреслити структуру процедурних складових судової діяльності (підрозділ 1.2) та змістовні характеристики основних напрямів психологічного забезпечення судової діяльності (підрозділи 2.1. та 2.2). За допомогою телеологічного підходу обґрунтовано доцільність окреслення правових та організаційних підстав діяльності судового психолога-консультанта в судовому провадженні (підрозділ 2.3), організаційно-посадової та функціональної визначеності психолога-консультанта в структурі судової установи (підрозділи 3.1. та 3.2). Низка соціально-психологічних методів: спостереження, аналізу результатів діяльності, анкетування та опитування, а також методів варіаційної статистики достовірно підтвердила обґрунтованість рекомендацій стосовно прогностичної доцільності формалізації діяльності психолога-консультанта судової установи (підрозділ 3.1) за конкретними фаховими напрямками роботи (підрозділ 3.2).*

Емпіричну базу дослідження становлять результати аналізу вітчизняних та зарубіжних нормативних документів, досвіду практичного застосування психологічних знань у низці судових установ України, результати опитування практичних працівників судових установ (суддів та працівників апарату суду) щодо можливих компетенцій психолога судової установи та доцільності впровадження на організаційно-штатному рівні відповідної посади, новел до діючого кримінального процесуального законодавства і відповідних відомчих інструкцій та положень. Експериментальна вибірка суддів та працівників апарату суду відповідала вимогам варіаційної статистики (при $P \leq 0,5$), кількісній, віковій, фаховій та регіональній представленості. Зокрема, нами було опитано 87 суддів, які диференційовані за віковими, гендерними, професійно-досвідними характеристиками, за ознакою спеціалізації суду та категоріями розглянутих ними справ:

- віком до 30-років – 10,2% з кількості опитаних; 30 – 35 років – 19,2%; 35 – 40 років – 16,1%; 40 – 50 років – 25,3%; старше 50 років – 29,2%. Стаж роботи суддею до 5 років – 19,2%; від 5 до 10 років – 12,1%; від 10 до 15 років – 25,3%; понад 15 років – 41,4% опитаних.

За гендерними особливостями, вибірка розподілилась таким чином: судді жіночої статі – 46,5% опитаних, чоловічої статі – 53,5% осіб.

За ознакою спеціалізації суду, в якій працюють опитувані особи:

- місцевий – 71,7% осіб; апеляційний – 27,3%.

За кількістю категорій справ, розглянутих опитуваними:

- кримінального провадження – 36,4% з усієї кількості справ; цивільні справи – 40,4%; адміністративні – 37,4%; господарські – 23,2%; адмінправопорушення – 28,3% справ.

Крім того, опитано 124 працівника апарату суду, які диференційовані за віковими та професійно-досвідними характеристиками:

- віком до 30-років – 55,6% з кількості опитаних; 30 – 35 років – 21,8%; 35 – 40 років – 9,7%; 40 – 50 років – 10,5%; старше 50 років – 2,4%. Стаж

роботи до 5 років – 44,4%; від 5 до 10 років – 33,9%; від 10 до 15 років – 16,1 %; понад 15 років – 5,6 % опитаних.

За гендерними особливостями, вибірка розподілилась таким чином: працівники апарату суду жіночої статі – 73,4% опитаних, чоловічої статі – 26,6% осіб.

За інстанцією суду, в якій працюють опитувані особи:

- місцевий – 66,9% осіб; апеляційний – 33,9%.

За територіальної приналежністю: Вінницька область -2,4%; Волинська область 4%; Дніпропетровська область 2,4%; Житомирська область -12,9%; Закарпатська область -3,2%; Запорізька область -3,2%; Івано-Франківська область - 4,0%; м. Київ -4,8%; Кіровоградська область - 6,5%; Львівська область - 4,0%; Одеська область - 3,2%; Полтавська область -6,5%; Рівненська область - 2,4%; Сумська область 2,4%; Тернопільська область - 2,4%; Харківська область 4,0%; Херсонська область 4,0%; Хмельницька область -6,5%; Черкаська область 4,0%; Чернівецька область -14,5%; Чернігівська область 2,4%;

За ознакою спеціалізації суду, в якій працюють опитувані особи: загальний -63,7%, господарський 18,5%, адміністративний 16,1 %.

Крім того, опитано 124 працівника апарату суду, згідно їх вікових та професійно-досвідних характеристик.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є першим в Україні комплексним монографічним дослідженням перспектив запровадження посади судового психолога-консультанта, в якому в контексті міждисциплінарного підходу вивчено зарубіжний та вітчизняний досвід нормативного регулювання та практичного застосування психологічного знання в опосередкуванні судового провадження, комплексно розглянуто правові, організаційні та методологічні проблеми залучення спеціаліста-психолога щодо підвищення ефективності судового розслідування та психологічного забезпечення діяльності судової установи. Зокрема:

вперше:

- визначено використання спеціального психологічного знання в судовому провадженні за безпосередньої участі судового психолога-консультанта на основі аналізу нормативних документів та феноменології світового досвіду;

- з'ясовано особливості процедури і регламенту участі судового психолога на окремих етапах судового розгляду і за його різновидами;

- сформульовано пропозиції щодо удосконалення нормативного регулювання та організації діяльності судового психолога-консультанта як штатного посадовця в розписі судової установи;

- обґрунтовано рекомендації щодо функціонального змісту роботи судового психолога-консультанта за окремими напрямками психологічного забезпечення діяльності суддів та працівників апарату суду;

удосконалено:

- розуміння процедурних та ситуативних особливостей реалізації психологічних різновидів діяльності в структурі судового провадження;

- інтерпретацію функціональних обов'язків, регламентації та пріоритетів діяльності судових психологів щодо психологічно зумовлених ситуацій поведінки учасників судового розгляду;

- уявлення про сфери компетенції експерта-психолога стосовно діагностики психологічних особливостей та емоційних станів підекспертних осіб;

дістало подальший розвиток:

- теоретико-методологічне підґрунтя юридико-психологічного та функціонального аналізу професійної діяльності суддів та працівників апарату судової установи;

- розуміння сутності психологічного опосередкування діяльності суддів за окремими категоріями справ;

- уявлення про перспективні напрями нормативно-правового та організаційного удосконалення процедурних компонент судово-психологічної експертної діяльності.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що сформульовані в роботі висновки, рекомендації та пропозиції спрямовано на підвищення ефективності діяльності співробітників судової установи (суддів та працівників апарату суду) шляхом оптимізації її психологічного забезпечення штатним судовим психологом-консультантом. Висновки і рекомендації впроваджено та може бути використано в:

- науково-дослідній роботі – для подальшого розвитку теорії і практики кримінального та цивільного процесу в частині використання спеціальних психологічних знань, методичних засад та регламентації діяльності судового психолога-консультанта;

- законотворчій діяльності – для внесення змін та доповнень до Кримінального процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України (Інформаційний лист Верховної Ради України №04-18\12-2721 від 15.10.2015 р.);

- судовій практиці – для удосконалення діяльності суддів та працівників апарату судової установи шляхом здійснення судовим психологом-консультантом професіографічної роботи, супроводження діяльності суддів та її психологічної підтримки згідно визначених в дисертації функцій та регламенту (акт впровадження Солом'янського районного суду м.Києва, №4854 від 02.11.2015 р.);

- освітньому процесі – при підготовці навчальних програм, лекцій, дидактичних матеріалів з навчальних дисциплін «Юридична психологія», «Психологічне супроводження професійної діяльності» (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ, №4426 від 26.10.2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано здобувачем самостійно, викладені положення, що виносяться на захист,

розроблені автором самостійно. У публікаціях, виданих у співавторстві, авторський внесок становить 50 %.

Апробація результатів дисертації. Найбільш суттєві положення, результати та висновки наукових досліджень оприлюднено на міжнародних та всеукраїнських конференціях, зокрема, круглому столі «Актуальні проблеми формування особистості правоохоронця» (м. Київ, листопад, 2013), III Міжнародній науково-практичній конференції „Актуальні проблеми Юридичної психології ” (м. Київ, квітень, 2014), Науковій-практичній конференції «Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи» (м. Київ, квітень, 2015).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження відображено в десяти публікаціях, серед яких три одноосібні та одна у співавторстві в наукових фахових виданнях, які внесено до переліку, затвердженого МОН України, дві – в іноземному виданні, серед яких одна – у співавторстві; чотири – тези наукових доповідей на науково-практичних конференціях, серед яких одні - у співавторстві.

РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНЕ ОПОСЕРЕДКУВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУДДІ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

"Психологія - це стихія, яка оточує суд з усіх боків" - цей образний вислів належить відомому російському кримінологу О.Є. Брусиловському, і певним чином він цілком слушний: розглядаючи кримінальні та цивільні справи, суд зустрічається з чисельними складними життєвими ситуаціями, в яких поведінка їх учасників досить непередбачувана, подекуди важко пояснювана, а кожна з сторін, як правило, переконана в своїй правоті [129, с. 5].

Судова діяльність є різновидом юрисдикційної діяльності, якій притаманні правоохоронні та правозахисні ознаки. Суди самостійні, незалежні та непідзвітні в своїй діяльності, наділені відповідними повноваженнями, а їх акти мають силу закону у конкретній справі. Діяльність судових установ відрізняється від діяльності правоохоронних органів, оскільки має ширший предмет, включаючи механізми захисту права, як щодо публічних, так і приватних справ. Звісно, основним завданням діяльності судових установ є здійснення правосуддя, що реалізується у декількох основних формах: конституційне, цивільне, кримінальне, адміністративне, господарське. Проте, незалежно від вирішення питань, які знаходяться в площині юриспруденції, судова діяльність обов'язково реалізується в контексті соціальної взаємодії, в системі психологічних, особистісних координат.

1.1. Процесуальні особливості та психологічний зміст діяльності судді

В системі правового захисту конституційних цінностей, зокрема, дотримання прав людини та громадянина, суди займають центральне місце. Судова діяльність виступає універсальним механізмом захисту та охорони

права, відновлення та припинення порушеного права. В цьому контексті важливість діяльності судових установ важко переоцінити.

Діяльність судових установ здійснюється на єдиних правових та конституційних засадах. Суди діють в єдиному правовому просторі, виконуючи основні функції держави, а саме, - підтримання правопорядку та законності. Реалізація цих функцій є основоположним атрибутом правової держави та необхідною умовою демократичних перетворень в суспільстві. Виконання надважливих завдань та функцій судової влади здійснюється через систему судових органів. Судова система є сукупністю органів певної держави, організована національним правом, як правило, з урахуванням територіальності та спеціалізації. Судова система є наріжним важелем системи стримувань та противаг державної влади. Судуострій різних країн має свої особливості, які залежать від історичного розвитку судочинства, своєрідностей самої країни та особливостей правової системи. Зазвичай, система судуострою розвинених країн передбачає наявність поділу судів на суди загальної та спеціалізованої юрисдикції. Крім того, в міжнародній практиці, часто зустрічається наявність трьох інстанцій, на чолі з вищим судом, для забезпечення ефективного оскарження та перегляду рішень.

Правові засади функціонування судової системи України визначені, як в Конституції України, так і в спеціальних законах, зокрема: Законі України «Про судуострій та статус суддів», Законі України “Про Конституційний Суд України”, «Про доступ до судових рішень», в указах Президента України: «Про Апеляційний суд України, Касаційний суд України та Вищий адміністративний суд України», «Про утворення місцевих та апеляційних адміністративних судів, затвердження їх мережі», «Про кількісний склад суддів адміністративних судів», «Про вдосконалення мережі адміністративних судів України», «Про Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ», «Питання мережі господарських судів України», «Питання мережі місцевих загальних та апеляційних судів» та інших.

Матеріальні та процесуальні норми здійснення судочинства достатньо чітко регламентовані та визначені в кодифікованих нормативних актах: Кримінальному кодексі, Кримінальному процесуальному кодексі, Цивільному кодексі, Цивільному процесуальному кодексі, Сімейному кодексі, Кодексі адміністративного судочинства, Кодексі України про адміністративні правопорушення, Митному кодексі тощо. Проте, загальні психологічні питання функціонування судової системи, а також можливість використання психологічних знань при розгляді справ різних юрисдикцій, лише частково регламентовані правом, фактично лише щодо призначення та проведення психологічної експертизи.

Таким чином, зважаючи на виняткову вагомість всіх аспектів функціонування судових установ, включаючи психологічний, а також враховуючи надважливість завдань та функцій, покладених на судову систему, психологічні аспекти діяльності судів потребують ретельного теоретико-наукового та практично орієнтованого дослідження.

Психологічна структура діяльності суду існує на межі психології і права, плідна взаємодія яких покликана сприяти вирішенню психологічних сторін правових питань.

Для всебічної та повної характеристики психологічної структури діяльності суду її доцільно розглядати у декількох аспектах. В аспекті здійснення судочинства, можна виокремити наступні основні напрямки: психологія судової діяльності при розгляді кримінальних, цивільних, господарських справ, при розгляді справ окремого провадження тощо. Звичайно, особливому дослідженню підлягають саме кримінальні та цивільні справи, психологічні особливості розгляду яких доволі різняться між собою. Стосовно господарських справ та справ адміністративного провадження, то вони за психологічною специфікою схожі з цивільними справами. В аспекті процесуальних дій, що здійснюються судом, психологічно насиченими виступають допит (обвинуваченого, потерпілого, свідків, неповнолітніх), судова промова, судові дебати, винесення рішення по справі тощо. Окремої

дослідницької уваги потребують суб'єкти судової діяльності - суддя, прокурор, адвокат, інші учасники процесу. Отже, судова діяльність настільки багатогранна, що може бути досліджена лише через призму вивчення та характеристики усіх зазначених вище аспектів.

Виходячи з основної функції суду, а саме - здійснення судочинства, перш за все необхідно піддати теоретичному аналізу психологію розгляду справ в суді.

Зважаючи на те, що основна діяльність загальних місцевих судів стосується цивільних справ, вважаємо доцільним розглянути психологічні особливості судового розслідування на прикладі справ саме цієї категорії.

Цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників [6]. Цивільні правовідносини виникають та розвиваються внаслідок саме вольових дій осіб, які звертаються до суду із заявою щодо захисту свого права чи охоронюваного законом інтересу, а також можуть виникати на публічній основі, в справах, де за зазначеним позовом до суду звертаються органи прокуратури, органи державної влади, профспілки тощо [168]. Подання до суду заяви є юридичним фактом, що спричиняє виникнення цивільних процесуальних правовідносин між заявниками та судом, об'єктивною основою яких є матеріальні правовідносини — необхідність захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів, що виникають з порушених і спірних цивільних, трудових, сімейних, кооперативних правовідносин.

Характерні особливості розгляду цивільних справ судом визначаються, перш за все, тим, що значна кількість правових норм, які регулюють цивільні відносини, має окреслену психологічну сутність. Наприклад, розгляд справ, що стосуються заперечення угод, зокрема з приводу їх укладання під впливом обману, неможливий без використання широкого кола психологічних знань. Взагалі, перелік цивільних справ, що потребують психологічних знань, є набагато ширшим:

- справи, що виникають у сфері правочинів: встановлення ступеня розуміння особою змісту укладених нею угод, її здатності приймати досить обґрунтовані рішення;

- справи окремого провадження: про визнання громадянина недієздатним, про встановлення опіки над фізичною особою та призначення опікуна, про встановлення піклування чи піклувальника над фізичною особою; справи, що виникають з сімейних правовідносин: встановлення психологічної сумісності дітей з батьками, з усиновителями, з опікунами; встановлення психологічної сумісності подружжя [6].

Правові норми здійснення цивільного судочинства чітко визначені у правових актах, чого не можна стверджувати стосовно використання психологічних знань при розгляді відповідних справ. Виключенням є призначення та проведення психологічної експертизи по справах, що знаходяться на розгляді в суді. Проте, навіть ця норма, як показує практика, застосовується судами лише в поодиноких випадках. Тому дослідження судової практики з реалізації норм цивільних правовідносин потребує залучення ґрунтовних психологічних знань, зокрема стосовно її структурних та змістовних компонентів.

Психологія цивільного процесу виявляється в психології його учасників, суб'єктів цивільних правовідносин. Процесуальний статус визначає соціально-правову поведінку сторін по справі. Наміри, інтереси, честь, гідність, воля та інші психологічні поняття фактично зустрічаються у всіх без виключення цивільних (судових) процесах.

Ефективність розгляду цивільних судових справ і можливість прийняття справедливого рішення судом, залежить як від характеру взаємодії конфліктуючих сторін, так і від взаємодії з ними суду в якості третьої сторони, якій належить приймати рішення по справі. Саме суд регулює взаємовідносини сторін по справі в плинні розгляду, в чому і полягає його наріжна психологічна функція.

Розглянемо більш детально правові та психологічні позиції сторін цивільного процесу. Усіх суб'єктів (учасників) цивільних процесуальних правовідносин (крім суду) необхідно розділяти на дві групи: осіб, які беруть участь у справі, і осіб, які сприяють здійсненню правосуддя по цивільних справах [139].

Як впливає зі змісту глави 4 Цивільного процесуального кодексу України, критерієм такого поділу є наявність юридичної зацікавленості, що є головною ознакою осіб, які беруть участь у справі, і головною їх відмінністю від інших учасників процесуальної діяльності. Проте юридична зацікавленість учасників цивільного процесу носить різний характер. Саме у відповідності до типу зацікавленості, учасників цивільного процесу можливо поділити на умовні групи: зацікавленість в предметі спору чи розгляду справи - треті особи, заявники по непозовних справах; зацікавленість державного характеру - прокурор, органи державної влади і органи місцевого самоврядування; зацікавленість суспільного характеру - профспілки, державні підприємства, установи, організації та окремі громадяни, що захищають права інших осіб. Окремо необхідно виокремити групу осіб з особливим різновидом зацікавленості, яка полягає в юридичній допомозі по захисту прав та інтересів осіб та допомозі у встановленні істини по справі та винесенні справедливого рішення: представники сторін і третіх осіб [139].

Предметом позову виступають спірні правовідносини, а за характером вимог позивача визначається вид позову. Для психологічного аналізу найскладнішою є судова ситуація, якій притаманна суттєва конфліктогенність. Причини міжособистісних конфліктів дуже різноманітні: зіткнення матеріальних чи моральних інтересів, нерозуміння іншої сторони, незбалансована рольова взаємодія, егоїстичні орієнтації, лідерські якості, невірноваженість або причепливість характеру кожної із сторін, схильність до підбурювання тощо. Перераховані причини впливають на виникнення конфліктних ситуацій в процесі розгляду справи. У плинні соціальної взаємодії можливими є варіанти очікуваної поведінки, які можуть бути

бажаними, небажаними, припустимими та неприпустимими. Саме при поведінці партнера по взаємодії, яка не відповідає бажаності або припустимості, виникає передконфліктна ситуація чи безпосередньо конфлікт.

Окремому розгляду підлягають психологічні особливості діяльності юриста (представника) та прокурора в цивільному процесі.

Відповідно до Цивільного процесуального кодексу України сторони по справі, в тому числі треті особи та особи, які відповідно до закону захищають права, свободи чи інтереси інших осіб, а також заявники та інші зацікавлені особи в справах окремого провадження (крім справ про усиновлення) можуть брати участь у розгляді цивільної справи як особисто, так і через представника. Представництво передбачене чинним цивільно-процесуальним законодавством з метою надання юридичної допомоги фізичним та юридичним особам при розгляді цивільних справ в суді, та являє собою правовідносини, відповідно до яких одна сторона (представник) здійснює діяльність в судових органах від імені іншої особи, щодо захисту її прав та інтересів [139].

Одним з завдань органів прокуратури, визначених статтею 121 Конституції України, є представництво інтересів громадян або держави в суді, у випадках та у спосіб, передбачені законом [1]. Підставою участі прокурора у справах цивільного судочинства, може бути як його власна ініціатива, так і ініціатива суду. В деяких випадках участь прокурора у справах є обов'язковою, наприклад, в справах про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку чи про припинення надання амбулаторної психіатричної допомоги, госпіталізацію у примусовому порядку [7].

При порівнянні діяльності прокурора та адвоката (представника) з цивільних та кримінальних справ виявляється їх принципова різниця. В кримінальних справах прокурор виступає обвинувачем, по цивільних справах він не обвинувачує, а робить висновок у справі (на підставі аналізу цивільно-правових норм). Діяльність адвоката (представника) не покликана захищати,

а має на меті надання правової допомоги. Тому промови адвоката та прокурора, лаконічні та менш емоційно насичені, аніж в кримінальному процесі. Проте виступи прокурора та адвоката (представника), як юридично обізнаних осіб, повинні бути грамотними, логічно-побудованими, виразними (з використанням риторичних прийомів), тобто спрямованими на стійку увагу аудиторії. Промови прокурора і адвоката (представника) мають ряд особливостей, обумовлених їхньою спрямованістю: вони виголошуються для розв'язання цивільної суперечки.

Одним з важливих психологічних аспектів судової діяльності є орієнтованість на пошук шляхів зняття конфліктної протидії ще на стадії підготовки справи до слухання. Конфлікт психологічних установок, майнових і немайнових особистих інтересів, може бути вирішений законним шляхом для взаємного задоволення сторін. Основним шляхом вирішення конфлікту є налагоджування переговорів. Багато конфліктів, доведених до розгляду судом, могли б бути врегульовані шляхом комунікативної взаємодії сторін. Так, відповідно до статті 111 Сімейного Кодексу України, при розгляді справ про розірвання шлюб, суд повинен вжити заходів щодо примирення подружжя, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства [5]. На жаль, законодавство не визначає, які саме заходи можуть застосовуватися судом для примирення подружжя і це не випадково, оскільки такі питання можуть вирішуватися виключно в процесі розгляду конкретної справи [134]. Тобто, на суд покладається завдання встановити дійсні причини розірвання шлюбу, можливості вирішення конфліктних питань, організації діалогу між подружжям. Суд покликаний допомогти конфліктуючим сторонам знайти компроміс, наприклад щодо місця проживання дітей чи добровільної сплати аліментів. Крім цього, суд створює можливості обміркувати підстави конфлікту сторонами по справі, наслідки розлучення, особливо стосовно впливу на дітей, оскільки сторони по справі можуть діяти під впливом емоцій, що унеможливорює ретельний логічний аналіз своїх дій. Проте фактичні обставини справи, які повинен враховувати

суд при розгляді даної категорії справ, мають значно суттєвіший психологічний аспект. Суд повинен визначити: ґрунтовність і стійкість сформованих у сторін позицій, обрану ними стратегію поведінки, характерологічні та інтелектуальні особливості особистостей. З боку позивача необхідно виявити стійкість його позицій щодо категоричної вимоги в задоволенні позову, аргументованої з правової сторони. Але з психологічної точки зору, ця вимога іноді може бути наслідком психологічних станів позивача - емоцій (наприклад, приниження, образи, фрустрації) і властивостей (наприклад, ригідності). В таких випадках, необхідно зорієнтувати заявника в напрямку подолання сформованих мотиваційних установок та на пошук оптимальних шляхів вирішення проблеми. «Боротьба» в цивільному процесі в багатьох випадках призводить не до вирішення конфлікту, а до його посилення, чим і визначається тривала судова тяжба. Саме тому, посередницька діяльність, медіація є актуальною в цивільному процесі. Вітчизняна та міжнародна практика доводить, що більшість спорів можливо вирішити шляхом переговорів, зокрема у США близько 90% цивільних позовів вирішуються ще до судового розгляду.

Вирішення цивільно-правових конфліктів мирним шляхом охороняє суб'єктів цивільно-правових відносин від можливих психологічних наслідків необдуманих рішень: стресів, емоційних розладів, та інших наслідків: розпад сім'ї, втрата іміджу і ділової репутації, матеріальні втрати. У цьому аспекті виявляється одна з найголовніших функцій суду - виховна.

Аналізуючи психологічні аспекти розгляду цивільних справ по окремим стадіям цивільного процесу, необхідно зазначити, що кожна стадія має свої особливості.

Правова регламентація попередньої підготовки розгляду цивільної справи (попереднє судове засідання) міститься в статті 130 Цивільного процесуального кодексу. Попереднє судове засідання проводиться з метою з'ясування можливості врегулювання спору до судового розгляду, або забезпечення правильного та швидкого вирішення справи. Попереднє судове

засідання проводиться суддею за участю сторін та інших осіб, які беруть участь у справі [7]. Суддею з'ясовуються позиції сторін щодо можливого мирного врегулювання спору, в тому числі бажання сторін укласти мирову угоду або передати справу на розгляд третейського суду. У позивача з'ясовується питання щодо бажання відмовитись від позову, у відповідача - щодо визнання ним позову. Відповідач може як визнати позов повністю, так і частково.

Під час попереднього судового засідання, також, вирішуються питання статусу учасників по даній справі, оскільки ініціатор справи і позивач не завжди може бути однією особою (наприклад справу може бути порушено представником). Крім того, під час попереднього судового засідання можуть виникнути і інші питання: про розшук відповідача, про допуск або притягнення співпозивачів чи співвідповідачів тощо. Також, з'ясовується питання щодо участі третіх осіб у справі, участі у справі прокурора, органів державної влади та місцевого самоврядування [7].

Саме на стадії попереднього засідання судом починається діяльність, яка має яскраво виражений психологічний аспект, а саме – процес пізнання, спрямований на встановлення істини по справі. Аналіз змісту матеріалів позовної заяви сприяє формуванню для суду концептуальної моделі події та проблемно-пізнавальної ситуації. Повнота, достовірність наданих матеріалів має надзвичайно важливе значення, оскільки саме вони можуть слугувати доказом по справі. Завдання ж суду полягає в тому, щоб не тільки зрозуміти суть справи, а й знайти можливість засвідчення відповідних фактів. Під час попереднього судового засідання повинно скластись чітке уявлення про суть позову, крім того, суд повинен розмежувати беззаперечні факти та проблемні твердження. Пізнання виявляється, перш за все, в ознайомленні суду з позовною заявою та доданими матеріалами; оцінці позицій сторін на основі наданих ними пояснень; оцінці доказів та показів свідків по справі. Ця діяльність допомагає судді зрозуміти суть виниклого конфлікту, позиції

сторін по справі, обставини правового та психологічного характеру - особистісні особливості конфліктуючих сторін, мотивацію їх вчинків.

Оцінка доказів є надскладним елементом пізнання, оскільки за своєю суттю ця діяльність є об'єктивно-суб'єктивною і значно залежить від компетенції судді, його ціннісних орієнтацій та правової обізнаності. Значну роль відіграє внутрішнє переконання судді, яке не повинно піддаватись будь-яким зовнішнім впливам. Під час оцінювання доказів виявляються інтелектуальні, волеві та емоційні психологічні риси особистості судді.

Знання судді по подібним справам завжди є ширшими, ніж фактичні матеріали, що містить конкретна цивільна справа, але цей факт має також і негативний момент, який виявляється в небезпеці необ'єктивності розгляду справи. Саме тому, суду необхідно зосереджувати увагу на повноті, належності та допустимості доказової бази конкретної цивільної справи.

Врахуванню також підлягає те, що на попередньому судовому засіданні сторони оцінюють психологічні якості судді: компетентність, об'єктивність, здатність до рефлексії, розуміння різних життєвих колізій, комунікативність тощо. Суддя повинен володіти особистими якостями, спрямованими на встановлення соціальної комунікації.

Досить часто, на всіх стадіях судового (цивільного) процесу, у тому числі, на стадії попереднього розгляду, виникає необхідність застосування правомірного впливу на сторін по справі, особливо у випадках, коли такі особи протидіють реалізації права, здійсненню виховної діяльності судом. Роз'яснення норм закону, наслідків його недотримання переважно має позитивний вплив на вищезазначених осіб. З психологічної точки зору, можливим є морально-етичний вплив, а також вплив на мотиваційну сферу, що дозволяє переорієнтувати раніш сформовані поведінкові моделі сторін у нову площину.

Наступною стадією є безпосередній розгляд справи в судовому засіданні, що є процесуальним вираженням розгляду по суті.

На стадії судового розгляду цивільної справи, перед судом стоять завдання, що визначають характер його діяльності та осіб, що беруть у ньому участь. Для виконання основного завдання суду, а саме - винесення справедливого рішення, перед судом виникають проміжні завдання: дослідження всіх доказів по справі, з'ясування правовідносин, що існують між сторонами, встановлення дійсних прав та обов'язків осіб, що беруть участь у розгляді [138].

Організація судового засідання також має психологічне забарвлення, оскільки суду необхідно реалізовувати не тільки норми судочинства, але й дотримуватись культури судового процесу відповідно до загальноприйнятих стандартів. Культура цивільного процесу виступає фактором правосвідомості та виявляється в шанобливому ставленні до судових органів. Морально-психологічна атмосфера судового процесу має ознаки «ритуальної» урочистості, соціальної значимості, що призводить до соціально-психологічного ефекту. Відступ від регламентних вимог, викладених в чинному цивільно-процесуальному законодавстві, можливий лише за дозволом головуючого, за наявності поважних причин, таких як хвороба, похилий вік тощо. Отже, одним з основних обов'язків присутніх в залі судового засідання, в тому числі учасників процесу, є безумовне підкорення встановленому порядку та розпорядженням головуючого.

Роз'яснення прав та обов'язків учасникам судового процесу (такий обов'язок суду передбачений чинним цивільно-процесуальним законодавством) також можна вважати процесуальним ритуалом. Саме тому, таке роз'яснення є дійсно важливим, оскільки, більшість населення не володіє цими знаннями. З психологічної точки зору, таке знання, а, головне, його розуміння, має призвести до вільного та свідомого розпорядження власними правами та обов'язками.

Форма спілкування в судовому процесі є традиційно сформованим судовим етикетом. Відомий російський юрист та громадський діяч А.Ф. Коні наголошував на істотному значенні естетики обстановки судового процесу,

наполягав, щоб у виконання норм судового обряду вносилися смак, почуття міри і такт.

Суд повинен виявляти до всіх учасників процесу рівне ставлення, незалежно від процесуального статусу. Основними якостями, якими повинен володіти суддя є спокій, упевненість та зовнішня гідність. Під час судового засідання судді недоречно вживати малокультурні мовні звороти та неформальні звернення до присутніх, а під час перерви він не повинен спілкуватись з учасниками процесу.

Під час судового процесу суддя не має права піддаватись поверхневим враженням та бути залежним від власного настрою. Безперечним є той факт, що навіть тон голосу впливає на зміст відповіді. Особливу увагу треба виявляти до осіб знервованих, а також до осіб з підвищеної чутливістю (вразливістю), оскільки такі особи можуть бути дуже скутими в атмосфері судового засідання. Зазначене може призвести до зниження пам'яті, а також сприяти актуалізації хибних уявлень у свідченнях.

Відповідно до судового етикету, суддя повинен створювати такий імідж, щоб на думку розсудливої, законослухняної та поінформованої людини його поведінка була бездоганною. Відповідно до Кодексу професійної етики судді, він має утримуватися від поведінки або висловлювань, які можуть призвести до втрати віри в рівність професійних суддів, народних засідателів та присяжних при здійсненні правосуддя [14].

На практиці неодноразово зустрічається неадекватна поведінка учасників процесу, що становить значну перешкоду для правильного, всебічного та об'єктивного розгляду справи в суді. Неадекватність виявляється в емоційних зривах під час розгляду справи, проявах особистісних деформацій учасників процесу, акцентуацій характеру, а також, психологічних бар'єрів. Психологічні бар'єри виявляються на основі різних психічних станів пасивності чи гіперактивності суб'єкта, негативних установок, комунікативних, смислових, емоційних особистісних проблем.

Одним з подібних психологічних бар'єрів може бути стереотипне (шаблонне) мислення, яке може бути притаманним і судді.

Судові дебати є частиною судового розгляду цивільної справи, яка полягає у виступах осіб, які беруть участь у справі. Хоча процесуальне законодавство не обмежує виступи у часі, проте суддя керує дебатами таким чином, щоб виступи стосувались лише обставин та доказів по справі. Після закінчення судових дебатів суд може надати можливість сторонам по справі обмінятися репліками. Однак не слід забувати, що завданням осіб, що приймають участь у дебатах, є викладення власних думок з приводу, обставин, що досліджувались в судовому засіданні, чи можливо їх вважати встановленими чи невстановленими, якими доказами підтверджується або спростовуються факти тощо.

Дослідивши психологічні особливості окремих стадій розгляду цивільної справи, доцільно зосередитись на завершальній стадії, а саме, - винесення рішення по справі. З психологічної сторони винесення рішення по справі є вольовим актом формування дії, спрямованої на досягнення мети [65, с. 319]. Ухвалення рішення по справі призводить до позитивних чи негативних наслідків, цей процес знаходиться в прямій залежності від визначеності ситуації по справі, в тому числі наявності, достовірності та переконливості фактичних даних. Прийняття рішення по справі суддею повинно ґрунтуватись не лише на чинному законодавстві, наявній доказовій базі, а і на внутрішньому переконанні судді, що за своєю природою є суто психологічним фактором. Формування такого переконання потребує власних поглядів та знань, в тому числі, психологічних [20; 89; 177; 178].

На стадії ухвалення рішення суддя повинен бути відсторонений від будь-яких сугестивних впливів, у зв'язку з чим законодавцем передбачено заборону суддям вступати у будь-які стосунки на цій стадії. Винесення рішення колегіальним складом (наприклад, при розгляді справи в апеляційній інстанції) має свої психологічні особливості. Зокрема, можуть актуалізуватись такі психологічні явища як конформізм і сугестія, оскільки

судді піддаються груповій поведінці і впливу авторитетної особи. У кожного судді повинна бути сформована власна думка, незалежна від позицій інших учасників колегії. При вирішенні кожного окремого питання ніхто з суддів не має права утримуватися від голосування. Головуючий голосує останнім. Усі питання вирішуються простою більшістю голосів [139].

Кримінальне судочинство має свою специфіку та істотно відрізняється від судочинства з цивільних справ [20; 125, 177; 178]. З набранням чинності новим Кримінальним процесуальним кодексом України змінилось багато правових уявлень про кримінальний процес, проте, на наш розсуд, тема застосування психологічних знань для розгляду кримінальних проваджень залишилась поза увагою, за виключенням декількох норм, що стосуються можливості залучення спеціаліста для консультації, необхідності участі педагога або психолога при розгляді справ щодо неповнолітнього та призначення психологічної експертизи. Проте, як свідчить практика, вищезазначені правові норми вже нового Кримінального процесуального кодексу України, застосовуються судами лише в поодиноких випадках, не зважаючи на висвітлення науковцями психологічних особливостей кримінальних проваджень та необхідності застосування спеціальних, саме психологічних, знань. Так, на думку М.В.Костицького, В.Я.Марчака, О.К.Черновського, А.В.Федіни та В.І.Ярошенка, використання спеціальних психологічних знань у кримінальному судочинстві не лише не перешкоджатиме реалізації принципів кримінального процесу, але й забезпечуватиме захист прав та свобод громадян, перетворить кримінальний процес в більш гуманний та людиноцентричний [125, с. 6].

Психологія розгляду кримінальних справ досліджує психологічні особливості та певні закономірності процесу, а саме, - діяльність осіб, що приймають участь у розгляді справи; виховну функцію суду, яка виявляється у виховному впливі процесу та вироку на підсудного; роль громадської думки, її вплив на суддів тощо.

Вказана судова діяльність є специфічним видом професійної діяльності суддів, яка взаємодіє з діяльністю інших учасників процесу. Вона є різноманітною, складною та відповідальною, оскільки завдання вказаної діяльності полягає у встановленні істини по кримінальних справах.

Судова діяльність в кримінальному процесі, як і будь-яка інша професійна діяльність, має свою мотивацію, завдання, цілі, методи та способи реалізації. Її можна розглядати також як форму соціальної та психологічної взаємодії осіб, оскільки вона носить колегіальний характер, в ній відображаються міжособистісні, внутрішньогрупові та міжгрупові відносини.

1.2. Психологічна структура процедурних складових суддівської діяльності

В умовах глобалізації, становлення пріоритетності прав людини, розвитку громадянського суспільства, все більшого значення набуває «людський фактор», в тому числі в судочинстві. В межах судової діяльності неможливо не враховувати факт існування психологічних відмінностей між особами, які спричинені різними соціальними умовами, віковими особливостями, типологічними властивостями вищої нервової системи, рівнем розумового розвитку, освіченістю, за якої ці відмінності стосуються не лише об'єктів діяльності (обвинувачених, свідків, потерпілих тощо), але й її суб'єктів (суддів та працівників апарату судової установи). Дослідження та визначення суб'єктивних особливостей діяльності осіб, що мають юридичне значення та психологічна характеристика учасників судового процесу, забезпечує більш точне застосування норм права. Проте, таке дослідження та інтерпретація його результатів потребують спеціальних психологічних знань.

На сучасному етапі розвитку суспільства, неможливо уявити об'єктивний та справедливий розгляд справи в суді без використання наукових досягнень, всіх наявних методів та засобів встановлення фактів по

справам, в тому числі в галузі психології. Їх використання сприяє більш якісному та ефективному судочинству.

На думку М.В.Костицького, спеціальні психологічні знання є різновидом знань про психіку людини та можуть бути використані у судочинстві з метою виконання його завдань [67, с. 24].

Ф.С.Сафуанов [114, с. 202] зазначає, що спеціальні психологічні знання є знаннями теоретичними та методологічними, спрямованими на пояснення психічної діяльності особи, її особливостей, закономірностей, структури тощо. Такі знання можуть одержуватись шляхом спеціальної психологічної підготовки і використовуватись під час розслідування та судового розгляду, з метою об'єктивного розгляду справи.

На думку В.В.Нагаєва [111, с. 5], при розгляді кримінальної справи в суді можуть виникати питання не правового характеру та вузько спеціалізовані, у зв'язку з чим їх вирішення знаходиться поза компетенцією слідчого і суду. В такому разі вважається доцільним залучення інших учасників кримінального процесу, а саме осіб, що володіють спеціальними знаннями, достатніми для кваліфікованого розв'язання виниклої проблеми, зокрема, експертів, спеціалістів, консультантів.

Як вважає В.Л.Васильєв [30, с. 501], використання психологічних знань сприяє правильному вирішенню завдань правоохоронних органів, перевихованню осіб, які вчинили злочини. Психологічні знання в діяльності правоохоронних органів реалізуються в різний спосіб, і, в першу чергу, працівниками правосуддя, забезпечуючи правильну діагностику особистості, індивідуальний підхід до особи, вибір та застосування відповідних ситуації тактичних прийомів, і, таким чином, сприяє вирішенню практичних завдань боротьби зі злочинністю на дійсно науковій основі. Однак не у всіх випадках самі органи та особи, що представляють правосуддя, можуть використовувати всі дані і методи психологічної науки [30, с. 501].

І далі автор зазначає, що високий професіоналізм і психологічна культура працівників правоохоронної системи не виключають, а скоріше

створюють передумови для використання психологічного знання при розслідуванні та розгляді в суді кримінальних справ [30, с. 501].

Враховуюче вищевикладене, безперечною видається необхідність залучення до розгляду судових справ осіб, що володіють спеціальними знаннями про закономірності розвитку та функціонування психіки людини, тобто фахівців-психологів. Тому цілком зрозумілим є факт майже одностайної думки опитаних нами суддів та працівників апарату суду (80,0% респондентів) стосовно доцільності впровадження до штату суду фахівця-психолога.

Проте, перш ніж вести мову про можливості психологічного забезпечення безпосереднього проходження справи в суді на окремих стадіях судового провадження, потребує висвітлення питання наявності в самій судовій діяльності суттєвих психологічних чинників, які не лише зумовлюють, але й детермінують її здійснення.

Згідно професіографічного визначення, діяльність судді відноситься до класу професій «людина-право», яким притаманний соціальний та гностичний характер. В зв'язку з цим, ця діяльність може бути піддана аналізу її структурних компонентів, якими виступають різновиди психологічної діяльності за її функціональним змістом. Подібний психологічний аналіз обумовлюється тим, що ці різновиди психологічної діяльності виступають, з одного боку, способом оцінки придатності особистості до певної професійної діяльності, а з іншого – мають формуючий вплив на особистість. Зазначене відповідає провідному принципу психологічної науки [128] щодо прояву особистості в діяльності і формуванню в діяльності самої особистості.

В структурі судової діяльності можна виокремити кілька основних, психологічно зумовлених напрямів (різновидів) діяльності при виявленні істини в судовому розгляді, які взаємопов'язані з психологічними аспектами, а саме: пізнавально-аналітичний, комунікативний, організаційно-регулятивний, конструктивний та виховний [125; 178]. Хоча на окремих

етапах судового провадження деякі з них є наріжними, але, зазвичай, реалізуються на різних етапах судового розгляду та плідно взаємодіють протягом всього процесу.

Аналітичний підхід в дослідженні змісту та чинників основних видів діяльності в судовому розгляді справи передбачає урахування ієрархії їх вагомості для встановлення істини. Зокрема, з моменту відкриття кримінального провадження, першочергового значення набуває пізнавальна діяльність. Матеріали кримінального провадження, підготовлені на стадії досудового розслідування, містять певною мірою готову модель події злочину, а також взаємовідносин учасників досліджуваної події. Не зважаючи на те, що пошукову частину пізнавальної діяльності здійснюють органи досудового розслідування, на судові органи покладається обов'язок дослідження та перевірки наданих фактів. Інакше кажучи, модель події злочину завжди повинна сприйматись судом тільки як імовірна істина, яка обов'язково підлягає оцінці та перевірці в кожному окремому елементі. Повне та об'єктивне дослідження судом обставин справи виступає важливою частиною здійснення правосуддя.

Пізнавальна діяльність суду включає в себе і пошукову складову, хоча переважна кількість роботи по збиранню інформації повинна бути здійснена на досудовому розслідуванні. На суд покладено обов'язок, при необхідності, витребувати нові документи, досліджувати нові докази, викликати не допитаних свідків або здійснити допит попередньо опитаних свідків та поставити їм нові запитання, що дозволяє встановити нові фактичні обставини кримінального правопорушення. Це особливо важливо, оскільки новий Кримінальний процесуальний кодекс передбачає можливість при судовому провадженні як зміну обвинувачення в суді, так і висунення додаткового обвинувачення, а, головне, можливість відмови від підтримання державного обвинувачення [4].

Другою істотною особливістю пізнавальної діяльності суду є те, що вона здійснюється через опосередковане сприйняття фактів. Це відбувається з

низки причин: віддаленість судового провадження від події злочину, особливі процесуальні умови тощо.

Виходячи з цілей та завдань, поставлених перед судочинством, одночасно і метою і видом діяльності є виховна діяльність суду. Виховний вплив суду здійснюється на протязі всього розгляду справи та виявляється в об'єктивному розгляді кримінальної справи (провадження). Недарма, відомий правник А.Ф. Коні стверджував, що суд є не тільки судилище, але і школа. Судовий розгляд та ухвалений вирок спричиняє виховний вплив як на обвинуваченого, так і на присутніх лише за умови його справедливості. Для здійснення виховного впливу саме суддя, як головуючий судового розгляду, повинен володіти високими моральними якостями: відповідальністю, принциповістю, неупередженістю.

Для більш детального розгляду видів діяльності судових установ, в тому числі конструктивної та комунікативної, необхідно їх дослідити через призму етапів судового розгляду.

Судовий розгляд являє собою найважливішу стадію кримінального процесу, оскільки всі попередні його стадії спрямовані на забезпечення достатніх підстав для такого розгляду, а всі подальші - на перевірку обґрунтованості, справедливості та законності ухваленого судом рішення і його виконання. Крім того, в судовому засіданні встановлюється відповідність провадження кримінальної справи вимогам кримінального процесуального законодавства.

Кримінальним процесуальним законодавством України декларовані певні принципи та вимоги щодо судового розгляду: розумний термін розгляду; незмінність складу суду; наявність запасного судді у разі розгляду тривалого за часом провадження (новела Кримінального процесуального законодавства); безперервність судового розгляду; організація судового засідання з урахуванням принципу змагальності та рівності всіх учасників процесу щодо реалізації прав, передбачених законодавством.

Судовий розгляд складається з декількох стадій: підготовче судове засідання, судовий розгляд (розгляд справи в судовому засіданні), судові дебати, останнє слово обвинуваченого, ухвалення рішення [4].

Для досягнення мети та вирішення завдань, поставлених перед підготовчим засіданням, судом здійснюється пізнавальна діяльність. Для вирішення низки питань, які виносяться на вирішення на цій стадії процесу, суд повинен ґрунтуватись на матеріалах кримінального провадження, беручи до уваги клопотання, заявлені учасниками кримінального провадження, зокрема, - про склад учасників судового розгляду; про витребування речей чи документів; про здійснення виклику певних осіб для допиту. Так, відповідно до частини 7 статті 101 Кримінального процесуального кодексу України для допиту може бути викликаний експерт, як за клопотанням сторін, так і за ініціативою суду для роз'яснення чи доповнення ним свого висновку. Проте, для порушення такої правильної та вчасної для об'єктивного розгляду ініціативи, суд повинен здійснити ретельний інформаційно-пізнавальний аналіз висновку експерта.

На стадії підготовчого засідання також здійснюється комунікативна діяльність, оскільки значний обсяг питань може бути вирішений лише через надання інформації у вербальний спосіб та через встановлення комунікативної взаємодії сторін - учасників розгляду кримінального провадження, в тому числі заслуховування судом їх думок з приводу того чи іншого питання та надання ними пояснень. Наприклад, для затвердження угоди визнання винуватості чи про примирення сторін, що передбачено кримінальним процесуальним кодексом, суду необхідно провести бесіду з обвинуваченим, мета якої - з'ясувати, чи розуміє обвинувачений права, надані йому законом, наслідки укладення та затвердження угод, характер кожного обвинувачення, вид покарання й інші заходи, які можуть бути застосовані до нього у разі затвердження угоди судом. Особливо важливий обов'язок суду в такому випадку - переконатись в добровільності укладення такої угоди.

Підготовче судове засідання пронизане комунікативною діяльністю суду. Особливого значення набувають комунікативні навички, притаманні судді, для додаткового роз'яснення прав та обов'язків, передбачених кримінально-процесуальним законодавством, оскільки навіть після того, як судовий розпорядник озброїв учасників підготовчого провадження пам'яткою про їхні права та обов'язки, часто виникає необхідність додаткового усного роз'яснення [4].

Ми вважаємо, що окрім ретельної пізнавальної та комунікативної діяльності, у підготовчому судовому засіданні судом, здійснюється також значна конструктивна, творча діяльність, яка полягає у прийнятті рішення по справі. На цій стадії процесу суд має право прийняти декілька рішень, зокрема:

- про затвердження угоди про визнання винуватості чи про примирення або відмови у затвердженні угоди, про повернення кримінального провадження прокурору для продовження досудового розслідування або призначення судового розгляду в загальному порядку. При переконаності суду в тому, що угода може бути затверджена, у відповідності зі статтею 475 Кримінального процесуального кодексу України, суд ухвалює вирок, яким затверджує угоду, і призначає узгоджену сторонами міру покарання;

- про закриття провадження у випадку встановлення передбачених законом підстав (наприклад, у зв'язку зі смертю обвинуваченого);

- про повернення обвинувального акту, клопотання про застосування примусових заходів виховного або медичного характеру прокурору, якщо вони не відповідають вимогам статей 291, 292 Кримінального процесуального кодексу України (наприклад, якщо у документах наведено неприпустиму натуралізацію опису злочину). Про повернення обвинувального акту суд постановляє відповідну ухвалу;

- про направлення обвинувального акту, клопотання про застосування примусових заходів виховного або медичного характеру до відповідного

суду для визначення підсудності у випадку встановлення непідсудності кримінального провадження;

- про призначення судового розгляду на підставі обвинувального акту, клопотання про застосування примусових заходів виховного або медичного характеру [4].

На стадії судового засідання здійснюються майже всі вищезазначені види діяльності: пізнавальна-аналітична, комунікативна, організаційно-регулятивна та виховна.

Пізнавальна діяльність на цій стадії є багатоплановою, відрізняється переважністю оперативної пам'яті, оперативним аналізом отриманої інформації та правової концептуалізації [125, с. 277].

Порівняно з попередньою стадією процесу, пізнавальна діяльність значно розширюється за колом суб'єктів, оскільки до неї долучаються обвинувачені, захисники, представники сторін, потерпілі, свідки, експерти. Тобто, в пізнавальній діяльності на даному етапі задіяні особи з різними інтересами, відмінною оцінкою та сприйняттям ними фактів. Роль суду полягає в заслуховуванні їх пояснень та виступів, вплині чого сприймаються та порівнюються результати пізнання події зазначеними особами з метою усвідомлення існуючих протиріч за фігуруючими у справі фактами. Отже, на цій стадії судового процесу, через численні протиріччя позицій та установок учасників судового процесу, пізнавальні психічні процеси активізуються та набувають напруженого характеру. Водночас здійснюється безпосереднє сприйняття всіх доказів, досліджується їх достовірність, оцінюється правова значимість.

До пізнавальної діяльності суду належить оцінка властивостей особистості обвинувачених і потерпілих. Така оцінка має пряме відношення до правильного розуміння сутності події та справедливості винесення рішення по справі. Для коректної оцінки психологічних особливостей обвинуваченого, надважливо визначити мотивацію вчинків, ставлення до вчиненого, а також готовність обвинуваченого до виправлення. У вирішенні

даного питання важливу роль відіграють характеристики з місця проживання, роботи або навчання, проте, як правило, такі характеристики малоінформативні та некваліфіковані. Тому основну роль щодо визначення психологічних особливостей відіграє судово-психологічна експертиза. Крім того, оцінка події судом залежить від взаємодії обвинуваченого та потерпілого (в кримінальних справах (провадженнях), де є потерпілий), поведінка яких часто взаємопов'язана за умови необачності, провокативності, легковажності потерпілого. При визначенні ступеня вини обвинуваченого судом враховується наявність провокативної (віктимологічної) поведінки потерпілого.

На стадії судового розгляду кримінальної справи, як і в цивільному процесі, особливого значення набуває комунікативна діяльність та її особливості.

Комунікативна діяльність є надзвичайно важливою, оскільки основна частина інформації на цій стадії процесу надходить через мовні повідомлення: показання обвинуваченого, потерпілого, свідків, експерта, консультації та роз'яснення спеціаліста. Крім того, роль суду полягає в налагодженні конструктивного діалогу. Всі юристи, учасники розгляду повинні вміти здійснювати ефективний монологічний виступ, мати розвинену оперативну пам'ять та аналітичне мислення, що дозволяє виділяти головне та виокремлювати семантичний зміст мовних висловлювань від їх емоційного забарвлення.

З метою об'єктивного і справедливого розгляду кримінального провадження, суд не повинен піддаватись впливові емоційних проявів сторін та об'єктивно оцінювати моральні принципи та мотивацію сторін провадження. Для цього важливою є наявність у судді (учасників суддівської колегії) загальних та спеціальних психологічних знань, для розуміння спеціальних термінів та особливостей психологічних явищ, які можуть мати місце під час судового розгляду, наприклад конформізму, соціальної мімікрії, поступливість, ригідності, фрустрації тощо.

Комунікативна діяльність суду на цій стадії процесу особливо виявляється під час допиту. Законодавцем передбачені процесуальні норми проведення допиту. Зокрема, головуєчий має право ставити потерпілому уточнюючі запитання, які стосуються свідків та обвинувачених; суд зобов'язаний контролювати хід допиту, щоб уникнути зайвих витрат часу, не допустити порушення правил допиту та захистити свідків від образливого ставлення чи будь якого тиску [4]. Тобто, судом в комунікативній взаємодії здійснюється регулювання процедури процесу, що передбачає високу психологічну культуру та професійну майстерність.

Законодавцем передбачено принцип гласності судового процесу, реалізація якого у вигляді публічного характеру допиту може психологічно впливати на допитуваного. Цю обставину, беззаперечно, слід враховувати. Допит на досудовому розслідуванні відбувається у формі діалогу, має уособлений, приватний характер. Ця риса допиту, у поєднанні з зазначеною вище публічністю, досить часто призводить до розбіжностей у показаннях щодо фактів чи послідовності розвитку подій, внаслідок хвилювання допитуваного в обстановці судового засідання. Корекції подібних хиб та вад показань сприяє активна позиція суду щодо попередження виникнення стресових станів, організаційного управління процесом надання свідчень та перевірки показів уточнюючими запитаннями.

Зміна свідчень на стадії судового розгляду також можлива під впливом навіювання, яке можна визначити за зміною фразеології, вживанні нових, не властивих зазвичай допитуваному слів (наукових, юридичних термінів і т.п.).

Так, при розгляді справи Калінінським районним судом м. Горлівки, по обвинуваченню К. за ст. 120 Кримінального кодексу України у доведенні особи до самогубства, виявилась очевидна різниця між показами свідків під час досудового розслідування та судового розгляду. На стадії досудового розслідування свідки вказували на брутальне та жорстоке поводження з потерпілим з боку обвинуваченого. На стадії ж судового розгляду, четверо з шести свідків відмовились від своїх показань, даних на стадії досудового

розслідування. Детальний та довготривалий допит, аналіз ситуації виявив, що на свідків по справі вплинула мати обвинуваченого шляхом свідомого породження жалоби до себе [47].

Для виключення можливості впливу на свідків з боку зацікавлених осіб, в суді повинні бути створені відповідні умови, що перешкоджають спілкуванню сторін та свідків між собою. Для усунення впливу свідків одне на одного, існують певні законні обмеження – по-перше, свідків допитують окремо; по-друге, існує заборона перебування в залі судового засідання ще не допитаних свідків [4].

Законодавцем передбачено декілька процесуальних норм щодо організаційно-регулятивної діяльності, яка здійснюється судом під час допиту: суд має право, за протестом сторони, зняти запитання, що не стосуються кримінального провадження; якщо свідок висловлюється нечітко та незрозуміло, суд має право спонукати його до конкретної або короткої відповіді «так» чи «ні»; суд має право призначити одночасний допит учасників провадження для з'ясування причин розбіжностей в їхніх показаннях [4] тощо. Неоднозначна оцінка стосується одночасного допиту. З одного боку, цей спосіб допиту є надзвичайно ефективним для встановлення справжньої версії події, а з іншого, - він може викликати підвищену емоційну напруженість учасників. Сторони допиту також можуть відчувати психологічний тиск, через який відбувається ретроактивне гальмування – забування минулих подій через діючі актуальні впливи. Крім цього, у сторін допиту може виникати розгубленість, невпевненість та ненавмисна зміна показів. Для усунення таких негативних явищ, суддя повинен регулювати одночасний допит: усувати провокаційні та образливі запитання та не дозволяти вихід питань за межі кримінального провадження.

Судові дебати являють собою одну із завершальних стадій судового розгляду та складаються з виступів прокурора, потерпілого, обвинуваченого, захисника, представників, законних представників, цивільного позивача, цивільного відповідача та їх представників чи законних представників. На

цій стадії процесу судом реалізується, знову ж таки, пізнавальна діяльність, оскільки сторони здійснюють оцінку та аналіз якості та об'єктивності дослідження обставин справи, доказів та фактів. Слід підкреслити, що і на стадії судових дебатів достатньо виразною є комунікативно-регулятивна діяльність, зокрема, щодо регулювання суддею виступів учасників дебатів.

Загалом, на стадії судових дебатів, сторони висловлюють свою думку про причини та мотивацію порушення закону, здійснюють оцінку особистості обвинуваченого, а також, виголошують свою позицію щодо покарання, на яке заслуговує обвинувачений. Мета судової промови полягає в обґрунтуванні кожним власної версії кримінального правопорушення, у висловлюванні власної правової думки та моральної оцінки вчиненого, та у впливі на формування переконання у складу суду. Завдання судової промови полягає у відборі, систематизації, аналізі фактів, об'єктивних та суб'єктивних факторів вчинення правопорушення.

Якщо говорити про судові дебати в контексті промов саме юристів (захисників, представників, прокурорів тощо), їх виступи можуть перетворюватись на правову дискусію, проте, саме цим ілюструється один з наріжних принципів кримінального судочинства - змагальність процесу. Така дискусія вимагає від суб'єктів особливої підготовки з метою чіткого, послідовного, логічного та аргументованого викладу своєї версії подій кримінального провадження та власної думки щодо можливого покарання обвинуваченому. Судова промова юристів носить полемічний характер, який виражається у необхідності спростування доводів опонента шляхом аналізу фактів, пошуку протиріч в його доказах. Судова мова, з одного боку, повинна бути стислою та не виходити за межі кримінального провадження, з іншого - зрозумілою всім присутнім, незалежно від рівня їх розвитку. На думку П.С.Пороховщикова, судова промова повинна бути, в першу чергу, зрозуміла тим, кому вона адресується. Як підкреслював А.Ф.Коні, для успіху промови, до неї слід, по перше, підходити творчо, а по друге, утримувати увагу слухачів до кінця промови.

Судова мова впливає на оцінку судом справи та винесення вироку. Проте, при виборі засобів впливу на аудиторію, безумовному врахуванню підлягає соціальний, професійний, інтелектуальний та віковий склад аудиторії. Мова юриста повинна складатись з логічних доказів, юридичної термінології, які надають соціально-психологічну оцінку вчиненому.

Структуру судової промови можна умовно поділити на вступну, основну та заключну частини.

Вступна частина судової промови повинна бути змістовною та емоційно насиченою, оскільки відповідно до особливостей пам'яті, початкова та прикінцева частина мовних повідомлень запам'ятовується найбільш ефективно.

Основна частина промови за часом є більш тривалою і повинна містити виклад аргументованої позиції оратора, в тому числі щодо аналізу та оцінки доказів. Докази можуть підтверджувати або спростовувати подію, склад чи окремі епізоди злочину. Оратор повинен особливо зупинятись на тих доказах, які підтверджують його версію та спростовують версію опонента.

Іншим аспектом, на який, як правило, спираються оратори, є психологічні характеристики особистості обвинуваченого та потерпілого. Такі психологічні характеристики включають в себе ціннісні орієнтації особистості (мотивацію); особливості комунікативної та вольової сфери; особливості інтелектуального розвитку; типологічні якості темпераменту; характерологічні властивості, в тому числі наявність соціальних установок. Юридично важливими психологічними характеристиками обвинуваченого є наявність психічних аномалій (акцентуації, неврози, психози) та його власне ставлення до вчиненого (правове поняття щирого каяття), можливість ресоціалізації. Стосовно потерпілого, є необхідність встановити наявність психологічної травми для можливості відшкодування моральних втрат.

В основній частині судової промови, при викладенні об'єктивних та суб'єктивних обставин, що спонукали обвинуваченого до вчинення

злочинного діяння, доцільно наголошувати на відмінностях типових проявів від випадкових, унікальних.

Заключна частина судової промови відіграє підсумовуючу роль щодо формулювання остаточної позиції з приводу фактів кримінального провадження, а також звернення до суду щодо призначення покарання обвинуваченому. Судова промова може відігравати вирішальну роль при провадженні за участю присяжних, оскільки вони не є юристами і в більшості випадків сприймають факти через емоційне забарвлення фактів та під впливом промов обвинувача та захисника.

Завершальна стадія судових дебатів полягає у виступах учасників у формі реплік. Репліки обвинуваченого чи його захисника мають бути висловлені останніми [4]. Такі завершальні виступи не можуть перериватись ані репліками інших учасників, ані запитаннями.

Після оголошення судових дебатів завершеними, суд зобов'язаний надати обвинуваченому останнє слово. Як і попередня стадія, останнє слово обвинуваченого не може бути обмеженим у часі. Суд також не правомочний задавати запитання обвинуваченому. У випадку, коли обвинувачений під час свого виступу повідомить про нові обставини, які мають істотне значення, суд може відновити з'ясування обставин та перевірку їх доказами, з метою чого знову відкриває судові дебати з приводу додатково виявлених обставин, після чого повторно надає останнє слово обвинуваченому [4]. Таким чином, законодавець передбачив низку процесуальних гарантій, які максимально забезпечують обвинуваченому можливість висловити все, що він вважає за потрібне перед тим, як суд піде до нарадчої кімнати для ухвалення вироку.

Своєрідність останнього слова обвинуваченого має певні психологічні особливості. По перше, суд уособлюється в нарадчій кімнаті безпосередньо після виголошення останнього слова обвинуваченим, тобто, під враженням від його промови, виявленого каяття, під впливом його доводів [171, с. 219]. По друге, заборона обмежень тривалості часу останнього слова обвинуваченого та заборона ставити йому запитання засновані на розумінні

його психологічного стану на цій стадії процесу, безпосередньо перед ухваленням вироку. Психічна напруженість, безумовно, негативно впливає на процеси мислення, зосередженість та чутливість, що призводить до складності формулювання власних думок. Останнє слово обвинуваченого є своєрідною формою судової промови, проте воно може не відповідати ані граматичним, ані стилістичним нормам, на відміну від промови юристів в судовому процесі, навіть за умови підготовки обвинуваченим цієї промови. При цьому, судді слід враховувати напружений емоційний стан обвинуваченого, спрямувати власне мислення на пошук позитивних якостей його особистості [127, с. 551].

Загалом, психологічний стан обвинуваченого в умовах судового розгляду потребує окремого висвітлення. Офіційна, суворо-регламентована атмосфера судового розгляду кримінальних справ (проваджень) здійснює психологічний вплив на присутніх в судовому засіданні. Під особливо сильний вплив судового засідання звичайно підпадає обвинувачений, оскільки він є не просто учасником процесу, а особою, доля якого вирішується судом. На думку М.І.Єнікєєва, на даній стадії процесу у обвинуваченого також може виникати психічне розслаблення та полегшення. Проте, зазвичай, можливий інший варіант – зміцнення озлобленості щодо суспільства та відмова від визнання своєї провини та каяття [46, с. 496, 497].

Можливий і ще один варіант поведінки, за якого обвинувачений демонстративно заперечує свою провину на судовому розгляді, водночас усвідомлюючи свою вину. Це може бути породжене загостренням внутрішньоособистісного конфлікту, мотиваційним протиборством. Надання неправдивих свідчень на досудовому або судовому слідстві, призводить до надмірного навантаження гальмівних процесів у обвинуваченого у зв'язку з необхідністю приховування дійсних подій та зберігання у пам'яті неправдивих свідчень, наслідком чого може бути нервова та агресивна поведінка обвинувачених на судовому засіданні.

Існує інший варіант, за якого на цій стадії судового розгляду обвинувачений може виражати щире каяття. З правової точки зору, це є обставиною, що пом'якшує покарання, у випадку, коли це каяття ґрунтується на визнанні особою своєї провини, висловленні жалю з приводу вчиненого та бажанні виправити ситуацію, що склалася [3].

З психологічної сторони, каяття являє собою, складну душевну, внутрішньо конфліктну діяльність, напруженість якої пропорційна вчиненому діянню. Каяття відображає психічний стан обвинуваченого та виявляється в усвідомленні ним своєї провини, критичній моральній оцінці своїх дій та спричинених наслідків, почуття сорому, докорів сумління, в бажанні виправитись та життя в подальшому, відповідно до правових та моральних норм. Виходячи з викладеного, суду надзвичайно важливо визначити щирість каяття обвинуваченого, для ухвалення справедливого рішення по справі. Стосовно цього, консультативну роль судового психолога важко переоцінити. Внутрішні переживання обвинуваченого виявляються зовні, зокрема, у поведінці особи після вчинення злочину - сприянні його розкриттю та відшкодуванні завданих збитків [37, с.79]. Важливим є встановлення дійсних причин та мотивів каяття. Зокрема, випадки симулювання каяття часто зустрічаються у судовій практиці. Наприклад, Солом'янський районний суд м. Києва, ухвалив вирок відносно обвинуваченого К., за частиною 2 ст. 185 Кримінального кодексу України та призначив покарання у вигляді позбавлення свободи строком на три роки. Пом'якшуючою обставиною судом було визнано щире каяття обвинуваченого К. Проте, з наявних в матеріалах справи копій вироків вбачається сумнівність щирого каяття К., оскільки обвинувачений був неодноразово судимий за злочини проти власності та щоразу каявся у вчиненому. Крім того, як вбачається з матеріалів справи, К. вчинив злочин у період ще не відбутого ним покарання, за тією ж статтею Кримінального кодексу України [47].

Вироком Франківського районного суду м. Львова, П. було засуджено до чотирьох років позбавлення свободи за статтею 186 Кримінального кодексу України. Пом'якшуючою обставиною було визнано щире каяття обвинуваченого. Проте, на стадії досудового слідства, обвинувачений П. своєї провини не визнавав, відмовлявся давати покази, про своє щире каяття та визнання провини заявив лише на стадії останнього слова [47]. На наш погляд, визнання провини та щире каяття обвинуваченого, викликане страхом перед вироком та висловлене в останньому слові з метою можливого його пом'якшення, ставлять під сумнів основоположну ознаку каяття – щирість.

На думку Г.К.Воробйова, при визначенні покарання, каяття судом не повинно визнаватись пом'якшуючою обставиною, оскільки воно, в надії на обов'язкове пом'якшення покарання, може висловлюватись обвинуваченим (особливо неодноразово засудженому) виключно після тривалого опору і заперечень, і лише наостанок судового розгляду [33, с. 52]. Така законодавча новела існує у Російській Федерації, з Кримінального кодексу якої вилучено щире каяття як обставину, що пом'якшує покарання. На думку О.О.Мяснікова, таке нововведення є безумовно виправданим, оскільки встановити в судовому засіданні щирість каяття обвинуваченого вельми сумнівно і достовірно практично неможливо [10, с.71-72].

Факт каяття обвинуваченого є надзвичайно важливим при ухваленні рішення по справі. Не встановлення судом першої інстанції зазначеної обставини може бути причиною скасування вироку. Так, ухвалою Верховного суду України скасовано вирок Сквирського районного суду Київської області, від 6 листопада 2006 року, як неналежно вмотивований визнанням пом'якшуючими обставинами щирого каяття та наявності на утриманні неповнолітніх дітей при призначенні покарання обвинуваченому [144].

Після останнього слова обвинуваченого настає завершальна стадія судового розгляду - ухвалення рішення по справі, яка теж містить свої

психологічні аспекти. Основними видами діяльності суду, що здійснюється на цій стадії процесу є конструктивна, комунікативна та виховна діяльність.

Особливість конструктивної діяльності суду при колегіальному розгляді справи полягає в тому, що така діяльність здійснюється кожним суддею окремо, проте при винесенні рішення по справі здійснюється колегіально.

Як вже зазначалось, комунікативна діяльність суду є однією з найбільш поширених при розгляді справ в суді та простежується протягом всього розгляду кримінальної справи (провадження). Не є виключенням і завершальна стадія розгляду - винесення вироку (рішення), оскільки цей процес має, за низкою параметрів, комунікативний характер.

Судове рішення викладається у формі вироку. Відповідно до чинного кримінально-процесуального законодавства, вирок суду являє собою процесуальний документ, який встановлює (підтверджує або спростовує) винуватість особи. По своїй суті, вирок суду є актом, що містить в собі силу та авторитет судової влади. Інакше кажучи, суд, ухвалюючи та проголошуючи вирок по справі, дає оцінку вчиненим діям в моральному, правовому та суспільно-політичному аспекті[81].

Вирок є нормативним документом, з чітко визначеними формальними вимогами до нього, які відображені у чинному процесуальному законодавстві. Проте, основоположні вимоги до вироку формулюються наступним чином: рішення має бути законним, обґрунтованим та вмотивованим; обґрунтованим є рішення, який ухвалив суд на підставі об'єктивно досліджених обставин, підтверджених доказами; рішення є законним, якщо воно ухвалено компетентним судом; рішення є вмотивованим, якщо в ньому наведені належні та достатні мотиви та підстави його ухвалення.

Проте, навіть дотримання всіх нормативних, в тому числі процесуальних вимог, не захищає від можливості їх припущення. В більшості випадків це пов'язано з «людським фактором». Такий фактор виявляється в індивідуально-психологічних властивостях суддів та соціально-

психологічних особливостях їх колективної взаємодії. Так, при ухваленні рішення колегіально, не завжди реалізується законодавчо закріплений принцип судочинства - незалежність волевиявлення судді. Це пов'язано з тим, що колегія суддів є професійної групою, яка шляхом міжособистісної взаємодії, впливає на кожного її члена. У цьому значну роль відіграють психологічні та характерологічні особливості членів групи, такі як принциповість чи сугестивність (навіюваність); впевненість, переконаність чи схильність поступатись колективній думці тощо. Неабияку роль відіграє також професійний досвід членів суддівського колегії, психологічна культура висловлювання думки та культура введення дискусії. Головуючий в колегії є фактичним лідером, тому його психологічні особливості найбільш суттєві. Поведінка головуючого колегії може бути різною, він може зберігати свою власну позицію, може намагатись вплинути на думку інших учасників колегії, або навпаки, може знаходитись під впливом колег та піддаватись конформістським проявам.

В судовій практиці існують непоодинокі випадки розбіжності у думках членів судової колегії. Стаття 375 Кримінального процесуального кодексу України надає право кожному її члену викласти свої окрему думку, яка приєднується до матеріалів справи [4]. Саме тому, важливим психологічним чинником прийняття рішення є формування суддівського переконання.

Загалом, винесення вироку по кримінальній справі (провадженню) включає в себе вимоги закону як параметру суто об'єктивного, та переконання судді, що є виключно суб'єктивним. Переконання судді формується в процесі розгляду справи, в тому числі, під час дослідження матеріалів справи та заслуховування позицій учасників процесу.

Суддівське переконання є не просто результатом усвідомлення сукупності досліджених чи встановлених доказів, воно включає в себе також раціональне пізнання зв'язків причин та наслідків, між фактами об'єктивної дійсності та ціннісними особистісними позиціями; заборон, передбачених

кримінальним законом та емоційним переживанням результатів, одержаних при розгляді кримінального провадження [125, с. 255].

Серед чинників, що впливають на суддівське переконання, - юридичних та соціально-психологічних, - окремо необхідно виділити несудові чинники.

Суддівське переконання складається з декількох компонентів: інтелектуального, емоційного та виконавського (поведінського).

Пізнавальна діяльність судді втілюється в інтелектуальному компоненті. Через сприйняття і аналіз фактів, доказів по справі, а також, їх узгодження з нормами права, виявляється рівень досвіду, юридичного мислення та професійної кваліфікації судді. Емоційні переживання судді, оцінка кримінального правопорушення, з точки зору моралі, оцінка обвинуваченого та потерпілого, відображається в емоційному компоненті. Останнім компонентом формування суддівського переконання є виконавський компонент, в якому відображається впевненість судді у правильності прийнятого рішення та обраної міри покарання обвинуваченому.

З психологічної точки зору, переконання судді виявляється в процесі трансформації сумнівів, як наслідку переходу ймовірно пізнаного в свідому переконаність. Такий процес проходить низку етапів: вивчення матеріалів обвинувачення, планування судового розгляду, судові дебати, аналіз співвідношення позицій обвинувачення та захисту, судових дебатів, і заключний етап – формування суддівського переконання у нарадчій кімнаті. [40, с. 42-46]. Проте, внутрішня переконаність судді є суб'єктивною та індивідуальною, оскільки на неї можуть впливати переважання емоційної складової над інтелектуальною, імпульсивність та інерційність мислення тощо, чим і зумовлюються відмінності судових рішень, що приймаються різними суддями по подібних справах.

Психологічна установка судді, яка відноситься до слабо- або мало усвідомленої мотивації, також впливає на формування суддівського переконання. Психологічна установка зазвичай передусє формуванню суддівського переконання. У випадках переходу психологічної установки на

рівень свідомої оцінки, вона і трансформується в переконання. Соціальні фактори впливають на особистість та формують психологічну установку. На психологічну установку, як на чинник, що може призводити до судових помилок, вперше звернула увагу Т.Г.Морщакова. У відповідності з її даними (за результатами вивчення 1803 кримінальних справ), близько 50,0% випадків скасованих вироків, які тим чи іншим чином не відповідали принципу законності, були зумовлені саме впливом «ефекту психічної установки» на прийняття відповідного рішення [108, с. 43].

Вплив психологічних установок на виникнення судових помилок також розглядав В.В.Романов. Він встановив, що, відповідно до закону апперцепції (попереднього уявлення), психологічна установка значно впливає на спрямованість інтелектуальних процесів, а, також, на готовність до відповідної форми реагування на ті чи інші події, факти, під час розгляду кримінальної справи та ухвалення рішення по справі. Характер установки судді формується на основі досвіду та професійних звичок до об'єктивності в оцінці фактів та доказів. Інакше кажучи, психологічна установка може здійснювати, як позитивний так і негативний вплив на прийняття рішення. Професійний досвід судді допомагає оперативно та об'єктивно вирішувати знайомі правові завдання. Негативний вплив психологічної установки виявляється у випадку, коли у судді виявляється схильність не критично вирішувати нову ситуацію у відповідності до засвоєного раніше стандарту, наприклад, ухвалення рішення з орієнтацією на попередні висновки слідства, чи на попередні рішення по інших справах [127].

Вирок є єдиним процесуальним документом, що встановлює обвинуваченого винуватим чи невинним у вчиненні кримінального правопорушення, а, також, визначає міру покарання [4]. Тобто, ухвалення вироку судом реалізує дві основоположні функції судочинства, - встановлення вини та визначення справедливого покарання.

Для суду важливо встановити обставини, які могли вплинути на формування особистості в онтогенезі, в тому числі характер побутових,

сімейних, професійних конфліктів, в яких перебував обвинувачений, При цьому судом повинна враховуватись можливість особи протидіяти конфліктній ситуації. З одної сторони, особа може вчинити протиправну поведінку імпульсивно, наприклад в умовах перевищення меж необхідної оборони або під впливом погрози чи примусу, а з іншої - особа переважно здійснює свідомий моральний вибір. Проте, з правової точки зору, не всі соціальні обставини, навіть об'єктивного характеру можуть бути визнані судом як пом'якшуючі. Відповідно чинному законодавству, при призначенні покарання обвинуваченому, суд враховує ступінь тяжкості вчиненого діяння, особу винного та обставини, що обтяжують чи пом'якшують покарання [3].

Як вже було зазначено раніше, ухвалений судом вирок, окрім каральної, орієнтований на здійснення виховної функції судочинства. З цим пов'язана необхідність в отриманні інформації судом про хід виконання вироку, про поведінку засуджених у виправних установах, а також поведінку умовно-засуджених. Виправлення засудженого є одночасно як правовим, так і психологічним поняттям. З правової точки зору, виправлення засудженого є процесом позитивних змін, в першу чергу в його особистості, які виявляються в усвідомленні своєї провини, щирому каятті у вчиненому, в готовності людини до існування в соціумі відповідно до норм моралі та права, тобто до правослухняної поведінки [2]. З психологічної точки зору, виправлення є однією з стадій перевиховання, яке, в свою чергу, виявляється в докорінній психологічній перебудові характеру, свідомості та особистості засудженого, а також, в зміні психологічних установок, системи аморальних та протиправних поглядів та звичок [143, с. 61].

Таким чином, практично всі аспекти, функції та етапи судового провадження реалізуються в контексті детермінації та зумовленості як особистісними та професійно-психологічними якостями осіб-учасників, так і закономірностями конкретних психологічних різновидів діяльності, які системно забезпечують ефективність правосуддя.

1.3. Сучасний світовий досвід психологічного забезпечення судового провадження

З метою опрацювання пропозицій щодо використання психологічних знань та обґрунтування впровадження штатної посади судового психолога, доцільно розглянути наявний досвід світової судової системи. Перш за все, слід визнати достатньо широку і розгалужену практику залучення психолога до судового процесу у правовому полі зарубіжних країн, що дозволяє застосувати її перспективні та продуктивні напрями в судовій системі України.

Найширше психологічне знання застосовується в судовій експертології США та країн Західної Європи. При цьому, на відміну від вітчизняної практики, в цих державах наголос робиться не стільки на направленні справи на судово-психологічну експертизу, скільки на залученні експерта-психолога в якості свідка для надання пояснень та свідчень безпосередньо у судовому процесі, що робить його висновки більш прозорими та відкритими в дебатах і цілком відповідає принципу змагальності сторін. Окрім цього, беззаперечним залишається факт економії часу, що особливо важливо при урахуванні принципу розумного строку розгляду справи судом, згідно Європейської конвенції з прав людини.

Хоча міжнародний досвід використання психологічних знань у судовому процесі відмінний в різних державах, враховуючи особливо їх правову сім'ю, цілком можливо виокремити деякі спільні аспекти.

Яскраво виражена практика залучення судового психолога, у численних формах та для вирішення різноманітних питань психологічного характеру, існує в країнах прецедентного права, зокрема у Сполучених Штатах Америки. До цих питань, хоча вони й стосуються спеціального психологічного знання, висувається вимога формулювання відповідей у правовій (юридичній) площині та зрозумілих для суду. До такого кола питань відносяться, зокрема, питання щодо осудності особи та можливості нести відповідальність за вчинене правопорушення; щодо психологічного стану в

момент вчинення злочину (наявність афекту, іншого душевного хвилювання тощо) [189]. Зазначене стосується не лише змісту висновків експерта-психолога, але й використовуваної ним методології дослідження, яка, врешті, теж набуває більш правового, аніж психологічного характеру, стає юридично значущою[204]. Інакше кажучи, першочерговим завданням судового психолога є своєрідний «переклад» психологічних висновків на юридичну мову, тобто, надання та роз'яснення психологічної інформації для суду[196].

При залученні судового психолога до судового процесу безумовно враховується його доцільність як спеціаліста в певній галузі психологічного знання - соціальної психології, психології неповнолітніх, клінічної психології тощо. Наприклад, судовий нейропсихолог може консультувати та давати свідчення з приводу проблем, пов'язаних з пошкодженням головного мозку; фахівець з соціальної психології – з приводу зміни психічного стану в натовпі тощо.

Вважається, що судовий психолог повинен розуміти філософію права, знати правила та стандарти конкретної судової системи, змагальності самого процесу. Крім того, судовий психолог повинен утримуватись від показів, заснованих на свідченнях третіх осіб та пам'ятати про можливість процедури його відсторонення. Відсутність твердого розуміння зазначених процедур призводить до втрати довіри до судового психолога як до справжнього фахівця[180].

Судові психологи залучаються судом для надання рекомендацій, консультацій та роз'яснень, що стосуються психологічних наук, в тому числі з приводу оцінки правдивості свідчень свідків, оцінки майбутніх ризиків, з приводу пом'якшувальних чинників психологічного характеру, необхідності психологічної терапії або супроводу. Зазначені консультації та рекомендації судового психолога суттєвим чином впливають на зміст ухваленого рішення (вироку) по справі.

До конкретних завдань судового психолога відносяться, головним чином, наступні: оцінка можливої симуляції; визначення неосудності особи; прогнозування ризику повторного насильства; оцінка психологічної травми; оцінка психологічних властивостей особистості; інтерпретація та роз'яснення результатів поліграфного обстеження; психологічне підґрунтя встановлення опіки над дітьми або у справах про визначення місця проживання дитини, тощо.

Залучення судових психологів здійснюється незалежно від категорії справ, тобто в кримінальному, цивільному, адміністративному процесі тощо.

Необхідно акцентувати увагу на таких аспектах діяльності судового психолога, які принципово відрізняються від діяльності практикуючого психолога. Перш за все, це стосується добровільності, тобто судовий психолог діє за волевиявленням суду або за клопотанням сторони захисту. Інакше кажучи, судовий психолог зобов'язаний здійснювати свою професійну діяльність поза власним бажанням. Крім того, у судового психолога відсутні деякі загальні основи психологічної роботи: емпатія терапевтичного альянсу, довірчі відносин та взаємодія з клієнтом. При цьому, існує можливість свідомого спотворення показів особою, яка може бути незацікавлена у встановленні істини по справі. Судовий психолог повинен зосереджуватись на точності правових диспозицій, остаточності своїх позицій та висновків, не зважаючи на ресурсно-часові обмеження згідно судового графіку.

Судовий психолог, для надання оцінки по справі, повинен володіти ґрунтовними правовими знаннями, розумінням судової процедури та якомога більшою інформацією щодо суті справи [181]. Ці знання повинні бути інтегровані з психологічної інформації, отриманої в результаті психологічного тестування, оцінки довідкових матеріалів, дослідження поліцейських звітів, медичної документації, попередніх довідок та звітів щодо психічного здоров'я тощо [204].

При збиранні фактичної інформації, судовий психолог орієнтується на можливо більшу кількість джерел, оскільки традиційні психологічні тести та опитування не є достатніми в контексті судового процесу, враховуючи можливість фальшування та свідомого перебільшення симптомів. [184].

Судові психологи покликані вирішувати широкий спектр завдань в межах системи кримінального правосуддя. Найактуальніший та найчастіше застосовуваний напрямок роботи судового психолога виявляється у підготовці та наданні свідчень в суді. Проте, непоодинокі випадки, коли саме сторона захисту не погоджується на залучення психологічних свідчень [272]. Саме тому, головною проблемою, яка постає перед судовими психологами США, є питання оцінки можливої симуляції та обману. Обвинувачений може фальсифікувати психічне захворювання, особливо коли він розбирається у симптоматиці психічних розладів та може їх імітувати. Проте, оскільки важко імітувати хибні симптоми протягом тривалого часу, спростувати симуляцію можливо шляхом спостереження за поведінкою обвинуваченого за межами зали суду та більш тривалого дослідження його психіки [201]. Взагалі симуляція психічних хвороб з метою встановлення стану неосудності перешкоджає відправленню правосуддя, тому при її виявленні настають вагомні правові наслідки. Наприклад, у справі «Сполучені Штати Америки проти Бініон», симуляцію психічного захворювання обвинуваченим під час оцінки стану неосудності було визнано перешкоджанням здійсненню правосуддя, що й призвело до більш жорсткого покарання. Зазначений прецедент зумовив загальне визнання симулювання психічного захворювання обтяжуючою обставиною при винесенні вироку [202].

Наступним напрямом роботи судового психолога є оцінка психічного стану обвинуваченого на момент вчинення злочину. Призначення такого оцінювання може бути спричинено поведінкою обвинуваченого або засноване на даних поліцейського звіту. Сторона захисту також може ініціювати оцінку психічного стану з метою визнання обвинуваченого неосудним. В такому випадку, суд може призначати судового психолога

(оцінювача), натомість сторона захисту може залучити власного судового експерта. В країнах прецедентного права існують два варіанти визнання обвинуваченим себе психічно хворим: «винний, але психічно хворий» та «не визнання себе винним через неосудність». Проте фактично таке само визнання відбувається рідко - в одному випадку з тисячі. Судова практика з цього приводу зазвичай така: засуджений може спочатку відбувати покарання у психіатричному закладі, а продовжувати - у виправних установах. Питання ж щодо стану обвинуваченого під час вчинення злочину та його спроможності бути учасником судового засідання, зазвичай вирішується ще до початку судового розгляду [200].

Ще одним завданням, яке вирішує судовий психолог, є оцінка здатності особи постати перед судом в якості обвинуваченого, його особистісної повноцінності. Судовий психолог здійснює таку оцінку після психологічного дослідження особи обвинуваченого, який може перебувати у місцях позбавлення волі або може бути звільнений під заставу. Після проведення дослідження, судовий психолог визначає готовність обвинуваченого постати перед судом. Судовий психолог також може рекомендувати призначення проміжного періоду, необхідного для відновлення психічного здоров'я та готовності до участі в судовому засіданні [205]. В іншому випадку, судовий психолог може рекомендувати призначення примусового лікування та поміщення до психіатричної лікувальної установи [189].

Важливий судовий прецедент міститься у рішенні Верховного суду США по справі «Форд проти Уейнрайт», щодо засудженого до смертної кари, в якій було визнано обов'язковим призначення судового психолога для оцінки спроможності і готовності постати перед судом, у випадку присудження йому вищої міри покарання [195; 208].

Міжнародна практика свідчить про безперечний вплив судового психолога на пом'якшення вироку. Так, у випадку коли психічний стан обвинуваченого на момент вчинення злочину не відповідає критеріям

неосудності, на пом'якшення вироку, можуть вплинути наступні підстави: наявність психологічних відхилень, психічного розладу, психологічного насильства відносно обвинуваченого. Оцінка судового психолога, безперечно, є доказовою базою для такого пом'якшення вироку. Так, Апеляційний суд шостого округу США скасував рішення суду першої інстанції у зв'язку з відсутністю ґрунтовного дослідження психічного здоров'я та психологічної історії підсудного на стадії судового розгляду підготовки до винесення вироку. Зокрема, суд вказав, що такий аналіз має включати: дослідження близьких родичів підсудного та його сім'ї, історію хвороби, соціальну історію, в тому числі фізичного і психічного насильства, насильства у сім'ї, наявність травмуючих подій і кримінального насильства щодо обвинуваченого [191]. Схожий судовий прецедент також міститься у справах «Уїгінс проти Сміта» і «Bigby проти Dretke».

Як свідчить судова практика, судових психологів часто залучають для прогнозування оцінки можливості рецидиву злочину, з приводу небезпечності особи для суспільства, можливості особи реабілітуватись та виправитись. Судові психологи надають інформацію та рекомендації, необхідні для ухвалення вироку, в тому числі, можливості призначення випробувального терміну та формулювання умов умовно-дострокового звільнення. Так, відповідно рішення Верховного суду Сполучених Штатів Америки у справі «штат Канзас проти Хендрікс» про злочин проти статевої гідності, судові психологи правомочні надавати рекомендації щодо винесення вироку в окремих справах.

Важливою функцією психолога є судження щодо правдивості показів свідків і потерпілих, можливих їх перекручень [201]. Крім того, судові психологи розробляють кримінальні профілі осіб для правоохоронних органів та судових установ [190; 194; 198].

Вагомим аспектом діяльності судових психологів є питання їх професійної та етичної відповідальності. Це пов'язане з тим, що судовий

психолог здійснює свою діяльність в умовах юридичних обмежень та у межах судової зали, тобто за умов відсутності багатьох можливостей та засобів для здійснення професійних завдань, порівняно з клінічними дослідженнями [182]. Принципова різниця між діяльністю клінічного або практикуючого психолога та судового психолога, виявляється у відсутності у останнього обов'язку зберігати конфіденційність, оскільки судовий психолог не є представником клієнта та не приймає сторону обвинувачення або захисту. Звичайно, це ускладнює процес отримання необхідної інформації, оскільки особа розуміє, що надання нею цієї інформації судовому психологу може суперечити її інтересам [186]. З іншого боку, наявні випадки неправильного розуміння підекспертною особою меж конфіденційності, в яких працює судовий психолог, не заважаючи на практику визначення цих меж при підписанні угоди [195].

Типовими підставами для визнання недбалості судового психолога є його неправомірна прихильність до особи, прийняття на себе протиправного зобов'язання, невиконання своїх професійних обов'язків або неналежне їх виконання тощо. Наприклад, надання підекспертній особі професійної психологічної допомоги під час опитування, може бути підставою для відсторонення судового психолога від дачі показів в якості свідка-експерта [180].

Окремого висвітлення потребують типові форми залучення психологів до судового процесу.

Достатньо використовуваною формою у міжнародній судовій практиці є залучення судового психолога у ролі консультанта. Функції судового психолога-консультанта випливають із самої назви, та полягають в консультуванні фахівців (суддів, адвокатів та прокурорів) з питань психологічного характеру.

Судовий психолог-консультант повинен мати певний рівень підготовки і достатню практику, проте, в законодавстві країн прецедентного права, відсутні вимоги щодо обов'язкового ступеня освіти.

Необхідно підкреслити, що залучення судового психолога консультанта зазвичай здійснюється на комерційній основі. Тобто, при виконанні ним професійних обов'язків ставиться питання про відшкодування витрат та оплату послуг [212].

Судовому психологу-консультанту притаманні конкретні наріжні функції. Зокрема, однією з них є консультування під час підготовки справи до розгляду. Така діяльність виражається у формуванні рекомендацій щодо вибору присяжних, у моральній та психологічній підготовці свідків, плануванні прецедентної стратегії. Наприклад, у США судові психологи приймають безпосередню участь у відборі присяжних [206].

Наступним напрямком є психологічний супровід професійної діяльності правоохоронних органів та судових установ, який полягає у наданні посадовим особам конкретної психологічної допомоги у вирішенні ними службових завдань. Така допомога втілюється у наданні консультацій стосовно управління персоналом, розробці навчальних програм кваліфікаційного зростання посадовців; навчанні управління стресом тощо. Судові психологи також проводять психологічні тренінги з працівниками правоохоронних та судових органів. Цілком природно, що судові психологи приймають участь в оцінці роботи зазначених осіб в психологічному аспекті їх діяльності. Ще одним напрямом психологічного супроводження є кризове втручання з метою недопущення виникнення депресії, випадків самогубства при психологічній травматизації посадовців. Важливо, що діяльність психологів стосується не лише службових осіб, а і членів їх сімей.

Перелік функцій судового психолога-консультанта не є вичерпним і диференціюється в залежності від характеру конкретної події чи ситуації [212].

Суттєвим напрямком роботи є залучення судового психолога для виконання корекційної та виправної діяльності. Корекційні психологи здійснюють психологічний супровід та виховну діяльність щодо ув'язнених і правопорушників, які перебувають у виправних установах. Відповідно, з цього приводу вони можуть бути залучені як експерти-свідки в суді.

Свідки-експерти відрізняються від власне свідків тим, що вони не були свідками події безпосередньо, проте вони можуть надавати свідчення з обставин та фактів справи, які потребують спеціальних психологічних знань з різних галузей клінічної, соціальної, експериментальної, вікової психології тощо. На нашу думку, найбільш юридично значущими, є свідчення експерта з приводу психічного здоров'я осіб (Клінічна психологія).

Свідок-експерт може бути залучений до розгляду справи як одноосібно, так і консиліумно, спільно з більш вузькими спеціалістами в галузі психології.

Нині дещо змінюється тенденція залучення свідка-експерта до судового розгляду. Зокрема, хоча до розгляду справи свідок-експерт залучається на розсуд суду або за клопотанням сторін по справі, але, переважно, судовий психолог залучається адвокатом чи представником по справі. Проте, в будь-якому разі, питання щодо допустимості та прийнятності свідчень свідків-експертів залишається на розсуд суду [212].

Окрім виключно юрисдикційної діяльності, судові психологи в США займаються також науково-дослідницькою та педагогічною діяльністю. Зокрема, вони самостійно, або в складі наукових колективів фахових навчальних закладів розробляють новітні психологічні технології в галузі правосуддя, здійснюють професійну підготовку поліцейських кадрів з психологічних питань [213]. Зазначені фахівці, як правило, мають вчені ступені з психології.

Основна діяльність судових психологів в науковому сенсі пов'язана із дослідженнями психологічних явищ та процесів. Проте, враховуючи

широкий спектр необхідних спеціальних знань та досвіду, до розгляду справ у будь якій ролі (консультанта, свідка-експерта, оцінювача тощо) може бути залучений і суто академічний (науковий) психолог. Зазначені фахівці можуть здійснювати свою діяльність в учбових закладах (в коледжах та університетах), в науково-дослідних інститутах та в закладах охорони здоров'я [213].

Судові психологи (наукові дослідники) здійснюють професійну діяльність пов'язану з судочинством, незалежно від категорії справ (цивільні, адміністративні, кримінальні тощо), яка перш за все, виявляється у перевірці емпіричних гіпотез та дослідженні питань, які знаходяться на перетині психології і права [212].

В цій галузі працюють відомі психологи, наприклад Саул Кассін, яка є фахівцем в дослідженнях хибного (фальшивого) визнання, Елізабет Лофтус – спеціаліст в галузі особливостей пам'яті очевидців (свідків) і формування показів.

Крім того, судові психологи проводять дослідження в сфері законодавства та політики, пов'язаної із захистом психічного здоров'я [213].

Судовий психолог може залучатись в якості оцінювача, тобто, висловлювати свою думку щодо психічного здоров'я учасників судового провадження в рамках цивільних, кримінальних, адміністративних справ. Стосовно ж кримінальних справ, психологи можуть надавати свідчення з приводу психічного стану обвинувачених (підсудних) під час вчинення протиправного діяння. Зазначене першочергово стосується визнання особи неосудною, хоча таке визнання є прерогативою суду, а свідчення психолога є лише доказовою основою. Психологи можуть свідчити щодо ризиковості повторного вчинення злочину зазначеними особами та ймовірного рецидиву. [213]. По справах цивільного провадження, психологи залучаються для оцінки психологічного стану особи під час аварійних ситуацій, у справах

сімейного характеру, щодо психологічного клімату в сім'ї та щодо психічних властивостей окремих осіб.

Психологічна оцінка в суді виявляє гласну, відкриту позицію спеціаліста з психологічних питань та не є конфіденційною. Психолог-оцінювач зобов'язаний повідомити сторони по справі щодо відкритості своєї оцінки, що дозволяє здійснити контроль якості експертних висновків, висновків щодо свідчень учасників процесу тощо [212].

Як свідчить судова практика, діяльність психологів-оцінювачів тісно пов'язана з діяльністю свідків-експертів. Проте, вони мають відмінні умови діяльності. Як правило, психологам-оцінювачам притаманний досвід роботи в галузі клінічної психології, відтак вони можуть працювати як в приватному, так і державному секторі, зокрема, в психіатричних лікарнях, центрах психічного здоров'я тощо [213].

Ще однією формою роботи судового психолога є лікувальне провайдерство. Судові психологи покликані забезпечити психологічний супровід (втручання) осіб, що його потребують в умовах судового процесу. У кримінальному судочинстві судові психологи компетентні здійснювати психологічне втручання стосовно осіб, які були визнанні судом неосудними (дослівний переклад «incompetent» з англійської мови «некомпетентні») для відновлення «компетентності», щоб мати змогу постати перед судом. Крім того, судові психологи приймають участь у лікуванні психічних захворювань неосудних осіб; можуть здійснювати профілактичний та психотерапевтичний вплив на осіб, з психологічних характеристик яких можна зробити висновок про можливість вчинення ними насильницьких злочинів, з метою зменшення ризику ймовірності вчинення зазначених злочинів. В справах цивільної юрисдикції, судові психологи правомочні здійснювати психотерапію та психологічний супровід осіб (сторін по справі) в справах про розлучення, в справах про встановлення опіки, загалом для осіб, які отримали психологічну травму [213].

Окремому розгляду підлягають особливості залучення психолога до судового розгляду судами країн Європейського союзу. Високий рівень інтеграції, спільні політичні та правові процеси, обумовили схожість процедур, порядку та форм залучення психолога у судовий процес в Європі.

Складність соціальних явищ зумовлює необхідність звертатися до фахівців, здатних встановлювати зв'язки між розумінням психічної природи індивідів та обмежень правової системи. Судовий психолог інтегрує психологічні знання у правову сферу, і, в першу чергу, як науковець, має беззаперечний вплив на результати судового розгляду. Тобто, основні сфери діяльності судового психолога у країнах Європейського союзу можна пов'язати з наступними соціальними явищами: девіантна поведінка дорослих і неповнолітніх; фізичне, сексуальне та психологічне насильство як вираження психологічних розладів і злочинної поведінки; небезпека та її провокування тощо.

Судовий психолог залучається до розгляду справ на вимогу судових органів, але форми такого залучення різняться в залежності від країни. Типовими формами, на зразок країн прецедентного права, залишаються: експерт, спеціаліст та консультант. На нашу думку, після дослідження нормативних правових актів, наукових джерел та судової практики, можна зробити висновок, що законодавці країн Європейського союзу більшою мірою опікуються категоріями справ, що неодмінно потребують використання психологічних знань, методологією такого використання, впровадженням наукових інновацій тощо, аніж формами залучення судового психолога до судового розгляду. Інакше кажучи, європейська правова спільнота вважає, що залучення судового психолога у будь-якій формі сприяє досягненню мети – забезпеченню ґрунтовного наукового підходу до розгляду справ, що, в свою чергу, призводить до підвищення об'єктивності та справедливості судових процесів.

На зразок країн прецедентного права, судовий психолог також може виступати в ролі наукового дослідника (Швейцарія, Німеччина), в якості

консультанта в контексті виконання покарань та застосування заходів реабілітації (Англія, Швеція, Голландія); для здійснення навчання юридичних кадрів, в тому числі, з приводу здійснення виховної діяльності та профілактики злочинності та ресоціалізації правопорушників (Франція, Швейцарія).

В країнах Європейського союзу, найчастіше судовий психолог залучається до діяльності судових установ у формі експерта, знання якого використовуються для визначення ступеня відповідальності правопорушника, визначення можливої криміногенної небезпеки та питань, пов'язаних із визначенням ступеня довіри щодо свідчень потерпілих і свідків.

Проте, форма залучення судового психолога в якості консультанта також є актуальною. Наприклад, в Італії, судовий психолог-консультант є автономним суб'єктом судового процесу та здійснює консультування юридичних кадрів з психологічних питань, використовуючи наукові методи та дані, з метою надання кваліфікованого роз'яснення та відповідного висновку.

Визначенню підлягає основний зміст питань, що знаходиться в юрисдикції судового психолога: щодо компетентності постати перед судом, щодо довіри потерпілим та свідкам; щодо необхідності призначення лікування або обстеження; щодо необхідності призначення судово-психологічної або психіатричної експертизи; щодо консультування правоохоронних, судових та органів виконання покарань, щодо методів управління та психологічної сутності їх діяльності; щодо дієздатності особи в контексті цивільних справ; щодо визначення місце проживання дитини, щодо можливого примирення подружжя, тощо.

Як і в США, судовий психолог в більшості країн Західної Європи може залучатись у всіх судових розглядах, незалежно від категорії справи.

В кримінальних справах, знання судового психолога використовуються з метою визначення ступеня винуватості особи, міри її небезпечності для

суспільства та можливості рецидиву; визначення правдивості показів потерпілих та свідків. Також судовий психолог може консультувати та надавати рекомендації з приводу оптимальних умов виконання вироку або лікування засудженого. Крім того, судовий психолог надає консультації правоохоронним та судовим органам щодо складання психологічних профілів правопорушників та психологічних чинників досліджуваних правопорушень [206].

Спектр цивільних справ, до яких може долучатись судовий психолог надзвичайно широкий. До переліку особливо актуальних категорій відносяться, зокрема: про встановлення опіки над дитиною та визначення її місця проживання при розлученні, про опіку щодо недієздатних, хворих та літніх осіб, у справах щодо страхових виплат, для визначення психологічних наслідків форс-мажорних обставин; у справах про стягнення моральної шкоди та встановлення грошового еквіваленту психологічної шкоди, тощо.

Так, у Франції здійснюється залучення судового психолога для налагодження комунікативної взаємодії між сторонами, з метою досудового вирішення спору. Крім того, в згаданій країні, судовий психолог практично завжди залучається для надання підтримки потерпілим від злочину (особливо від злочинів проти статевої гідності та насилля).

В Голландії судовий психолог є особою, яка практикує психологію у судовій системі на постійній основі, проводить дослідження, діагностику та психотерапію осіб, що вчинили правопорушення та потерпілих від злочинів. Особливо в цій країні, діяльність судових психологів зазвичай колегіальна з діяльністю психіатрів та соціальних робітників, зазначені особи часто працюють у команді. Залучення судового психолога для оцінки свідчень обвинувачених, потерпілих та свідків є цілком звичним явищем.

Інститут судового психолога найбільш нормативно врегульований в Італії. Запроваджений у 1999 році окремий правовий акт, що регулює основи діяльності судового психолога («Керівництво судового психолога в області кримінального та цивільного права»), суттєво оновлений у відповідності до

розвитку наукових досліджень та затверджений Радою директорів Італійської асоціації судової психології 27 лютого 2009, а також Асамблеєю Італійської асоціації судової психології 20 квітня 2009.

Згідно цього акту, судовий психолог є автономною посадовою особою (суб'єктом) судового процесу, він є незалежним від впливу судді та сторін по справі, в тому числі він є вільним у виборі та використанні наукових методів, способів та іншого психологічного інструментарію. Судовий психолог надає роз'яснення суду психологічної сторони справи, але відповідальність за прийняття рішення залишається на судді. Однак, враховуючи суттєвий вплив судового психолога на результат судового розгляду, у зазначеному Керівництві цілком логічною є норма, що передбачає юридичну відповідальність психолога за здійснення своєї професійної діяльності.

Відповідно до Керівництва, судовий психолог повинен надати суду результати своєї роботи в межах правового поля, із зазначенням теоретичної основи дослідження та використаних методів, що надає можливість об'єктивно оцінити психологічні висновки та їх тлумачення. Суддя, у разі необхідності, може неодноразово звертатись до судового психолога для отримання консультацій та рекомендацій. Існує, також, застереження щодо використання психологом надмірно спеціалізованої термінології у своїх усних та письмових доповідях суду, надання інформації, яка може неоднозначно чи протирічно розумітись.

При виконанні своїх функцій, судовий психолог повинен використовувати лише науково надійну методологію, ретельно оцінювати ступінь обґрунтованості та достовірності інформації.

В італійському законодавстві, серед обов'язків судового психолога, визначено необхідність збереження будь яких матеріалів, у будь якій формі (в тому числі, на аудіо та відео носіях), що стосуються справи та проведеного дослідження. Так, відповідно до кримінального процесуального законодавства Італії, матеріали діяльності судового психолога, за необхідності, повинні бути надані у розпорядження суду та сторін по справі.

Крім того, на судового психолога також покладено обов'язок поінформувати суд про особливості професійного психологічного аналізу досліджуваної події, який здійснюється поза судовим засіданням (попередньо чи після), порядку його методичного забезпечення.

Необхідно зазначити, що італійський законодавець чітко розмежовує функції двох важливих для процесу постатей - судового психолога та психотерапевта. Тобто, незалежно від ролі, в якій виступає судовий психолог у судовому розгляді, він не може здійснювати терапевтичні психологічні заходи або лікування стосовно будь-кого з учасників судового процесу.

В більшості країн Європейського союзу існує обов'язкова практика залучення судового психолога до участі у справах відносно неповнолітніх або за участю неповнолітніх.

Наприклад у Франції, до зазначеної категорії справ судовий психолог залучається в якості експерта. Правовою підставою такого залучення є «Наказ про захист прав неповнолітніх та малолітніх». Хоча, головним чином, це стосується кримінальної відповідальності неповнолітніх правопорушників, проте, в цивільних справах таке залучення також визнається доцільним та юридично можливим. Зокрема, судовий психолог залучається по сімейним справам, про розірвання шлюбу і здійснення психологічної оцінки батьків з метою визначення майбутньої долі дитини з повним врахуванням її інтересів.

Італійський законодавець в Законі № 54 від 2006 року, передбачив право дітей підтримувати відносини з обома батьками після розлучення та на висловлення власної думки з приводу своєї майбутньої долі, починаючи з дванадцятирічного віку. Схожі правові позиції містяться і в законодавствах інших країн.

На виконання згаданої правової норми, суд залучає судового психолога для надання консультації. Судовий психолог проводить бесіду з неповнолітнім та спостерігає взаємодію індивідів один з одним (кожного з батьків з дитиною). Як правило, для судового психолога важливі як

психологічні переваги кожного з батьків, так і соціальне середовище майбутнього місця проживання неповнолітнього. При проведенні бесіди з неповнолітнім, судовий психолог враховує декілька суттєвих моментів. Перший стосується наявності позитивного чи негативного впливу з боку батьків на позицію неповнолітнього з метою виявлення справжньої позиції неповнолітнього. Другий момент стосується можливого стресового впливу судового процесу на особу неповнолітнього. Для мінімізації стресу, судовому психологу необхідно сприяти концентрації бесіди та зменшенню її тривалості.

Більш детального розгляду потребують особливості використання спеціальних психологічних знань у країнах пострадянського простору. Враховуюче спільне правове минуле, логічною є схожість законодавчих положень, що регулюють можливість такого залучення, процедур, засад та форм використання.

Актуальність залучення спеціальних психологічних знань у судочинство в пострадянських країнах не викликає сумнівів. Більш того, така потреба зумовила розвиток практичних галузей психології, кожна з яких вивчає психіку людини у конкретних умовах життєдіяльності.

Теорія використання спеціальних психологічних знань у кримінальному, цивільному або адміністративному судочинстві розвивається в межах юридичної психології, і в той же час тісно пов'язана з криміналістикою, кримінологією, наукою кримінального та адміністративного права, кримінального та цивільного процесів, теорією держави і права, іншими галузевими юридичними науками.

Спеціальні знання не є загальновідомими, акумульованими в життєвому досвіді кожної освіченої людини. У даному сенсі будь яке наукове знання - спеціальне. Повною мірою це стосується і психології. Більш того, при проведенні психологічного дослідження, спеціальними будуть не тільки самі

використовувані знання, а й способи їх застосування (методики), критерії вибору психологом методик в конкретному дослідженні.

Узагальнено думку науковців країн пострадянського простору можна викласти у наступній тезі: психічна діяльність людини відображає об'єктивну реальність, однак у силу низки обставин (вік, стан здоров'я) цей процес може відбуватися з різними відхиленнями. Для здійснення правосуддя дуже важливо знати характер і ступінь подібних відхилень у осіб, чії свідчення використовуються як джерела доказів у судочинстві, та у зв'язку з цим потребують критичної оцінки та визначення рівня їх істинності.

Правоохоронні або судові установи залучають осіб, що володіють спеціальними психологічними знаннями, для проведення професійного психологічного дослідження визначених об'єктів, надання оцінки та узагальненої психологічної інформації, з метою подальшого використання отриманих психологічних відомостей у процесі розгляду кримінальної, цивільної чи адміністративної справи. Наприклад, суди більшості пострадянських країн залучають психолога (у формі спеціаліста, консультанта) до розгляду справи для допиту свідків, які не пам'ятають важливі для справи факти, обвинувачених, що дають завідомо неправдиві показання. У подібних випадках необхідними виступають знання процесу формування показань свідків, психічних особливостей лжесвідчень.

Предметом судово-психологічного дослідження є психологічний аналіз діяльності осіб, індивідуальні психологічні властивості, що залишаються в межах психічної норми, в тому числі, особливості сприйняття певних явищ дійсності, здатність адекватно їх оцінювати, особливості реагування на екстремальні ситуації тощо.

Існують деякі спільні для різних країн типові вимоги до психолога, який залучений до розгляду справ у суді у будь якій формі: знання процесуального закону, умов судового розгляду, наявність психологічних наукових знань, вищої психологічної освіти та досвіду роботи за спеціальністю.

В теперішній час можна стверджувати, що в країнах пострадянського простору відносно розробленими можна вважати лише кілька напрямків використання психологічних знань. Вони знаходять безпосереднє застосування в розробці професіограм працівників юридичних професій; в психологічних засадах оперативно-розшукової, слідчої та судової діяльності; частково - у перевихованні осіб, які вчинили злочини, і опосередковано - через експертизи, консультації, участь фахівця – судового психолога.

Проте, необхідно зазначити, що в процесуальних законодавствах більшості цих країн, прямо передбачена необхідність залучення психолога лише у справах відносно неповнолітніх. Наприклад, стаття 116 Кримінально-процесуального кодексу Грузії, наголошує на тому, що допит неповнолітнього можливий лише за участі законного представника або психолога [142].

Загальним в пострадянських країнах є правило, згідно якого при виникненні необхідності використання спеціальних знань в галузі науки, мистецтва, техніки або ремесла, воно може бути отримане шляхом консультацій, залучення експерта або спеціаліста, тобто осіб, що володіють такими знаннями. Це юридично визначене правило цілком і повністю стосується і використання спеціального психологічного знання.

Наприклад, стаття 188 Цивільного процесуального кодексу Російської Федерації одночасно передбачає дві форми використання спеціальних знань: залучення спеціаліста та можливість отримання консультації [39]. Стаття 157 цього ж Кодексу містить в собі навіть зобов'язальну норму для суду - не лише дослідити докази по справі, а й заслухати консультації фахівців, пояснення спеціалістів та висновки експертів [39].

Інакше кажучи, в більшості пострадянських країн, на підставі згаданих норм, існує можливість залучення психолога в трьох формах, а саме, - в

якості консультанта, спеціаліста та експерта (шляхом призначення судово-психологічної експертизи).

Зазначені форми схожі між собою за технологією і методичними особливостями застосування спеціальних психологічних знань. Загалом вони розрізняються за юридичними особливостями, процесуальним статусом, повноваженнями, ступенем самостійності психолога та юридичної значимості в судовому процесі.

Проте, існують і виключення. Так, в Кримінально-процесуальному кодексі Грузії, функції спеціаліста виконує експерт, залучений до судового розгляду [142]. Хоча в цивільному процесуальному кодексі Грузії, поряд з експертом, існує можливість отримання консультацій та залучення спеціаліста.

Найчастіше, у пострадянських країнах застосовуються дві форми: використання спеціальних знань - судово-психологічна експертиза та участь спеціаліста-психолога в суді, з приводу чого у судовій практиці накопичений значний досвід залучення психологів як експертів та спеціалістів.

У науковій полеміці вчених країн пострадянського простору, більшість авторів схильні загалом вирізняти зазначені форми використання спеціальних психологічних знань, деяка різниця між якими, на їх розсуд, полягає в юридичній значимості та в статусі осіб, що залучені до розгляду справ. Так, експерт проводить дослідження і викладає свою позицію, думку з приводу конкретного об'єкта дослідження в експертному висновку згідно нормативно затвердженої форми. Спеціаліст, засновуючись на спеціальних психологічних знаннях, надає суду роз'яснення щодо окремих явищ і фактів, надає допомогу у виявленні і фіксації певних фактів і явищ, допомагає суду письмово викласти встановлені обставини і факти. Спеціаліст, на відміну від експерта, позбавлений процесуальної самостійності і діє під контролем і за вказівкою повноважної особи або органу. Так, на вимогу суду у кримінальному та цивільному процесах, психолог приймає участь у процесуальних діях (особливо коли вони проводяться за участю

неповнолітніх та малолітніх осіб), надає роз'яснення з приводу психологічних проявів і феноменів правопорушень, поведінки учасників процесу, допомагає з психологічної точки зору спланувати і провести процесуальну дію. Участь спеціаліста-психолога у процесі носить похідний і допоміжний характер. Перед експертом можуть бути поставлені питання, що входять до компетенції спеціаліста. Зворотне положення стосується спеціалістів, оскільки питання, що входять до компетенції експерта, не можуть бути поставлені перед спеціалістом. На відміну від країн прецедентного права, у країнах пострадянського простору прирівнення думки спеціаліста до висновку експерта неприпустиме.

Безперечно, у пострадянських країнах, найбільш використовуваною, авторитетною, офіційною та юридично значимою формою застосування спеціальних психологічних знань, є судово-психологічна експертиза, тобто форма, коли особа, що володіє такими знаннями, виступає в ролі експерта.

Це пов'язано з тим, що висновок судово-психологічної експертизи є самостійним доказом у кримінальному та цивільному процесах. Саме від результатів експертизи часом залежать характер і зміст ухваленого судом рішення, характер та обсяг відповідальності, форми і засоби впливу на правопорушника.

Експерт - особа, що володіє спеціальними знаннями і призначена для виробництва судової експертизи та надання відповідного висновку [141].

Натомість, законодавець Грузії, на зразок західноєвропейських країн, прирівнює експерта до свідка у процесуальному статусі, правах та обов'язках [142].

Судово-психологічна експертиза спрямована на дослідження явищ та особливостей психіки, тому проводиться переважно відносно психічно здорових людей. Призначення зазначеного виду судової експертизи доцільно стосовно осіб, психічне здоров'я яких не викликає сумніву у судових органів або може бути підтверджене висновком судово-психіатричної експертизи.

Тому судово-психологічна експертиза не повинна передувати судово-психіатричній експертизі або вони можуть здійснюватись паралельно.

Психолог, який виступає в ролі експерта, несе правову відповідальність за істинність, науковість і об'єктивність проведеного дослідження, інтерпретацію отриманих даних і представлений висновок.

Перед судово-психологічною експертизою можна поставити на вирішення будь-які питання психологічного характеру, що цікавлять слідчого, суд, орган дізнання і мають значення для справи. Такі питання стосуються психічних процесів, явищ і властивостей психічної діяльності людини і впливу на неї об'єктивних і суб'єктивних чинників, тобто безпосереднім об'єктом судово-психологічної експертизи виступає психіка конкретної особи, що являє собою досить складний і динамічний об'єкт дослідження. Тому ефективність судово-психологічної експертизи залежить від компетентності та рівня кваліфікації фахівців, які залучаються в якості експертів-психологів.

Типовим для законодавства країн пострадянського простору є положення, згідно якого спеціаліст запрошується для участі в судовому розгляді у випадках, коли суду або учасникам судового розгляду при дослідженні доказів необхідні спеціальні знання та навички. Думка фахівця обов'язково відображається у протоколі судового засідання.

Кримінальний процесуальний кодекс Російської Федерації, зазначає, що спеціаліст надає покази та відомості суду, що вимагають спеціальних знань, а також роз'яснення своєї думки [141].

В Цивільному процесуальному кодексі Республіки Білорусь, залучення спеціаліста відбувається з метою використання спеціальних знань для підвищення ефективності процесуальних дій [38].

Крім того, спеціаліст може скласти висновок, виклад думки з поставлених питань у письмовому вигляді [141]. Зазначена норма безперечно стосується и психологів, що залучені до справи в якості спеціаліста.

Юридично цікавою є норма Цивільного процесуального кодексу Республіки Білорусь, в якій, з огляду на позицію українського законодавця, поєднуються дві різні процесуальні постаті: спеціаліст та експерт. У статті 99 згаданого кодексу зазначено, що спеціалістом є особа, яка володіє знаннями експерта, така особа в подальшому може бути призначена в цій же справі експертом.

Участь спеціаліста-психолога у судочинстві має похідний і допоміжний характер. На вимогу суду психолог бере участь у процесуальних діях (особливо коли вони проводяться за участю неповнолітніх осіб), дає роз'яснення з приводу психологічних проявів і феноменів правопорушень, поведінки учасників процесу, допомагає з психологічної точки зору спланувати і провести процесуальні дії

Поєднуючи та порівнюючи нормативно-правові акти країн пострадянського простору можна виявити типові права та обов'язки психолога, залученого до судового розгляду в якості спеціаліста.

До переліку прав спеціаліста психолога відносяться наступні: знати підставу виклику до суду; ставити питання учасникам судового процесу для отримання необхідної інформації; знайомитись з протоколом процесуальної дії, в якій він приймав участь.

В деяких процесуальних актах країн пострадянського простору закріплені нетипові права спеціаліста. Наприклад, у Кримінальному процесуальному кодексі Російської Федерації передбачено право спеціаліста подавати скарги на дії посадових осіб (судді, слідчого, прокурора) щодо обмеження його прав [141].

В Цивільному процесуальному кодексі Республіки Білорусь визначено право знайомитися з матеріалами справи, що містять відомості, що становлять державну таємницю [38].

Цілком обґрунтованим нам видається закріплене в більшості правових актів право спеціаліста-психолога отримання грошової винагороди за виконання професійних обов'язків.

Що стосується обов'язків, на нашу думку, типовими є наступні: з'являтися за викликом в суд, відповідати на питання суду та сторін по справі, надавати суду роз'яснення, консультування та пояснення, що стосуються спеціальних психологічних знань та навичок, в усній або у письмовій формі.

Можливість психолога спеціаліста відмовитись від участі у справі, якщо він не володіє достатніми та відповідними знаннями та навичками, в залежності від законодавства певної країни визначено або як право, або як обов'язок.

Крім вищеназваних форм використання спеціальних психологічних знань зустрічається і третя - психологічна консультація (деякі вчені називають її офіційна консультація, або довідка). Проте, ця форма частіше зустрічається в юридичній літературі, аніж у судовій практиці країн пострадянського простору.

Можливість отримання консультацій фахівців визначена в більшості процесуальних законодавств країн пострадянського простору. Проте це не стосується процесуального статусу консультанта.

Психологічна консультація - це роз'яснення фахівцем певних психологічних аспектів справи, психологічних сторін юридично значимого діяння, в тому числі кримінального правопорушення, поведінки сторін по справі (обвинуваченого, потерпілого, свідків, позивача, відповідача) та інших осіб, їх особистісних особливостей, а також сутності окремих психологічних теорій та підходів, які можуть бути застосовані на практиці. Психологічна консультація може бути надана як в усній, так і письмовій формі. Належно викладена у письмовій формі психологічна консультація може бути долучена до матеріалів справи в якості документа.

Психологічна консультація може надаватись експертом у випадках, коли для відповіді на поставлені судом питання не потрібне використання спеціальних експериментів і досліджень, і є достатнім посилення на загальні положення психологічної науки та логічних висновків.

Наприклад, у Кримінально-процесуальному та Цивільно-процесуальному законодавствах Російської Федерації визначено право сторін по справі надавати суду додаткові матеріали в якості доказової бази своєї правової позиції. Такі правові норми одночасно є юридично закріпленою підставою для отримання сторонами по справі, на свій власний розсуд, письмової консультації у психолога для подальшого залучення до матеріалів справи. Об'єктивний процес використання в кримінальному та цивільному процесі психологічних консультацій відображає потреби практики в цій формі застосування спеціальних психологічних знань. Разом з тим, відповідно до чинного законодавства більшості країн пострадянського простору, психологічні консультації не можуть замінити судово-психологічну експертизу.

В теорії і практиці судочинства Російської федерації з 1997 року триває широка дискусія відносно запровадження психологічної служби в судовій системі та судового психолога як штатної одиниці судової установи. Зокрема, згідно Постанови Ради суддів Росії від 31.10.1997 року експериментально впроваджено Міжвідомчу науково-практичну програму «Медико-психологічного супроводження, профілактики психотравмуючого впливу чинників професійного стресу та відновлення здоров'я суддів Архангельської області» [120].

В Постанові Президії Ради суддів Росії від 26.07.2002 року «Про результати експерименту з психодіагностичного обстеження кандидатів на посаду судді та перспективи використання методів психодіагностики в кадровій роботі» підкреслено, що високий рівень вимог щодо професійної підготовки, моральних та інших якостей осіб, що претендують на посаду судді, визначає необхідність використання сучасних методів вивчення особистості. Висловлено також пропозицію законодавчо закріпити обов'язок проходження психологічного діагностування не лише суддями, але й осіб, які приймаються на посади державної служби в суди (помічники суддів, секретарі суду та судових засідань, начальники відділів тощо) [122].

На виконання цієї Постанови і згідно Наказу начальника Управління Судового департаменту в Пензенській області РФ організовано Психологічну службу з впровадженням посади штатного психолога апарату суду, яка реалізує такі напрями роботи, як:

- професійна психодіагностика (психологічне діагностування кандидатів на посаді суддів і осіб, що претендують на заняття посад державної служби в судовій системі);

- професійна психопрофілактика (психологічне забезпечення діяльності судді і працівників апарату суду, не пов'язаної безпосередньо зі здійсненням правосуддя);

- психологічне забезпечення діяльності по вчиненню правосуддя.

Відповідно Ухвали Ради суддів Російської Федерації від 28.11.2003 р. «Про проект Федерального закону і інших правових актів, спрямованих на створення правової бази для психологічного забезпечення судової діяльності і поліпшення роботи по збереженню здоров'я суддів» запропоновано проекти Положення про психологічну службу у федеральних судах загальної юрисдикції і системі Судового департаменту при Верховному Суді Російської Федерації і Програми створення системи психологічного забезпечення професійної діяльності суддів і працівників апаратів судів загальної юрисдикції Російської Федерації [121].

Врешті, діяльність психологічної служби та судових психологів в РФ регламентується Наказом Судового департаменту при Верховному Суді РФ від 17.03.2009 р. «Про організацію психологічного забезпечення судової діяльності» та Наказом Судового департаменту при Верховному Суді Російської Федерації від 17.03.2009 р. «Про затвердження Методичних рекомендацій по організації психологічного супроводу роботи по відбору кандидатів на посаду судді» [123; 124].

Крім того, діяльність професійного психолога використовується і в судовій виконавчій системі. Зокрема, посади штатного психолога

впроваджені в діяльності Управління Федеральної служби судових приставів РФ та Департаменту по виконанню судових актів республіки Казахстан.

Підсумовуючи вищевикладене, можливо зробити наступний узагальнений висновок.

Поступальний рух психології та юриспруденції формує теоретичну базу застосування психологічних знань у міжнародній судовій практиці.

Світовий досвід свідчить про доцільність та необхідність використання психологічних знань у судовому процесі незалежно від категорії справ.

Найголовніша різниця між вітчизняною та міжнародною практикою залучення судового психолога у правове поле виявляється у більш широкій закордонній практиці використання, більш тривалій історії застосування, у більшій кількості форм і різновидів діяльності судового психолога. Безперечним є також факт, що судовий психолог є авторитетною постаттю судового процесу, а його діяльність є юридично значимою.

Звичайно міжнародний досвід використання психолога у судовому процесі різниться залежно від країни (особливо враховуючи правову сім'ю країни). Проте, можливо виокремити деякі спільні форми використання. Для країн прецедентного права характерний значний спектр форм залучення судового психолога, а саме: експерт, консультант, оцінювач, свідок, науковий провайдер, тощо. Для пострадянських країн типовими є експерт, спеціаліст та консультант.

Яскраво виражена практика залучення судового психолога до судочинства існує у країнах прецедентного права та у країнах Європейського союзу. Таке залучення відбувається у численних формах та для вирішення різноманітних питань психологічного характеру. Найбільш нормативно врегульований інститут судового психолога в Італії. За практикою використання найбільший досвід притаманний судовій системі Сполучених Штатів Америки.

Уповільнений розвиток практики залучення у судовий процес психологів у країнах пострадянського простору, може бути в перспективі

ліквідований завдяки подальшому зростанню психологічної підготовленості працівників правоохоронних та судових органів. Хоча в більшості законодавств прямо не вказано на необхідність залучення фахівців - психологів до відправлення слідчих і судових дій, деякі загальні норми щодо залучення спеціалістів, експертів та можливість отримання консультацій, залучення спеціалістів до слідчих і судових дій за участю малолітніх та неповнолітніх осіб, дають підстави стверджувати, що закон надає можливість суду користуватися допомогою фахівця - психолога.

Висновки до Розділу 1

1. В умовах глобалізації, становлення пріоритетності прав людини, розвитку громадянського суспільства, все більшого значення набуває «людський фактор», в тому числі в судочинстві. Юридико-психологічний аналіз судового провадження зумовлюється його багатоаспектністю. По-перше, суттєвою процесуальною та психологічною своєрідністю відзначаються справи конкретного провадження – кримінальні, цивільного позову, адміністративні, господарські, окремого провадження тощо. По-друге, не підлягає сумніву психологічна зумовленість конкретних стадій судового процесу – від попереднього розгляду справи в суді до винесення вироку. Врешті, психологія судового процесу виявляється в психології його учасників, суб'єктів правовідносин. Процесуальний статус визначає соціально-правову поведінку сторін по справі, яка детермінується низкою індивідуально-психологічних та ситуативних чинників. Конфлікт психологічних установок, особистих та державних інтересів, має бути вирішений законним шляхом, що неможливо без широкого залучення психологічних знань, без залучення до судового провадження його суб'єкта – спеціаліста психолога, про що свідчить майже однотайна (80,0% респондентів) думка опитаних в дослідженні суддів.

2. В структурі діяльності судді, процедурних її складових (попередній розгляд, допит учасників, судові дебати, формування суддівського переконання та винесення рішення) можна виокремити кілька основних, психологічно зумовлених напрямів (різновидів) діяльності при виявленні істини в судовому розгляді, які взаємопов'язані з психологічними аспектами, а саме: пізнавально-аналітичний, комунікативний, організаційно-регулятивний, конструктивний та виховний

Пізнавальна діяльність допомагає судді зрозуміти суть виниклого конфлікту, позиції сторін по справі, обставини правового та психологічного характеру - особистісні особливості конфліктуючих сторін, мотивацію їх вчинків. Істотною особливістю пізнавальної діяльності суду є те, що вона здійснюється через опосередковане сприйняття фактів.

Конструктивна, творча діяльність судді передбачає уявлення моделі події і взаємовідносин її учасників, яка, проте, підлягає оцінці та перевірці в кожному окремому елементі.

Комунікативна діяльністю реалізується протягом усього судового розгляду, в зв'язку з чим особливого значення набувають комунікативні навички, притаманні судді, його здатність здійснювати психологічний вплив на учасників процесу.

Організаційно-регулятивна діяльність судді передбачає законодавчо зумовлений обов'язок керувати процесом, контролювати поведінку учасників, психоемоційну напруженість, нейтралізувати ситуативні конфлікти. Врешті, для здійснення виховного впливу саме суддя, як головуючий судового розгляду, повинен володіти високими моральними якостями: відповідальністю, принциповістю, неупередженістю.

Можливість оптимізації зазначених видів діяльності шляхом безпосередньої участі судового психолога відзначили 64,8% опитаних суддів, а 48,5% респондентів визнали можливим надання допомоги з боку психолога у набутті суддями необхідних психологічних навичок.

3. Психологічно зумовленим є формування суддівського переконання, на яке суттєво впливають чинники на рівні мимовільної установки та конформізму, тиску громадської думки, засобів масової інформації, які не завжди об'єктивно та законно впливають на здійснення судочинства суддею. Профілактика проявів конформізму та професійної деформації полягає, перш за все, у здійсненні професійної діяльності суддею на керівних та основоположних принципах кримінального судочинства: законності та справедливості, їх виконання вимагає від судді професіоналізму, критичності, рефлексії та принциповості. З іншої сторони, формування здатності протидіяти несприятливому впливові, набуття навичок психологічного захисту і зняття психоемоційної напруженості можливі за сприяння фахівця-психолога, що засвідчили 50,5% опитаних респондентів.

4. У правовому полі зарубіжних країн, зокрема у США та країнах Західної Європи констатується достатньо широка практика залучення психолога до судового процесу. Найширше психологічне знання застосовується у формі залучення експерта-психолога в якості свідка для надання пояснень та свідчень безпосередньо у судовому процесі незалежно від категорії справ. Достатньо використовуваною формою у міжнародній судовій практиці є залучення судового психолога у ролі консультанта. Функції судового психолога-консультанта випливають із самої назви, та полягають в консультуванні фахівців (суддів, адвокатів та прокурорів) з питань психологічного характеру. Судовий психолог може залучатись в якості оцінювача, тобто, висловлювати свою думку щодо психічного здоров'я учасників судового провадження. Ще однією формою роботи судового психолога є терапевтичне провайдерство. Судові психологи покликані забезпечити психологічний супровід (втручання) осіб, що його потребують в умовах судового процесу. У кримінальному судочинстві судові психологи компетентні здійснювати психологічне втручання стосовно осіб, які були визнанні судом нездатними надавати свідчення, для відновлення їх розумової та психоемоційної «компетентності».

5. В деяких європейських країнах судовий психолог може виступати в ролі наукового дослідника судової інформації (Швейцарія, Німеччина), в якості консультанта в контексті призначення та виконання покарань, застосування заходів реабілітації (Англія, Швеція, Голландія); для здійснення професійного навчання юридичних кадрів, в тому числі, з приводу здійснення комунікативної, виховної діяльності, профілактичних заходів та ресоціалізації правопорушників (Франція, Швейцарія). В Італії судовий психолог-консультант є автономним суб'єктом судового процесу та здійснює консультування судді з психологічних питань. У Франції здійснюється залучення судового психолога для налагодження комунікативної взаємодії між сторонами, з метою досудового вирішення спору. Крім того, в згаданій країні, судовий психолог практично завжди залучається для надання в суді підтримки потерпілим від злочину (особливо від злочинів проти статевої гідності та насилля), запобігання судовим конфліктам. В Голландії, Італії, Швеції судовий психолог є особою, яка практикує психологію у судовій системі на постійній основі, проводить дослідження, діагностику та психотерапію осіб, що вчинили правопорушення та потерпілих від злочинів, приймає безпосередню участь в судових засіданнях. Цілком звичним явищем є залучення судового психолога для оцінки свідчень обвинувачених, потерпілих та свідків.

6. Спільне правове минуле і схожість законодавчих положень у країнах пострадянського простору роблять цілком логічним подібність використання спеціальних психологічних знань. В більшості пострадянських держав, на підставі конкретних процесуальних норм, існує можливість залучення психолога в трьох формах, а саме, - в якості консультанта, спеціаліста та експерта (шляхом призначення судово-психологічної експертизи). Загалом вони розрізняються за юридичними особливостями, процесуальним статусом, повноваженнями, ступенем самостійності психолога та юридичної значимості в судовому процесі. Проте, існують і виключення. Так, в Кримінально-процесуальному кодексі Грузії, функції спеціаліста виконує

експерт, залучений до судового розгляду, а експерт прирівнений до свідка у процесуальному статусі, правах та обов'язках.

Кримінальний процесуальний кодекс Російської Федерації, зазначає, що спеціаліст надає покази та відомості суду, що вимагають спеціальних знань, а також роз'яснення своєї думки [141].

Юридично цікавою є норма Цивільного процесуального кодексу Республіки Білорусь, в якій поєднуються дві різні процесуальні постаті: спеціаліст та експерт. У статті 99 згаданого кодексу зазначено, що спеціалістом є особа, яка володіє знаннями експерта і в подальшому може бути призначена в цій же справі експертом.

Знання професійного психолога використовуються і в судовій виконавчій системі. Зокрема, посади штатного психолога впроваджені в діяльності Управління Федеральної служби судових приставів РФ та Департаменту по виконанню судових актів республіки Казахстан.

РОЗДІЛ 2. ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ЗМІСТ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА В СУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ

2.1. Особливості залучення психолога до діяльності судді у формі спеціаліста

В контексті судового розгляду, спеціальні психологічні знання — це сукупність науково обґрунтованих відомостей, що стосуються психіки людини, психічних явищ та процесів, поведінки особи, якими володіють фахівці у галузі наукової психології, і, відповідно до норм чинного процесуального законодавства, можуть бути залучені для успішного вирішення завдань, поставлених перед судочинством.

Нормативна база використання психологічних знань міститься в наступних нормативно-правових документах: Цивільному процесуальному кодексі, Кодексі адміністративного судочинства, Кримінальному процесуальному кодексі; Законі України “Про судову експертизу”, Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої Наказом Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.1998, Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 595 від 02.07.2008, Порядку ведення Реєстру методик проведення судових експертиз, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 1666/5 від 02.10.2008 таке інше.

Крім законодавчо закріплених норм, у проблематиці використання психологічних знань в судовому процесі надзвичайно важливу роль відіграє судова практика та судові узагальнення. Зокрема, враховуючи глобалізаційні процеси сьогодення, на кшталт прецедентної системи права, судова практика набуває статусу джерела права. Наприклад, ст. 17 Закону України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” визначає, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію з прав людини та практику Європейського суду як джерело права. Для практики застосування та використання психологічних знань у судовому

процесі, найбільш важливими є наступні судові акти: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8 “Про судову експертизу в кримінальних та цивільних справах”; Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 № 2 “Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи”; Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 № 5 “Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх ”; Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23.12.2005 № 13 “Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями; Постанова Пленуму Верховного Суду України N 4 від 31.03.1995 року «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»; Постанова Пленуму Верховного Суду України N 1 від 27.02.2009 року «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи»; Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006 № 2 “Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру ”; Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 “Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними ”; Інформаційні листи Вищого Господарського Суду України № 01-08/202 від 23.03.10, № 01-08/2651 від 27.11.2006; Роз'яснення Вищого Арбітражного Суду України № 02-5/424 від 11.11.1998 тощо.

Аналіз чинного законодавства, судової практики та наукової літератури, доводить, що психологічні знання можна використовувати за різними категоріями справ, зокрема на усіх стадіях судового процесу та у двох формах: участь спеціаліста-психолога у процесуальних діях та експертне психологічне дослідження [45; 117; 125]. Перш ніж вести мову про можливість безпосередньої участі психолога в судовому процесі, ми вважали за доцільне виявити думку суддів-практиків стосовно категорій справ, за якими ця участь найбільш виправдана. З урахуванням диференційованої

психологічної насиченості справ, які розглядаються в суді, отримані в нашому дослідженні результати опитування суддів виявились доволі передбачуваними. Зокрема, найбільшого психологічного супроводження потребують кримінальні справи, на що вказали 41,4% респондентів. Істотними також є психологічні чинники, які зумовлюють ефективність судового розгляду по справах неповнолітніх осіб (31,3% опитаних суддів). Цілком зрозуміло, що залучення психологічних знань в процесі судового розгляду потребують справи цивільного позову (21,2% суддів) та справи про сімейні правовідносини (18,2%). Ієрархія інших категорій справ, в контексті застосування психологічного знання при їх розгляді в суді, виглядає наступним чином:

- адміністративні справи – 8,1% відповідей;
- справи окремого провадження - 6,3%;
- господарські справи та справи про визнання правочинів недійсними – 6,1%;
- справи про адміністративні правопорушення – 4,0%.

Водночас, нами було здійснено спробу з'ясувати думку суддів стосовно, в яких саме формах цю підтримку доцільно здійснювати. Встановлено, що найбільш ваговою (45,5% опитаних суддів) є безпосередня участь психолога в процесі судового розгляду (супроводження допиту сторін, судові дебати, дослідження доказів, загострення конфліктів тощо). Причому, думка різних вікових категорій суддів з цього приводу не виявила суттєвих відмінностей (20,2 % опитаних суддів старшої вікової категорій та 25,3% - молодшої). З числа респондентів 42,4% опитаних констатували потребу у співпраці з психологом у формі консультування з актуальних психологічних питань при роботі з матеріалами справи, плануванні судового засідання, прогнозуванні судових ситуацій, роботи зі сторонами тощо. На можливість здійснення психологом судово-психологічної експертизи (за умови наявності відповідної сертифікації) вказали 21,2% опитаних нами суддів. Більш критичними

відносно експертних можливостей судового психолога виявились судді більш молодшої вікової категорії (7,0%).

Ми згодні з переважальною думкою науковців щодо того, що основною формою використання спеціальних психологічних знань в судовій діяльності є судово-психологічна експертиза та споріднені з нею комплексні види судових експертиз, оскільки така форма є найчастіше вживаною та значимою для судового процесу. Інші форми використання психологічних знань є актуальними та перспективними, проте потребують законодавчого розвитку та більш широкої практики використання, в тому числі шляхом активного залучення міжнародного досвіду.

При виникненні необхідності у використанні спеціальних психологічних знань, перед судом виникає питання, в якій формі буде доцільним таке залучення в кожному конкретного випадку, в тому числі щодо значущості, офіційності, тривалості тощо. Наприклад, здійснення судово-психологічної експертизи доволі об'ємне і довготривале, тому в певних випадках більш доцільним є залучення спеціаліста або консультанта, з метою вирішення цих питань безпосередньо в судовому процесі.

На думку І.М.Луцького [56, с. 253], спеціальні психологічні знання можуть використовуватись у формі консультацій, експертизи та залучення спеціаліста, проте, враховуючи субстрактно-функціональну єдність спеціальних знань у правоохоронній діяльності, зміст психологічних знань є незалежним від вказаних форм. Такі знання повинні ґрунтуватись на основі загальної психології та на галузях психологічної науки: педагогічної, медичної, патопсихології, інженерної та юридичної психології тощо.

Подібної точки зору дотримується В.Л.Васильєв [30, с. 501], який теж зазначає, що в сучасних умовах психолог може виступати у правосудді в трьох формах: консультант по справі, спеціаліст та експерт.

Розглянемо участь спеціаліста психолога як форму залучення спеціальних психологічних знань до судочинства.

Необхідність залучення спеціаліста психолога до судового розгляду вперше була доведена Л.Є.Владіміровим [125, с. 219]. В подальшому А.В.Дулов зазначав, що суд не може розкрити всі сторони прояву сутності досліджуваних явищ і предметів, їх причини та взаємозв'язок без використання знань у певній галузі науки та звернення до фахівців [125, с. 219].

Специфіка використання знань спеціаліста психолога в судовому процесі полягає в тому, що спеціаліст не має тих повноважень, які притаманні експерту-психологу, проте його участь у судочинстві, на відміну від психолога-консультанта, є офіційною й учасники судочинства зобов'язані враховувати міркування і поради спеціаліста-психолога. Опитаним нами суддям притаманний певний досвід застосування психологічних знань на рівні участі психолога у розгляді справи як спеціаліста. Зокрема, спеціальні психологічні пояснення та коментарі нашими респондентами-суддями застосовувались у 40,4% кримінальних справ та у 37,4% розглянутих цивільних справ. Дещо менше, але цілком ілюстративно, здійснювалось залучення суддями спеціаліста-психолога у справах з приводу сімейних правовідносин (15,2% опитаних), щодо визнання правочинів недійсними (11,1%) та судових справ за участю неповнолітніх осіб (8,1%).

Спеціаліст психолог може брати участь в усіх судових діях на розсуд суду. Перелік судових дій, щодо яких доцільне залучення спеціаліста психолога, безумовно не є вичерпним. Зокрема, спеціаліст психолог може допомогти у підготовці формулювання запитань таким чином, щоб особа, яка допитується в суді, відповідаючи на ці запитання зверталась виключно до власної пам'яті, а не орієнтувалась на ситуативно отримувану зовні інформацію.

Крім цього, можливою участю спеціаліста є допомога у збиранні матеріалів для наступного призначення та проведення судово-психологічної експертизи. В контексті зазначеного, доцільною буде порада фахівця при визначенні питань, вирішення яких потребує психологічних знань, у

формулюванні постанови суду про призначення судово-психологічної експертизи.

Порівнюючи процесуальні статуси спеціаліста-психолога, психолога-консультанта та психолога-експерта, можна виявити принципову різницю у повноваженнях та компетенціях. Висновки психолога-експерта найсуттєвіше впливають на результати судового розгляду. Участь психолога-спеціаліста також здійснює певний вплив, оскільки учасники судового розгляду мають враховувати його поради та міркування. Найменш висвітленою в чинному законодавстві та офіційною є участь психолога-консультанта. Хоча, на наш погляд, участь психолога-консультанта при розгляді кримінальних справ (проваджень) є безперечно необхідною, особливо стосовно справ (проваджень) щодо неповнолітніх.

Дослідження правової сторони питання доводить, що залучення спеціаліста-психолога може здійснюватись на загальних засадах процесуального законодавства. Так, спеціалістом в кримінальному провадженні визнається особа, що володіє певними спеціальними знаннями та навичками, в тому числі психологічними, і може надавати консультації під час судового розгляду з питань, що потребують цих знань та навичок [4]. Законодавцем визначено право сторін кримінального провадження заявляти клопотання про залучення спеціаліста або використання його пояснень та надання допомоги.

Що стосується цивільних справ, то правове регламентування можливості залучення спеціаліста визначено у статті 190 Цивільного процесуального кодексу України та виявляється юридичною підставою для суду для користування усними консультаціями та письмовими роз'ясненнями (висновками) спеціалістів під час дослідження доказів. Стаття 47 Цивільного процесуального кодексу України визнає спеціаліста особою, що може брати участь у справі [7].

Права спеціаліста нерозривно поєднані з його обов'язками: з'являтися за викликом суду, давати пояснення з поставлених питань, виконувати вказівки

суду чи сторони провадження, не розголошувати отриману у зв'язку виконанням професійної діяльності інформацію. При наявності передбачених в кримінально-процесуальному законі підстав, спеціаліст зобов'язаний заявити самовідвід [4]. В розгляді справ цивільного провадження він зобов'язаний надавати консультації та роз'яснення, що стосуються його професійних знань; відповідати на питання суду та сторін по справі; конкретизувати та пояснювати зміст своєї відповіді; на вимогу суду складати письмово та підписувати власні консультації та пояснення. Такі консультації та пояснення підлягають обов'язковому приєднанню до справи, що свідчить про їх юридичну значимість [7].

Функції спеціаліста у судовому розгляді по кримінальним провадженням впливають з його процесуальних прав та обов'язків: брати участь у процесуальних діях; надавати допомогу суду у виявленні, закріпленні та вилученні доказів та звертати увагу суду на обставини чи особливості, засновуючись на своїх професійних знаннях та навичках; давати покази з приводу питань, що потребують спеціальних психологічних знань та виникають під час судового розгляду [67, с. 30–31]. Що стосується цивільних справ, то функції спеціаліста недостатньо чітко визначені законодавством, проте безперечно стосуються консультацій та роз'яснень по суті спеціальних знань

Спираючись на положення процесуального закону та наукових джерел можна визначити загальні ознаки місця спеціаліста-психолога у судочинстві: володіння спеціальними знаннями з теоретичної та практичної психології; офіційність діяльності спеціаліста психолога; виконання специфічних, допоміжних функцій у судочинстві; похідний характер правосуб'єктності спеціаліста психолога від компетенції суду і прийняття ними спеціальних процесуальних рішень;

Законодавцем не встановлено перелік судових дій, до яких може бути залучений спеціаліст. Проте, зазначені окремі категорії фахівців, які можуть бути залучені як спеціалісти до судового процесу: психолог, лікар, педагог.

Тобто, спеціаліст-психолог може бути залучений судом при виникненні необхідності, а не тільки у випадках, коли це прямо окреслено в законі, зокрема при допиті неповнолітніх осіб.

Необхідно наголосити на актуальності залучення спеціаліста психолога під час розгляду кримінальних проваджень не лише в першій, але і в наступних інстанціях, оскільки знання особливостей психології людини дозволяє правильно оцінити поведінку обвинуваченого чи засудженого та його психофізіологічні реакції.

Діяльність консультанта-психолога в судочинстві полягає в наданні необхідно психологічної інформації суду, повідомленні про психологічну сторону справи та процесу та повідомленні про досягнення психології та її галузей, що можуть бути використані для встановлення істини по справі (провадженні).

Консультант є освіченою особою, що не має чіткого визначення процесуального профілю (експерт, спеціаліст) і який застосовує свої спеціальні знання в сфері фахової наукової чи практичної діяльності, з метою роз'яснення суду фактів та обставин, що мають істотне значення для справи.

Консультація в судовому процесі є професійною діяльністю, яка проводиться на розсуд суду, за клопотанням чи на вимогу сторони процесу, та полягає у роз'ясненні положень певної наукової або практичної сфери, методології спеціальних досліджень, обставин та фактів по справі через призму конкретної науки з метою об'єктивного та справедливого розгляду справи.

І.Л.Петрухін [117, с. 26] вирізняв поняття консультації та участі спеціаліста, та зазначав, що освічена особа може проводити консультацію письмово чи усно, стосовно тих питань, в яких слідчий або суд не є спеціалістом в процесуальному сенсі.

На думку, Е.Каргадберга [63, с. 54-55], забезпечення ефективного захисту в кримінальній справі можливе при наданні відповідної допомоги освіченими особами, тобто консультантами, процесуальний статус яких

необхідно визначити в кримінальному процесуальному законі, або хоча б у відомих нормативно-правових актах адвокатури.

В.М.Нікіфоров [56, с. 252] вважав можливим проведення в суді експертизи, у формі консультації, вченим-спеціалістом у разі, коли не проводиться експертне дослідження.

На думку І.М.Луцького [56, с. 255], психологічна консультація є перспективною формою використання психологічних знань, яка спрямована на допомогу учасникам судового процесу щодо правильної оцінки обставин події, критичної оцінки експертного (психологічного) висновку, концентрування визначених завдань, а також, для можливості правильного застосування знань про людську психіку та особистісні підходи

Проте, в наукових працях зустрічаються і кардинально протилежні думки. Так, Р.Д.Рахунов [151, с. 60-61] заперечував проти консультації взагалі як форми залучення спеціальних знань та наголошував на тому, що лише експертиза є прийнятною формою отримання консультації у випадку виникнення такої необхідності у суду чи слідчого.

На нашу думку, оскільки у більшості судових справах важливу роль відіграє саме особа, а психолог є головним фахівцем з людинознавства, в тому числі, з мотивації, поведінки, діяльності людини тощо, є безперечним факт корисності його залучення для допомоги суду на будь якій стадії судового провадження незалежно від категорії справ. Зокрема, як вважає А.І.Луцький [57], враховуючи те що у кримінальному правопорушенні виявляються особливості суб'єкта і самого злочину, то саме психолог може встановити зв'язок (відношення), що виникає між суб'єктом (особою) й об'єктом (дійсність, яка оточує суб'єкта). Такий зв'язок виявляється через психологічний акт, який містить в собі інтелектуальний (пізнавальний), вольовий і емоційний аспект.

В працях М.В.Костицького [66, с. 132] вперше зустрічається перелік питань, які можуть бути поставлені перед психологом консультантом.

Досліджуючи нормативно-правову базу, судову практику та наукову літературу, можна зробити висновок про основні види діяльності психолога-консультанта в судовому процесі, які можна умовно поділити на декілька напрямків. Перший напрямок стосується психології учасників процесу та полягає в наданні консультації суду щодо типології особистості, психологічних особливостей та відмінностей осіб. Консультант-психолог може надати роз'яснення щодо психологічного аспекту діяльності та поведінки осіб, в тому числі, специфічних форм поведінки та діяльності окремих психологічних типів; щодо типових вікових особливостей, в тому числі психічного розвитку особистості та особливостей пізнавальних, емоційних-вольових процесів на різних етапах розвитку особи, а також відмінностей та особливостей психології неповнолітніх; щодо можливого впливу психічних та соматичних захворювань (наявних або перенесених) на поведінку та соціальну адаптацію особи; щодо психології осіб при виконанні трудової діяльності та можливості виникнення помилок на психологічному підґрунті, а також щодо окремих психологічних феноменів, станів, процесів тощо.

Наступний напрямок роботи консультанта психолога полягає в сприянні здійсненню комунікативної діяльності судом, тобто, консультування суду стосовно наступного: можливих засобів впливу на учасників процесу з метою коригування поведінки, її стабілізації, переорієнтації, прийняття просоціальної позиції тощо; щодо шляхів вирішення конфліктних ситуацій, встановлення комунікативної взаємодії сторін, залучення їх до конструктивної співпраці, виявлення їх позицій, сутності конфлікту та психологічних бар'єрів; щодо прогнозування поведінки сторін у ході судового розгляду, їх активності, чесності і правдивості; щодо психологічних засобів підтримання культури судового процесу (судового етикету) відповідно до загальноприйнятих стандартів, недопущення можливих правопорушень, в тому числі, некоректної, аморальної або образливої

поведінки учасників судового процесу; участь у нейтралізації екстремальних ситуацій, наданні термінової психотерапевтичної допомоги тощо.

Вплині зазначеного напрямку роботи психолога-консультанта, важливо зупинитись на окремій фазі комунікативної діяльності суду, а саме - проведення допиту. Допит здійснюється з метою інформаційного пошуку доказової бази та здійснення психологічного впливу в умовах постійного контакту та діалогу. Наше дослідження виявило суттєві очікування суддів стосовно участі психолога в процесі оцінки показів сторін (адекватності їх формування, ступеня об'єктивності, похибок у відтворенні в суді тощо). Зокрема, респонденти вважають найбільш вагомою (41,4% опитаних) допомогу психолога стосовно оцінки достовірності та правдивості показів, особливо стосовно адекватності показів неповнолітніх (39,4%). Психологічне консультування 35,6% суддів вважають потрібним для оцінки можливості осіб адекватно сприймати і відтворювати інформацію в показах. Отримані покази при допиті осіб, які викликають сумніви щодо здатності повно і достовірно описувати події, що цікавлять суд (особи, що тривалий час вживають наркотики, алкоголь, люди похилого віку) теж потребують, на думку 35,4% суддів, психологічного оцінювання. Водночас, 20,2% опитаних нами суддів вважають себе виключно спроможними самостійно визначати ґрунтовність та об'єктивність показів учасників досліджуваної події.

Водночас, саме при допиті інформаційний обмін поєднується з психологічним впливом [174, с. 118]. Ефективний допит неможливий без встановлення психологічного контакту, без бажання особи надати необхідну та достовірну інформацію суду. Психологічний контакт виявляється у встановленні, розвитку, підтримці взаємної потреби осіб у спілкуванні, з метою отримання доказової інформації для встановлення об'єктивної істини по справі. Психологічний контакт має багатосторонній характер, оскільки оптимізує психологічний стан усіх учасників спілкування. При його здійсненні припустимим є певний вплив на психіку осіб через звернення до моральних цінностей, проте лише в межах закону.

Особі притаманний різноманітний і неповторний психологічний світ, з індивідуальними рисами, з власними психофізіологічними, біологічними, соціальними та розумовими особливостями [115, с. 158]. Тобто, для встановлення контакту в умовах судового розгляду, необхідний індивідуальний психологічний підхід. Встановленню такого підходу сприяють необхідні спеціальні психологічні знання, в тому числі щодо наукових методів, засобів, рекомендацій тощо, якими безперечно володіє психолог-консультант. Його залучення сприяє максимальному отриманню об'єктивних свідчень допитуваних осіб шляхом встановлення психологічного контакту.

2.2. Напрями психологічного консультування судді з питань судово-психологічної експертології

Одним з важливих напрямків роботи психолога-консультанта в судовому процесі можна визнати судово-психологічну експертизу. Психолог консультант, відповідно до вітчизняного законодавства і на противагу міжнародній практиці, не має права давати експертний висновок, проте, на нашу думку, консультування психолога може бути корисним в контексті визначення доцільності призначення та проведення судово-психологічної експертизи. Так, психолог може надати консультації: щодо актуальності та доцільності призначення експертизи; щодо виду експертизи (звичайної психологічної чи комплексної), щодо правильного формулювання питань у ухвалі (постанові) суду про призначення судово-психологічної експертизи; щодо правильного розуміння висновку експерта, в тому числі спеціальних термінів, понять, тощо. Крім того, психолог консультант може сформувати інформаційну базу про психологічний бік справи, зібрати важливу інформацію про психологічний стан, явища та процеси майбутніх під експертних осіб [86, с. 152].

Аналіз судової практики доводить, що залученню психолога консультанта до судового процесу в багатьох випадках передують призначення судово-психологічної експертизи.

В науковій юридичній літературі панує точка зору, що психологічна консультація поділяється на процесуальну та непроцесуальну. Процесуальна консультація можлива на всіх стадіях судового процесу, і може надаватись в усній формі або в письмових роз'ясненнях. Непроцесуальна консультація виявляється в наданні судовим органам роз'яснень суттєвих положень психологічної науки та практики.

Ну думку І.М.Сорокотягіна [135, с. 16-17], консультація знаходиться у групі поза процесуальних форм використання спеціальних знань та лише допомагає державному органу в отриманні попередньої інформації, яка є важливою та корисною для справи. В той же час, в суді касаційної інстанції надання нових матеріалів, в тому числі консультацій (висновків) спеціаліста психолога, може бути обставиною, що дає підстави для зміни рішення, тобто, набуває процесуального характеру та юридичного значення.

На наш розсуд, психологічна консультація в судочинстві не може бути непроцесуальною, оскільки така консультація може здійснюватись лише в межах судового процесу, тобто за своєю суттю може бути лише процесуальною. В інших випадках така консультація є неофіційною, більш того – незаконною, оскільки суд виходить за межі своїх повноважень, передбачених процесуальним законодавством та основоположних засад своєї діяльності. Так, відповідно до статті 19 Конституції України, діяльність суду має здійснюватись на підставі і в межах повноважень та у спосіб, передбачений Конституцією та законами України [1].

На наш розсуд, психологічна консультація може виконувати також виховну та профілактичну функцію судочинства, тобто, здійснення впливу на особу (правопорушника), за допомогою психологічних засобів та з метою його виправлення та перевиховання.

О.К.Черновський [154, с. 112] зазначає, що результати психологічних консультацій можуть вплинути на формування судового переконання при прийнятті рішення по справі.

Правові засади можливості отримання консультації в цивільному процесі закріплені в чинному законодавстві. Так, у статті 190 Цивільного процесуального кодексу України, передбачене право суду скористатись усними консультаціями або роз'ясненнями спеціаліста[7].

Що стосується кримінального провадження, то гарантована процесуальна можливість скористатись консультаціями, в тому числі психологічного характеру, закріплена у статті 360 Кримінального процесуального кодексу України. Так, під час дослідження доказів, суд має право скористатись усними консультаціями та письмовими роз'ясненнями професійного психолога, які повинні бути засновані на спеціальних психологічних знаннях. Суд також наділений правом отримання інформації шляхом додаткового опитування з приводу наданих консультацій [4].

Проте, на нашу думку, в чинному законодавстві участь консультанта недостатньо висвітлена законодавцем, в тому числі відсутнє чітке розмежування між процесуальним статусом консультанта та спеціаліста.

Як вважає О.К.Черновський [154, с. 112], судова практика свідчить про те, що методичний потенціал психолога при здійсненні консультування під час кримінального провадження є обмеженим процесуальними рамками, тому суд розраховує лише на власні можливості.

На наш розсуд, відсутність широкої практики залучення психолога-консультанта в судовий процес, незалежно від категорії справ, зумовлене низкою причин. Першою причиною можна визнати недостатність окреслення на законодавчому рівні процесуального статусу психолога-консультанта, його прав та обов'язків, завдань та функцій в судовому процесі тощо. Проте, необхідно зазначити, що оскільки законодавець не обмежує ані можливі дії, ані форми участі психолога у судочинстві, то участь судового психолога

(спеціаліста, консультанта) в багатьох судових справах є реальною та можливою без будь-яких змін чи доповнень до чинного законодавства.

Другою причиною є дефіцит часу, оскільки психологічна консультація, враховуючи принцип розумного строку розгляду справ, потребує суттєвої його витрати. Третьою причиною є недостатність кваліфікованих фахівців-психологів на районному рівні. Ще однією причиною можна визнати додаткові грошові витрати.

На нашу думку, ще однією можливою формою залучення психолога консультанта у діяльність суду є психологічне забезпечення діяльності суддів та працівників апарату суду. Проте, зазначена форма є незакріпленою в чинному законодавстві і має лише поодинокі прецеденти. Так, до роботи Апеляційного суду Івано-Франківської області залучено спеціаліста-психолога для здійснення кадрової роботи. Зазначений вид діяльності психолога-консультанта, на нашу думку, є перспективним та, більш того, необхідним для належного функціонування судової системи.

Вивчення судової практики доводить, що найбільш застосованою судами формою використання психологічних знань в судочинстві по всіх категоріях справ є судово-психологічна експертиза, що й зумовило в нашому дослідженні більш ретельний її розгляд. Вагомість судово-психологічної експертизи підтверджена результатами нашого дослідження, яке є цілком референтним з огляду на те, що опитані нами судді мають практичний досвід призначення судово-психологічної експертизи, а, відтак, позитивного орієнтування у питаннях, пов'язаних з оцінкою вагомості психологічних чинників опосередкування поведінки учасників розслідуваних справ. Зокрема, 53,5% суддів призначали судово-психологічну експертизу по кримінальних справах, а 45,5% - по справах цивільного провадження. Майже 10,0% розглянутих суддями справ стосувались психологічної експертизи неповнолітніх осіб.

Як вважає В.І. Гончаренко [36, с. 4], предметом судово-психологічної експертизи є визначення особливостей перебігу процесів у особи і того, якою

мірою вони могли вплинути на здатність цієї особою осмислювати, запам'ятовувати і відтворювати обставини, що мали місце в минулому, а також осмислювати та контролювати власні дії.

На наш погляд, предметом судово-психологічної експертизи можна визнати будь яке питання, що має значення для розгляду справи та може бути вирішене шляхом використання спеціальних психологічних знань. Виходячи з наукової літератури, слід розрізняти загальний та окремий (особливий) предмет судово-психологічної експертизи.

Що стосується суб'єкта судово-психологічної експертизи, то у відповідній науковій літературі експертом визнають особу, що володіє спеціальними знаннями та може здійснювати експертну діяльність шляхом пізнання та дослідження об'єкта, з метою відповіді на запитання суду, та обґрунтування свого висновку, що має значення для судового розгляду.

Правове регламентування суб'єкта судової-психологічної експертизи міститься в ст.ст. 7-14 Закону України «Про судову експертизу». Дослідження практики виявляє недостатню обізнаність судових органів та учасників процесу про наявність Реєстру атестованих судових експертів на сайті Міністерства юстиції України. Варто також згадати спеціалізовані наукові установи, зокрема, Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, які також мають право та можливість проводити судово-психологічні експертизи.

Об'єктом судово-психологічної експертизи є психологічні виявлення особи, що не виходять за межі норми, тобто не викликають сумніву у психічній повноцінності [174]. Тобто, об'єктом психологічної експертизи є психічно здорові особи, незалежно від процесуального статусу (позивачі, відповідачі, обвинувачені, потерпілі, свідки тощо), від категорії справ (цивільні, кримінальні, адміністративні тощо) та віку (малолітні, неповнолітні, особи середнього та похилого віку).

Результати нашого опитування суддів дозволили встановити переважний перелік питань, з приводу яких виникає потреба у залученні психолога як експерта для проведення спеціального дослідження. Так, щодо справ кримінального провадження, до низки таких питань відносяться наступні. Встановлення здатності неповнолітніх обвинувачених, що мають ознаки не пов'язаного з психічними захворюваннями відставання в психічному розвитку, повністю усвідомлювати значення своїх дій, та визначення, якою мірою ці неповнолітні здатні керувати своїми діями зазначили 31,3% суддів. Відповідно, 29,3% опитаних вважають можливим доручити психологу діагностику індивідуально-психологічних особливостей (наприклад, підвищеної сугестивності, схильності до фантазування, імпульсивності, наслідувальності, ригідності і т.п.), здатних істотно впливати на поведінку суб'єкта. Актуальним питанням, що може бути уточнене в судовому розгляді 27,4% опитаних суддів вважають встановлення домінуючих мотивів поведінки осіб і мотивації конкретних вчинків як важливих психологічних обставин, що характеризують особу, а 21,2% - діагностику наявності у особи під час вчинення діяння фізіологічного афекту та встановлення наявності чи відсутності у суїцидентів психічного стану, що призвів до суїцидальної спроби чи самогубства і можливих причин виникнення цього стану. Статистично вагомі результати отримано в обстеженні стосовно можливості (на думку 19,2% суддів) доручити судовому психологу встановлення здатності психічно здорових свідків і потерпілих (з урахуванням їх індивідуально-психологічних і вікових особливостей, рівня психічного розвитку) правильно сприймати обставини, що мають значення для справи і давати про них правильні показання, а також встановлення здатності психічно здорових потерпілих у справах по вчиненню злочину зґвалтування (в першу чергу неповнолітніх) розуміти характер і значення вчинених з ними дій і чинити опір, на що вказали 18,2% опитаних.

Стосовно ж справ цивільного позову, опитані судді вважають можливим залучення психолога в якості експерта з метою виявлення у дієздатного

суб'єкта непатологічних психічних аномалій, що перешкоджають адекватному відображенню дійсності (30,3% респондентів), встановлення психологічної сумісності дітей з батьками, з усиновителями, з опікунами (28,5%), а також встановлення ступеня розуміння підекспертною особою змісту укладених з нею угод, її здатності приймати обґрунтовані рішення (25,3% суддів). Окрім цього, до компетенції судового психолога 21,2% опитаних віднесли встановлення здібностей свідків правильно сприймати і аналізувати події, що мають значення для справи, і давати про них правильні покази.

Водночас, у опитаних суддів є певний досвід безпосередньої взаємодії з фахівцями-психологами для з'ясування тих чи інших питань, які стосуються психологічних аспектів досліджуваного в суді матеріалу справ. Так, 38,4% суддів викликали експерта-психолога з приводу роз'яснення його висновку по кримінальних справах, 28,6% - щодо цивільних справ, а 8,1% - для уточнення питань по справах за участю неповнолітніх осіб.

В умовах сьогодення актуальними є також комплексні експертизи, якщо під час судового розгляду виникають питання, що потребують поєднання спеціальних наукових знань. До таких видів експертизи відносяться: психолого-психіатрична експертиза, медико-психологічна, психолого-технічна експертиза тощо.

Експертне завдання може полягати у виявленні мотиваційних чинників поведінки та наявності їх зв'язку з обставинами справи. Можливості експертного дослідження стосуються: встановлення статусу та ролі особи у традиційній злочинній групі, організованій групі або злочинній організації; наявності взаємозв'язку між вищезазначеною роллю з індивідуально психологічними властивостями особи та соціально-психологічними особливостями та структурою злочинної групи [11].

Окремому дослідженню підлягають справи за участю неповнолітніх як особливої категорії сторін по справі. Залучення психологічних знань в зазначеній категорії справ, також традиційно може відбуватись у трьох

формах: консультації, залучення спеціаліста та судово-психологічної експертизи. В нашому дослідженні, респонденти-судді відзначили особливу роль психолога в наданні ним фахових консультацій і здійснення психологічного супроводження саме щодо судового розгляду справ за участю неповнолітніх осіб. Лише 6,1% суддів вважають, що психологічна підтримка судової діяльності по цих справах непотрібна.

Відносно залучення психолога для вирішення конкретних завдань в роботі з неповнолітніми, результати дослідження свідчать про наступне. Необхідність психологічної оцінки можливості зазначених осіб адекватно сприймати і відтворювати інформацію підкреслили 62,6% опитаних суддів. Ефективного психологічного консультування, на думку 46,5% суддів потребують процесуально та психологічно складні справи відносно позбавлення батьківських прав. Вельми актуальним є встановлення рівня та стану загального розвитку неповнолітнього, на що вказали 40,4% респондентів, а також встановлення рівня його розумової відсталості (30,3% суддів). Із загальної кількості опитаних, 32,3% визнали можливим залучення судового психолога для вирішення питання, чи могла неповнолітня особа повністю усвідомлювати значення своїх дій та в якій мірі керувати ними. Достатньо важливим, на думку 31,3% суддів, є необхідність психологічної оцінки права неповнолітнього самостійно розпоряджатися своїми доходами (ст. 32 ЦК України). Можливості ефективної допомоги психолога відзначили 17,2% опитаних стосовно розгляду цивільних справ про надання неповнолітнім повної цивільної дієздатності (ст. 35 ЦК України).

Отже, до низки загальних питань експертного дослідження слід віднести наступні: загальний рівень розвитку неповнолітнього в психологічному сенсі; наявність впливу вікових особливостей на діяльність неповнолітнього; питання емоційної сфери, зокрема, які психологічні якості та мотиваційні чинники притаманні неповнолітній особі та щодо наявності їх взаємозв'язку з обставинами справи [11]. Своєрідними питаннями, які стосуються експертизи неповнолітніх в кримінальних провадженнях можна вважати:

щодо наявності впливу індивідуально-психологічних особливостей, соціальних і мотиваційних установок на характер вчинених діянь (в тому числі злочину), констатуючи, наприклад, такі якості як агресивність, підкореність, пасивність, жорстокість, нерішучість, аморальність тощо.

Що стосується цивільних справ, то перелік питань, які можуть ставитись перед експертом не є вичерпним, проте найголовнішими є: дослідження емоційного стану неповнолітнього, його психічного розвитку та розуміння ним безпеки та благополуччя; індивідуальних психологічних особливостей батьків та їх методів виховання; можливий вплив на неповнолітнього прийомів виховання кожного з батьків; вплив дорослих та батьків на оцінку неповнолітнім сімейної ситуації.

Встановлення цих обставин слугують додатковими гарантіями об'єктивного та справедливого розгляду справи (провадження) та забезпечення виховної та попереджувальної функції судочинства. Додатково можна зазначити, що ці правові норми стосуються всіх осіб, які на момент провадження не досягли вісімнадцятирічного віку.

Необхідно також згадати про властиву неповнолітнім навіюваність, що в поєднанні з відхиленням (відставанням) у розвитку, призводить до того, що неповнолітній може вчинити суспільно небезпечне діяння під впливом дорослих.

Так, на розгляді у Солом'янському районному суді м. Києва перебувало подання про взяття під варту громадянина П., який обвинувачувався у злочині, передбаченому частиною 2 статті 156 Кримінального кодексу України. Кримінальна справа була порушена за заявою потерпілої неповнолітньої К., яка в своїх показах звинувачувала свого батька у вчиненні проти неї протиправних дій, що виявлялись в розбещенні. Свідком по справі виступала мати. Проте, як згодом виявило слідство, в тому числі шляхом відібрання повторних показів неповнолітньої К., неповнолітня діяла під впливом матері, яка хотіла таким чином шантажувати чоловіка П. та заволодіти спільним помешканням.

Саме тому, надважливим є встановлення самостійності показів неповнолітніх. Для цього перед судовим психологом - спеціалістом, консультантом або експертом, можна поставити запитання щодо відповідності показів неповнолітнього його віку та інтелектуальному розвитку; щодо ступеня навіюваності неповнолітнього; щодо наявності впливу з боку дорослих на неповнолітнього тощо.

На думку науковців О.М. Бандурки, Л.М. Балабанової, С.П. Бочарової, О.В. Землянської, М.В. Костицького, О.Р. Ратінова, до системи психологічного експертного дослідження необхідно включати суб'єкта злочину, об'єкт злочину, свідків їхнього взаємозв'язку в процесі діяльності й спілкування в контексті конкретної ситуації, враховувати дозлочинні особливості життєвого шляху підекспертних осіб, умови їхнього виховання і психічного розвитку.

Пункт 7 Постанови Пленуму Верховного суду від 16.04.2004 року № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» конкретизує положення Кримінального процесуального кодексу України та наголошує на необхідності встановлення наявності чи відсутності відставання у психічному розвитку неповнолітнього та ступеню такого відставання. В положеннях згаданої постанови, для вирішення зазначених питань передбачено ще один вид експертизи - психолого- психіатрично- педагогічна експертиза. Там же зазначено, що для проведення експертизи повинні залучатись спеціалісти у галузі дитячої та юнацької психології [12].

У Постанові Пленуму Верховного суду України від 15.05.2006 № 3 «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» зазначено, що в разі підтвердження висновком експертизи наявності у неповнолітнього розумової або психічної відсталості такого ступеня, за якого він не відповідає віку відповідно до свідоцтва про народження та за своїм інтелектуальним розвитком не досяг віку 14, 16 або 18 років (загальний та знижений вік, за яким наступає кримінальна

відповідальність), суд має констатувати визнання неповнолітнього таким, що не досяг віку кримінальної відповідальності та відповідне застосування заходів виховного характеру [13].

Тобто, зазначені питання можна визнати психологічними критеріями обмеженої осудності. Відповідно до чинного кримінального законодавства, особа визнається судом обмежено осудною, якщо під час вчинення злочину у неї був наявний психічний розлад, за якого особа не могла усвідомлювати значення своїх дій (або бездіяльності) та керувати ними. Таке визнання особи обмежено осудною враховуються судом при призначенні покарання, та є підставою застосування примусових заходів медичного або виховного характеру щодо неповнолітніх [3].

Стосовно залучення педагога чи психолога у формі консультанта або спеціаліста, головним їх завданням є встановлення можливостей контакту з неповнолітнім та пошук індивідуального підходу до нього з метою з'ясування обставин, що мають значення для об'єктивного розгляду справи. Проте, участь особи, що володіє психологічними знаннями під час судового розгляду, на нашу думку, недостатньо висвітлена в чинному законодавстві, процесуальний статус як психолога так і педагога в справах (провадженнях) за участю неповнолітніх регламентовано неоднозначно. Так, відповідно до статті 491 Кримінального процесуального кодексу України, якщо неповнолітній не досяг шістнадцятирічного віку, або якщо неповнолітнього обвинуваченого визнали розумово відсталим, під час його допиту за рішенням суду (в тому числі слідчого судді) або за клопотанням захисника забезпечується участь законного представника, педагога чи психолога, а у разі необхідності лікаря [4]. Очевидно, що вищезазначена кримінальна процесуальна норма передбачає участь у необхідних випадках лікаря - фахівців по дитячим захворюванням (у тому числі нервово-психічним), зокрема, педіатра, психолога, невропатолога і психіатра.

В чинному законодавстві багато в чому поняття психолога та педагога ототожнюються. Крім того, існують певні розбіжності у визначенні функцій та завдань педагога та психолога у кримінальному судочинстві. На думку багатьох науковців, з якою ми цілком погоджуємось, дуже важливим є те, який саме психолог чи педагог повинен залучатись до розгляду справ - знайомий чи не знайомий неповнолітньому, в яких з ним відносинах перебуває тощо [140, с 50; 62, с. 56].

На думку А.І.Луцького [57], залучення психолога суддею до участі у допиті, в тому числі неповнолітніх осіб, більш ефективно порівняно з проведенням слідчий дій із залученням педагогів чи лікарів, про що свідчить аналіз практики застосування спеціальних психологічних знань, судами в західних областях України.

Участь психолога - спеціаліста чи консультанта, на нашу думку, є необхідною не тільки під час проваджень відносно неповнолітніх, а і за участю неповнолітніх, що мають процесуальний статус потерпілих, свідків.

Так, Вироком Верховного суду України, було засуджено Л. за частиною 2 статті 15, частиною 2 статті 153, частиною 3 статті 152 частини 2 статті 186 Кримінального кодексу України до позбавлення волі строком на дев'ять років. Виходячи з матеріалів справи, засуджений Л. вчинив низку злочинів, поєднаних з насильством (проти статевої гідності та проти власності), де потерпілою по справі виступала неповнолітня Б. При розгляді справи в суді була залучена її бабуся в якості законного представника потерпілої. З показів законного представника впливало, що неповнолітня перебувала в постійній депресії, не розповідала про подробиці події, а тому бабуся не могла надати необхідну психологічну підтримку потерпілій [18].

Тому ми вважаємо, що під час розгляду справ за участю неповнолітніх в тому числі потерпілих та свідків, особливо при розгляді справ щодо злочинів проти статевої гідності, де потерпілою виступає неповнолітня, необхідно залучення не лише законного представника, але і спеціаліста у галузі

психології, психолога-консультанта для надання потерпілій психологічної підтримки, в якості якого і може виступати судовий психолог.

Крім того, психолог та педагог може бути допитаний судом в якості свідка, який дає покази, спираючись на спеціальні знання та досвід. Так, вироком Апеляційного суду Запорізької області від 26 січня 2009 року засуджено А. за навмисне вбивство двох та більше осіб (пункт 1 частини 2 статті 115 Кримінального кодексу України) на 15 років позбавлення волі. Засуджений подав касаційну скаргу, посилаючись на те, що вирок суду заснований на показах неповнолітнього свідка (його доньки) та не відповідає фактичним обставинам справи оскільки вбивства К. і П., шляхом нанесення численних ударів, проникаючих та непроникаючих різаних поранень, він не вчиняв. Засуджений А. просив скасувати вирок та направити справу на дослідження. Проте, ухвалою Верховного суду України від 23 квітня 2009 року, касаційну скаргу було залишено без задоволення, а вищезазначений вирок залишено без змін. Під час розгляду касаційної скарги, Верховним судом України було встановлено, що Апеляційним судом Запорізької області досліджено всі обставини справи та ретельно перевірено твердження засудженого А. з приводу недостовірності свідчень свідків у зв'язку з примусом з боку працівників міліції. В тому числі, в ході розгляду були допитані свідки Є., Б., С., які були присутні при проведенні слідчих дій з неповнолітньою в якості педагогів. Зазначені свідки підтвердили добровільність та самостійність показів неповнолітньої та відсутності будь-якого впливу на потерпілу з боку працівників правоохоронних органів [18]. На нашу думку, покази психолога з питання добровільності та самостійності свідчень неповнолітньої були б більш істотними та прийнятними, оскільки такі твердження повинні ґрунтуватись на спеціальних психологічних знаннях.

На нашу думку, відчутним недоліком нового Кримінального процесуального кодексу України є відсутність норми, що передбачала б

обов'язковим залучення психолога до кримінального провадження стосовно та за участю неповнолітніх. Тобто, законодавцем допускається можливість такого залучення, зокрема – допиту неповнолітнього потерпілого чи свідка (стаття 354 Кримінального процесуального кодексу України), проте вона залишена на розсуд суду. Новелою згаданої статті стала можливість допиту неповнолітнього (в тому числі малолітнього) свідка та потерпілого в режимі відеоконференції, з метою захисту прав осіб зазначеної категорії та об'єктивного розгляду справи [4]. Залучення психолога було б своєчаснішим та доречнішим до проведення допиту, з метою забезпечення отримання достовірних показів неповнолітнього [25, с. 71].

У цивільному законодавстві відсутні прямі норми, які зобов'язують суд залучати психолога до розгляду справи за участю неповнолітніх, у будь якій формі. Так, у статті 27-1 Цивільного процесуального кодексу України, що регулює захист прав неповнолітніх та малолітніх у цивільному процесі, передбачена лише участь представника або законного представника [7]. Судова практика по цивільним справам, на жаль, також свідчить про рідкі випадки залучення психолога до розгляду справ за участю неповнолітніх. Ми, в свою чергу, переконані, що розгляд цивільних справ за участю неповнолітнього відповідно до статті 254 Цивільного процесуального кодексу України (про усиновлення, про позбавлення батьківських прав, про визначення місця проживання дитини, про обмеження або позбавлення права неповнолітньої у віці від 14 до 18 років самостійно розпоряджатися своїми доходами; про надання повної цивільної дієздатності, тощо), має яскраво виражений психологічний підтекст та потребує залучення психолога з метою повного врахування інтересів дитини. На нашу думку, психолог (консультант або спеціаліст) шляхом встановлення психологічного контакту з дитиною спроможний встановити добровільність згоди та відсутність впливу з боку дорослих на думку дитини. Таке встановлення має слугувати об'єктивності розгляду справи.

Низка наступних питань нашого дослідження стосувалась вищезазначеної нині дискусійної проблеми використання судового психолога в якості експерта. Нас цікавила думка самих суддів з цього приводу, наразі впровадження відповідних новел до діючого кримінального процесуального законодавства стосовно впровадження штатної посади судового психолога.

Позитивне ставлення до можливості використання судового психолога в якості експерта загалом зазначили 54,5% опитаних суддів. З них 36,5% респондентів підкреслили таку можливість, якщо психологом буде надано відповідний висновок для долучення до матеріалів справи. Решта суддів вважають, що доказова інформація може бути отримана лише при направленні справи в експертну установу.

У зв'язку з процесуальною значущістю експертного дослідження та висновку, опитані судді більш диференційовано, ніж на запитання стосовно загального використання психологічного знання, визначили пріоритетність можливого залучення психолога як експерта до судового провадження за різними категоріями справ. Зокрема, найбільш продуктивним ними визначено використання судового психолога як експерта по справам за участю неповнолітніх осіб (52,5% респондентів). З'ясування деяких психологічних питань без направлення запитів до експертної установи, тобто шляхом їх вирішення штатним судовим психологом, 45,5% суддів вважають можливим по справам кримінального провадження, 37,4% суддів – по справах цивільного провадження, а 29,3% опитаних – по справах, які стосуються сімейних правовідносин. Решта категорій справ, за даними нашого опитування, не виявила у відповідях респондентів статистичної значущості.

Опитані нами респонденти-судді віднесли до компетенції судового психолога деякі питання технолого-консультативного значення. Зокрема ми цілком поділяємо їх думку (70,7% опитаних) щодо доцільності (і безумовної корисності) залучення кваліфікованого психолога для надання допомоги судді при визначенні сфери експертного дослідження та формулювання

експертних запитань для подальшого направлення справи на психологічну та психіатричну експертизу до фахової установи. Водночас зазначимо, що 29,3% суддів вважають цілком достатнім використання орієнтованого переліку питань зазначених в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень. На наш погляд, це можна пояснити, по-перше, переважанням у низки суддів формального ставлення до оцінки вельми тендітної, індивідуальної сфери психічного опосередкування поведінки людини, а з іншого боку – недостатністю навичок залучення фахівців-консультантів до рутинної судової роботи.

Водночас ми цілком солідарні з опитаними суддями відносно корисності консультативних порад судового психолога щодо його оціночних суджень стосовно отриманих судом висновків психологічної та психіатричної експертизи. Так, 51,0% суддів вважають необхідною консультацію психолога для правильного розуміння та тлумачення висновку експерта. Окрім цього, можливі випадки незгоди суду з висновком експерта з тих чи інших обставин. Тому 28,0% суддів схильні залучити штатного судового психолога для мотивування свого рішення щодо цієї незгоди. Врешті, 12,4% опитаних суддів цілком припускають можливість надання їм консультативної допомоги щодо прийнятності висновку експерта як доказу по справі.

Вищевикладене доводить, що для забезпечення гарантій прав та свобод людини та громадянина у судових установах, дотримання принципів судочинства та ефективного реформування судової системи з метою вдосконалення діяльності судової системи, залучення психолога до судового розгляду є не лише доцільним, а й необхідним.

Потрібно внести зміни у діюче законодавство щодо встановлення процесуального статусу психолога при безпосередньому здійсненні судочинства, форм участі, функцій та завдань, кола прав та обов'язків тощо.

Такі правові положення повинні розроблятися в законодавчій формі, засновуючись, проте, на психологічних догмах.

У підзаконних актах та при офіційному тлумаченні, варто б звернути увагу суддів на можливість залучення психологів в різних формах, під час проведення процесуальних дій, при потребі глибинних психологічних знань, або якщо на це вказують особливості поведінки осіб, відносно яких здійснюються процесуальні дії. Необхідно також зауважити, що судово-психологічна експертиза є не єдиною формою залучення спеціальних психологічних знань до здійснення судочинства.

Роль психолога в якості консультанта в судовій системі є недооціненою, проте можна стверджувати безапеляційно, що таке залучення впливатиме на підвищення якості судочинства, вдосконалення його наукового рівня та встановлення об'єктивної істини по судовим справам.

2.3. Правові та організаційні засади діяльності психолога в судовому провадженні

Здійснений в попередніх розділах дисертації аналіз наявного світового та вітчизняного досвіду діяльності судового психолога, проведене нами теоретико-експериментальне дослідження функціонального змісту психологічного забезпечення судової діяльності переконливо свідчать про доцільність запровадження посади судового психолога до штатного розпису апарату суду, що дозволить на місці вирішувати низку перспективних та поточних питань, пов'язаних не лише з безпосередньою роботою суддів, але й із діяльністю персоналу апарату суду, іншими чинниками (поведінкою громадян, соціально-психологічним кліматом, екстремальними ситуаціями тощо), що суттєво впливають на здійснення правосуддя в межах конкретної судової установи. У зазначеному контексті видається необхідним сформулювати відповідні нормативні, організаційні та структурно-функціональні пропозиції.

Зазначені пропозиції детермінуються конкретикою двох базових напрямів діяльності психолога судової установи, зміст яких передбачає наступне:

- психологічне забезпечення діяльності по безпосередньому здійсненню правосуддя: надання психологічної інформації необхідної для розгляду справи, участь у проведенні допиту для підвищення ефективності останнього, комунікативна діяльність у судовому процесі по вирішенню конфліктів та психологічних колізій; психологічне супроводження справ за участю неповнолітніх; консультування щодо призначення та проведення судово-психологічної експертизи тощо;

- психологічне забезпечення функціонування судової установи: психологічне діагностування кандидатів на посади суддів і осіб, які претендують на посади державної служби в судовій системі; заходи підвищення психологічної культури та психологічне супроводження професійної діяльності суддів та працівників апарату суду; професійна психологічна профілактика деформантних особистісних змін, конфліктів в колективі працівників судової установи; психологічна підтримка переговорного процесу з громадянами в екстремальних ситуаціях в межах судової установи; надання термінової психологічної допомоги працівникам апарату суду та громадянам – відвідувачам установи тощо.

Для втілення зазначених напрямів роботи у «життя» судів, вбачається необхідність у розробці та ухваленні змін і доповнень до чинного законодавства України, що регулює діяльність судових установ та судовий процес.

З метою створення нормативно-правової основи діяльності судового психолога-консультанта доцільно як прийняття спеціальних законів, так і внесення змін у вже існуючі законодавчі акти.

Впровадження в судах психологічного забезпечення діяльності по здійсненню правосуддя та розширення практики використання психологічних знань у судовому процесі, першочергово передбачає зміни

низки процесуальних актів: Цивільного процесуального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України, Сімейного кодексу. Відповідні зміни до кожного конкретного кодексу мають здійснюватись при врахуванні особливостей різновиду судочинства, проте можливо виокремити деякі спільні моменти та запровадження необхідних новел.

Перш за все, кодифіковані акти, що регулюють різновиди судових процесів, необхідно доповнити новим терміном: «судовий психолог-консультант». Розкриття потребує зміст зазначеного поняття, а саме: «Судовий психолог-консультант – особа, яка має вищу психологічну освіту, працює в суді відповідно штатного розпису та здійснює психологічне забезпечення судової діяльності».

Норми, присвячені особливостям процесуального статусу судового психолога-консультанта та здійснюваної ним діяльності, необхідно виокремити в статтю «Судовий психолог-консультант» у нормативно-правових актах, що регулюють судовий процес. У зазначеній статті доцільно визначити змістово-функціональні параметри діяльності судового психолога-консультанта у можливій редакції: «Судовим психологом-консультантом може бути особа, яка володіє спеціальними психологічними знаннями та навичками, працює в суді відповідно штатного розпису та здійснює: психологічне супроводження кадрової роботи в судовій установі; психологічну підтримку процесуальних дій та консультування з питань, що потребують відповідних спеціальних знань та навичок; врегулювання конфліктних ситуацій в судовому процесі та діяльності апарату суду; надання психологічної допомоги учасникам судового процесу та працівникам судової установи».

Окремою частиною необхідно визначити, що залучення судового психолога-консультанта до розгляду справи може відбуватись як на розсуд суду, так і за клопотанням учасника процесу.

Крім того, потребує визначеності процесуальний статус судового психолога-консультанта, зокрема: судовий психолог-консультант у процесуальному статусі прирівнюється до спеціаліста, проте може виступати в якості експерта, за наявності відповідної кваліфікації, та надавати консультацію безпосередньо у судовому процесі у випадках, коли для відповіді на поставлені судом питання не потрібне використання спеціальних експериментів і досліджень, та є достатнім посилання на загальні положення психологічної науки. Окремою тезою необхідно зазначити, що допомога судового психолога-консультанта під час вчинення процесуальних дій не перешкоджає подальшому призначенню судово-психологічної експертизи.

Стосовно **обов'язків** судового психолога-консультанта, вважаємо доцільним виокремити наступне: з'являтися у судові засідання за викликом суду; відповідати на задані судом питання; давати усні консультації та письмові роз'яснення; звертати увагу суду на характерні обставини чи особливості доказів, що стосуються спеціальних-психологічних знань.

В контексті найбільш суттєвих **прав** судового психолога-консультанта, нормативному визначенню підлягають такі: знати обставини справи; відмовитися від участі у судовому розгляді справи, якщо він не володіє відповідними знаннями та навичками; відмовитись від здійснення психологічного супроводу неповнолітніх, якщо він не володіє знаннями та досвідом роботи з неповнолітніми відповідної вікової категорії; з дозволу суду задавати питання особам, які беруть участь у справі та свідкам. У разі відмови судового психолога-консультанта від участі у судовому розгляді справи, суд, за необхідності, може залучити іншого психолога. У відповідній статті необхідно зазначити, що допомога судового психолога-консультанта не може стосуватися правових та етичних аспектів.

Певної нормативної модифікації потребують питання, що стосуються учасників судового процесу (кримінального, цивільного, адміністративного, господарського) та їх процесуального статусу.

Виходячи з самого поняття «судовий психолог-консультант», можна впевнено стверджувати, що основною його функцією є консультування суду з питань психологічного характеру. Тобто, першочергово у процесуальних кодифікованих актах необхідно передбачити можливість суду отримати консультації з питань психологічного характеру шляхом залучення судового психолога-консультанта.

Зокрема, у статті 47 Цивільного процесуального кодексу України, що відображає перелік осіб, які є іншими учасниками цивільного процесу, необхідно зазначити судового психолога-консультанта та передбачити його можливість виступати в ролі експерта та спеціаліста у цивільному процесі. Для можливості судового психолога-консультанта виступати у ролі експерта, додаткових змін потребує стаття 53 Цивільного процесуального кодексу України. Так, її необхідно доповнити новою частиною, у якій передбачити, що експерт може надавати консультацію безпосередньо у судовому процесі та у випадках, коли для відповіді на поставлені судом питання не потрібно використання спеціальних експериментів і досліджень і є достатнім посилення на загальні положення відповідної науки. Відтак, для відповіді на питання психологічного характеру, може бути залучений судовий психолог-консультант.

Господарський процесуальний кодекс України передбачає єдиний шлях для суду отримати роз'яснення з питань, що виникають при вирішенні господарського спору і потребують спеціальних знань - призначення експертизи. На нашу думку, статтю 41 Господарського процесуального кодексу України доцільно розширити та, подібно до модифікації статті 53 Цивільного процесуального кодексу України, означити можливість отримання консультації від експерта безпосередньо у судовому процесі, у випадках, коли для відповіді на поставлені судом питання не потрібно використання спеціальних експериментів і досліджень та є достатнім посилення на загальні положення відповідної науки, у тому числі – з психологічної галузі знання.

Аналогічних змін та доповнень потребує стаття 66 Кодексу адміністративного судочинства України.

Внесення змін до статті 67 Кодексу адміністративного судочинства України стане правовим підґрунтям для можливості судового психолога-консультанта виступати в якості спеціаліста у адміністративному процесі. А саме, у зазначеній статті необхідно вказати, що для вирішення питань психологічного характеру в якості спеціаліста судом може залучатись штатний судовий психолог-консультант.

Аналогічних змін, з метою правового фіксування можливості залучення судового психолога-консультанта в якості спеціаліста у кримінальному процесі, потребує стаття 71 Кримінального процесуального кодексу України.

Вважаємо доцільним торкнутись питання, що стосується такого важливого суб'єкта судового процесу як експерт. На нашу думку, і згідно світового досвіду, у процесуальних актах слід визначити можливість суду безпосередньо у судовому процесі отримати відповіді з психологічної проблематики. У зв'язку з цим, у статті 69 Кримінального процесуального кодексу України, що регулює загальний процесуальний статус експерта, частина перша доповнюється тезою: «Експерт може надавати консультацію безпосередньо у судовому процесі, у випадках, коли для відповіді на поставлені судом питання не потрібно використання спеціальних експериментів і досліджень та є достатнім посилення на загальні положення відповідної науки». Відповідне доповнення згаданої статті надасть можливість суду залучити штатного судового психолога-консультанта в якості експерта у окреслених вище випадках.

Крім того, в контексті проведення судової експертизи та отримання консультації з цього приводу, доцільними видаються нам зміни статті 509 Кримінального процесуального кодексу України, яка присвячена призначенню та проведенню психіатричної експертизи. На наш розсуд, з метою оптимізації процедури розслідування загалом, згадану статтю можливо доповнити новою частиною, зокрема: «Слідчий, прокурор, слідчий

суддя та суддя можуть залучити судового-психолога консультанта для встановлення, чи дійсно поведінка особи під час вчинення суспільно небезпечного діяння або після нього була або є неадекватною, і може бути викликана розладом психічної діяльності або психічним захворюванням та для надання консультації з приводу доцільності призначення та проведення судово-психіатричної експертизи».

Шляхом внесення змін та доповнень до статті 360 Кримінального процесуального кодексу України, статті 149 Кодексу адміністративного судочинства України та статті 41 Господарського процесуального кодексу України, тобто, до статей, які регулюють питання отримання судом консультацій, необхідно визначити можливість суду отримати консультації з питань психологічного характеру шляхом залучення до розгляду справи штатного судового психолога-консультанта.

Положення деяких процесуальних нормативів містять вимогу щодо отримання психологічної інформації, проте в них не зазначаються шляхи її отримання.

Зокрема, стаття 111 Сімейного кодексу України, яка містить вимогу для суду вжити заходів щодо примирення подружжя, потребує доповнення, сутність якого полягає в тому, що для встановлення шляхів примирення подружжя суд має право скористатись настановами судового психолога-консультанта.

В подальшому, у статті 112 Сімейного кодексу України міститься вимога для суду з'ясувати фактичні взаємини та дійсні причини позову про розірвання шлюбу. Доповнення згаданої статті аналогічне з попереднім, та стосується можливості залучення до розгляду справи судового психолога-консультанта для з'ясування зазначених підстав і можливості збереження шлюбу.

Стаття 514 Кримінального процесуального кодексу України присвячена особливостям розгляду питань щодо продовження, зміни чи припинення застосування примусових заходів медичного характеру. У статті окремо

зазначено, що до подання представника медичного закладу (лікаря-психіатра), де тримається особа, додається висновок комісії лікарів-психіатрів, яка обґрунтовує необхідність продовження, зміни або припинення застосування таких примусових заходів. На нашу думку, частина третя зазначеної статті потребує наступного доповнення: «До розгляду питання про продовження, зміну чи припинення застосування примусових заходів медичного характеру судом може бути залучений судовий психолог-консультант для надання консультації, роз'яснення та критичної оцінки висновку комісії лікарів-психіатрів».

Для розгляду справ за участю неповнолітніх, суд зазвичай потребує додаткової інформації психологічного характеру, наприклад, щодо емоційного стану неповнолітнього, індивідуальних психологічних особливостей та рівня психічного розвитку.

Під час вирішення судом спору щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, суд повинен з'ясувати прихильність дитини до кожного з батьків, ставлення батьків до своїх обов'язків тощо. Внесення змін до статті 159 Сімейного кодексу України дозволить суду об'єктивніше враховувати інтереси дитини. Зокрема, в цій статті необхідно визначити право суду залучити судового психолога-консультанта для надання консультацій з метою визначення обставин психологічного характеру.

Суд також потребує інформації психологічного характеру при вирішенні справ про усиновлення, якою є особливості самої дитини, мотивів усиновлення, ставлення дитини до особи, яка бажає її усиновити, прихильність особи, яка бажає усиновити дитину тощо. Відтак, стаття 224 Сімейного кодексу України, потребує доповнення, що для встановлення зазначених обставин психологічного характеру суд залучає судового психолога-консультанта. Крім того, при розгляді зазначеної категорії справ суд повинен встановити згоду дитини, яку дитина може висловити при досягненні нею певного віку, рівня фізичного та психічного розвитку. Саме тому, на наш розсуд, стаття 218 Сімейного кодексу України потребує

доповнення наступною тезою: «Для встановлення дійсної думки дитини, відсутності впливу з боку дорослих та з метою повного врахування її інтересів, суд залучає до розгляду справи судового-психолога консультанта.».

В контексті зазначеної категорії справ, змін потребує також стаття 254 Цивільного процесуального кодексу України, яка стосується розгляду справ про усиновлення. У згаданій статті зазначено, що суд перевіряє законність підстав для усиновлення, в тому числі наявність згоди усиновлюваної дитини, якщо така згода є необхідною, або наявність згоди усиновлюваної повнолітньої особи. В зв'язку з цим, у зазначеній статті доцільно окреслити спосіб встановлення добровільності згоди, особливо, коли у суду виникають сумніви з цього приводу. Таким способом може бути залучення судового психолога-консультанта для проведення бесіди з дитиною або повнолітньою особою. Результати бесіди у формі звіту судовий психолог-консультант повинен надати суду для долучення до матеріалів справи.

Стаття 485 Кримінального процесуального кодексу України визначає обставини, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Зокрема, встановленню підлягає ряд питань психологічного характеру: відомості про особу та соціально-психологічні риси неповнолітнього, рівень розвитку, ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння, тощо. У зазначеній статті необхідно передбачити шляхи отримання такої інформації, а саме, доповнити частиною другою такого змісту: для встановлення обставин психологічного характеру судом залучається судовий психолог-консультант.

Стаття 487 Кримінального процесуального кодексу України присвячена з'ясуванню умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого. Виходячи з суттєвої важливості цієї інформації, вважаємо доцільним спеціально вказати спосіб отримання відомостей психологічного характеру, а саме, - шляхом залучення судового психолога-консультанта. Крім цього, необхідно визначити, що звіт судового психолога-консультанта

щодо з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого обов'язково долучається до матеріалів кримінального провадження.

Стаття 486 Кримінального процесуального кодексу України присвячена комплексній психолого-психіатричній і психологічній експертизі неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого. На нашу думку, у частині першій згаданій статті необхідно визначити можливість судового психолога-консультанта, залученого до розгляду справи, ініціювати призначення психолого-психіатричної експертизи, психологічної або психіатричної експертизи, з метою вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримки психічного розвитку, та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації. Додатково, у частині другій цієї статті необхідно висвітлити можливість штатного психолога-консультанта відповідати суду на питання, що потребують спеціальних психологічних знань, у випадках коли не вважається доцільним проведення спеціальних експертних досліджень та використання складних методів у вигляді консультативного висновку. Консультативний висновок повинен викладатись у письмовій формі та долучатись до матеріалів кримінального провадження. Безперечно, окремою тезою необхідно зазначити, що консультативний висновок повинен враховуватись при призначенні покарання і обранні заходів виховного характеру.

Розгляд справ щодо застосування судом заходів виховного характеру до неповнолітнього обвинуваченого також потребує, на нашу думку, залучення спеціальних психологічних знань. Так, статтю 497 Кримінального процесуального кодексу України необхідно доповнити новою частиною, яка закріпила б можливість залучення судового психолога-консультанта для надання консультації з приводу визначення виду, кількості та терміну застосування примусових заходів виховного характеру щодо неповнолітнього обвинуваченого. В свою чергу, у статті 500 цього ж кодексу,

яка регулює порядок розгляду справ про застосування заходів виховного характеру, участь судового психолога-консультанта необхідно визнати обов'язковою.

Третій пункт частини першої статті 501 Кримінального процесуального кодексу України встановлює перелік питань, які з'ясовує суд під час постановлення ухвали в кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного характеру. Відповідно, зазначений пункт потребує доповнення, згідно якого, для визначення доцільності призначення примусового заходу виховного характеру та виду такого заходу, суд має залучити судового психолога-консультанта для надання консультації.

Стаття 502 Кримінального процесуального кодексу України присвячена достроковому звільненню від примусового заходу виховного характеру. Так, під час розгляду клопотання про дострокове звільнення від примусового заходу виховного характеру, суд має з'ясувати думку ради спеціальної навчально-виховної установи, в якій перебуває неповнолітній. Цілком обґрунтовано ми вважаємо, що при розгляді судом зазначених справ, обов'язково повинна враховуватись думка судового психолога-консультанта щодо можливості дострокового звільнення неповнолітнього від примусового заходу виховного характеру, що потребує внесення до цієї статті відповідного доповнення.

З метою надання правового «фундаменту» для психологічного супроводу неповнолітніх в умовах судового процесу, як особливої категорії сторін по справі, актуальним є внесення змін до чинного законодавства.

Зокрема, у статті 27-1 Цивільного процесуального кодексу України декларовано положення, спрямовані на забезпечення прав малолітніх або неповнолітніх осіб під час розгляду справи. Проте, психологічна сторона питання у згаданій статті не висвітлена, а тому вона потребує внесення доповнень. Так, право на висловлення своєї думки безпосередньо або через представника чи законного представника, доцільно доповнити в частині

можливості, а подеколи і необхідності, користуватись допомогою судового-психолога консультанта для можливості здійснення цього права.

Крім того, згадану статтю необхідно доповнити окремої частиною, що регламентує обов'язок суду залучити судового психолога-консультанта до розгляду справи за участю малолітнього або неповнолітнього, для надання психологічної підтримки в умовах судового процесу, незалежно від процесуального статусу неповнолітньої або малолітньої особи, враховуючи їх природну психічну вразливість.

При розгляді справ щодо позбавлення батьківських прав, Сімейним кодексом України передбачена участь дитини, по досягненню нею чотирнадцятирічного віку, у судовому засіданні. На нашу думку, стаття 165 Сімейного кодексу України потребує доповнення, а саме, необхідно передбачити, що у справах провадження по яких відкрито за позовом дитини, для підтримки позицій та психологічного супроводу позивача у судовому засіданні, суд зобов'язаний залучити судового психолога-консультанта до судового розгляду.

У статті 254 Цивільного процесуального кодексу України прямо передбачено, що розгляд справ щодо усиновлення в суді здійснюється з обов'язковою участю заявника, органу опіки та піклування, або уповноваженого органу виконавчої влади, а також дитини, якщо вона за віком і станом здоров'я усвідомлює факт усиновлення, з викликом зацікавлених та інших осіб, яких суд визнає за потрібне допитати. Проте, враховуючи стресовий характер судового засідання та психологічної складності зазначеної категорії справи для неповнолітньої особи, у згаданій статті необхідно передбачити обов'язкову участь судового психолога-консультанта при допиті дитини.

Стаття 171 Сімейного кодексу України декларує обов'язок суду врахувати думку дитини, при вирішенні питань, що стосуються її життя. Так, дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні спору між батьками, іншими особами щодо її виховання, місця проживання,

у тому числі при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, спору щодо управління її майном. Однак, з метою повного врахування інтересів дитини, у згаданій статті необхідно передбачити обов'язок суду залучити судового-психолога консультанта при допиті дитини.

При судовому розгляді адміністративних справ також може виникати необхідність у допиті неповнолітніх або малолітніх осіб. Враховуючи стресові умови судового процесу та природну психічну вразливість неповнолітніх та малолітніх, доцільно запровадити обов'язок суду залучити судового психолога-консультанта для психологічного супроводу зазначених осіб, що, відповідним чином відобразити у статті 142 Адміністративного Кодексу України. А у частині третій зазначеної статті доцільно визначити право судового психолога-консультанта висловлювати свою думку з приводу правдивості показів неповнолітнього або малолітнього свідка, засновуючись на спеціальних психологічних знаннях та професійному досвіді.

Найбільш змістовний пласт змін, які необхідно внести щодо розгляду справ за участю неповнолітніх, стосується Кримінального процесуального кодексу України.

Оскільки відчутним недоліком нового Кримінального процесуального кодексу України, на нашу думку, можна визнати відсутність імперативної норми, що передбачала б обов'язковим залучення психолога до кримінального провадження стосовно та за участю неповнолітніх або малолітніх, вважаємо першочерговим заміну *права* суду залучити психолога до розгляду зазначеної категорії справ на *обов'язок*.

Особливості допиту неповнолітнього потерпілого чи свідка висвітлені в статті 354 нового Кримінального процесуального кодексу України, в якій залучення психолога и педагога, знову ж таки, залишається на розсуд суду. А тому у згадану статтю необхідно внести зміни, та передбачити обов'язковим залучення психолога при розгляді справ за участю неповнолітніх потерпілих чи свідків.

Аналогічних змін кримінального процесуального закону потребують статті, що регулюють особливості розгляду проваджень щодо неповнолітніх обвинувачених. Так, у статті 484 Кримінального процесуального кодексу України, необхідно передбачити обов'язок суду залучити судового психолога-консультанта до розгляду справи з метою психологічного супроводу та зменшення негативного впливу атмосфери судового засідання на неповнолітню особу.

Обов'язкову присутність судового психолога-консультанта під час допиту неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого необхідно передбачити у статті 491 Кримінального кодексу України.

На нашу думку, у зазначених статтях необхідно визначити можливість залучення в якості психолога саме штатного судового психолога-консультанта.

Крім, неповнолітніх та малолітніх, психологічного супроводу в умовах судового процесу потребують особи, щодо яких розглядається справа про обмеження дієздатності або визнання їх недієздатними, враховуючи стан здоров'я, наявність психічного розладу, і, як наслідок цього, потенційну можливість неадекватної поведінки особи під час розгляду справи тощо. Так, справи про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи чи визнання фізичної особи недієздатною, суд розглядає за участю заявника та представника органу опіки та піклування. Суд, при врахуванні стану здоров'я особи, вирішує питання щодо виклику фізичної особи, щодо якої розглядається справа про визнання її недієздатною, у судові засідання. На наш розсуд, у випадках такого виклику принципово необхідний психологічний супровід зазначених осіб. У статті 240 Цивільного процесуального кодексу України, що регулює специфіку розгляду зазначеної категорії справ, доцільно також визначити можливість суду залучити до участі у судовому засіданні судового психолога-консультанта.

Висновки до Розділу 2

1. Аналіз чинного вітчизняного законодавства, судової практики та наукової літератури, доводить, що психологічні знання можна використовувати стосовно різних категорій справ, зокрема на усіх стадіях судового процесу та у двох формах: участь спеціаліста-психолога (консультування) у процесуальних діях та експертне психологічне дослідження. Результати опитування суддів дозволили виявити вагомість категорій справ, за якими їх психологічне супроводження найбільш доцільне і продуктивне: - кримінальні справи – 41,4% опитаних; судовий розгляд у справах неповнолітніх осіб – 31,3%; цивільні справи – 21,2%; справи про сімейні правовідносини – 18,2%; адміністративні справи – 8,1% відповідей; справи окремого провадження – 6,3%; господарські справи та справи про визнання правочинів недійсними – 6,1%; справи про адміністративні правопорушення – 4,0%. Думка суддів стосовно форм, в яких саме цю підтримку доцільно здійснювати, виявила наступне: безпосередня участь психолога в процесі судового розгляду (супроводження допиту сторін, судові дебати, дослідження доказів, загострення конфліктів тощо); у формі консультування з актуальних психологічних питань при роботі з матеріалами справи, плануванні судового засідання, прогнозуванні судових ситуацій, роботи зі сторонами та можливість здійснення судовим психологом судово-психологічної експертизи (за умови наявності відповідної сертифікації).

2. Дослідженням встановлено низку проблем, щодо яких можливе залучення судового психолога в якості експерта без направлення матеріалів на судово-психологічну експертизу до фахової установи, на що вказали 54,5% опитаних суддів, а 36,5% респондентів підкреслили таку можливість, якщо психологом буде надано відповідний висновок для долучення до матеріалів справи. Також 29,3% опитаних вважають можливим доручити психологу діагностику індивідуально-психологічних особливостей (наприклад, підвищеної сугестивності, схильності до фантазування, імпульсивності, наслідувальності, ригідності і т.п.), здатних істотно впливати

на поведінку суб'єкта. Актуальним питанням, що може бути уточнене в судовому розгляді 27,4% опитаних суддів вважають встановлення домінуючих мотивів поведінки осіб і мотивації конкретних вчинків як важливих психологічних обставин, що характеризують особу, а 21,2% - діагностику наявності у особи під час вчинення діяння фізіологічного афекту та встановлення наявності чи відсутності у суїцидентів психічного стану, що призвів до суїцидальної спроби чи самогубства і можливих причин виникнення цього стану. Статистично вагомі результати отримано в обстеженні стосовно можливості (на думку 19,2% суддів) доручити судовому психологу встановлення здатності психічно здорових свідків і потерпілих (з урахуванням їх індивідуально-психологічних і вікових особливостей, рівня психічного розвитку) правильно сприймати обставини, що мають значення для справи і давати про них правильні показання, а також встановлення здатності психічно здорових потерпілих у справах по вчиненню злочину згвалтування (в першу чергу неповнолітніх) розуміти характер і значення вчинених з ними дій і чинити опір, на що вказали 18,2% опитаних.

3. Стосовно справ цивільного позову, опитані судді вважають можливим залучення психолога в якості експерта з метою виявлення у дієздатного суб'єкта непатологічних психічних аномалій, що перешкоджають адекватному відображенню дійсності (30,3% респондентів), встановлення психологічної сумісності дітей з батьками, з усиновителями, з опікунами (28,5%), а також встановлення ступеня розуміння підекспертною особою змісту укладених з нею угод, її здатності приймати обґрунтовані рішення (25,3% суддів). Окрім цього, до компетенції судового психолога 21,2% опитаних віднесли встановлення здібностей свідків правильно сприймати і аналізувати події, що мають значення для справи, і давати про них правильні покази.

4. Враховуючи авторське обґрунтування доцільності залучення судового психолога до діяльності судді та судової установи на постійній основі (шляхом запровадження штатної посади судового психолога-консультанта)

вважаємо можливим використання його фахових знань безпосередньо в судовому розгляді лише у формі спеціаліста (ст.71 Кримінального процесуального кодексу). Залучення судового психолога для проведення судово-психологічної експертизи вважається неможливим з огляду, по-перше, на те, що експертна діяльність урегульована Законом України «Про судову експертизу», по-друге, в зв'язку із заборонним положенням п.2 ст.69 Кримінального процесуального кодексу про перебування у службовій залежності від сторін судового провадження, по-третє, в зв'язку з методологічною неможливістю здійснення повноцінного експертного дослідження в умовах судової установи.

5. Впровадження в судах психологічного забезпечення діяльності по здійсненню правосуддя, розширення практики використання психологічних знань у судовому процесі першочергово передбачає зміни низки процесуальних актів: Цивільного процесуального кодексу України (ст.ст. 27-1, 47, 53, 240, 254), Кримінального процесуального кодексу України (ст.ст. 68, 69, 71, 354, 360, 484-487, 497, 500-502), Господарського процесуального кодексу України (ст.41), Кодексу адміністративного судочинства України (ст.ст. 67, 142, 149), Сімейного кодексу (ст.ст. 111, 159, 165, 171, 218, 224). Кодифіковані акти, що регулюють різновиди судових процесів, необхідно доповнити новим терміном: «судовий психолог-консультант». Розкриття потребує зміст зазначеного поняття, а саме: «Судовий психолог-консультант – особа, яка має вищу психологічну освіту, працює в суді відповідно до штатного розпису та здійснює психологічне забезпечення судової діяльності». Змістово-функціональні параметри діяльності судового психолога-консультанта пропонуються у редакції: «Судовим психологом-консультантом має бути особа, яка володіє спеціальними психологічними знаннями та навичками, працює в суді відповідно до штатного розпису та здійснює: психологічне супроводження кадрової роботи в судовій установі; психологічну підтримку процесуальних дій та консультування з питань, що потребують відповідних спеціальних знань та навичок; врегулювання

конфліктних ситуацій в судовому процесі та діяльності апарату суду; надання психологічної допомоги учасникам судового процесу та працівникам судової установи».

РОЗДІЛ 3. ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ СУДОВОЇ УСТАНОВИ

3.1. Організаційно-психологічні особливості діяльності психолога-консультанта судової установи

Всебічне удосконалення професійної діяльності працівників судової установи (суддів та працівників апарату суду) становить одну з найважливіших складових наближення українського правосуддя до європейських стандартів. Враховуючи вагомість судової системи як окремої гілки влади, саме їй повинна бути приділена посилена увага в контексті реформаційних змін щодо забезпечення прав та свобод громадянина та суспільства в сучасній Україні.

Оптимізація вітчизняного правосуддя здійснюється за декількома суттєвими напрямками – організаційно-правовим, соціально-економічним, психологічним. В плинні проблематики нашого дисертаційного дослідження, в попередньому підрозділі нами окреслено пропозиції щодо нормативно-правового регулювання судового провадження з урахуванням суттєвих психологічних детермінант. Вважаємо доцільним розглянути деякі суто організаційно-психологічні аспекти оптимізації психологічного забезпечення діяльності суду як установи, в якій здійснюється не лише безпосередній судовий розгляд, але й важлива організаційна, підготовча та забезпечувальна робота. Штатний розпис судової установи також потребує суттєвої психологічної уваги, оскільки від якості виконання вищезазначеної роботи залежить ефективність безпосередньої роботи судді.

Питанням психологічного опосередкування діяльності суду присвячена низка наукових досліджень, зокрема, щодо психологічних її основ [30; 44; 45 65; 163, 165], професіографії діяльності судді [20; 177; 158; 161], психологічних чинників судового провадження окремих категорій справ [125; 129; 156; 160] тощо. Деякі дослідники наголошують виключно на важливості безпосередньої участі психолога в судовому провадженні [57; 58;

111; 117; 129]. Проте, проблема психологічного забезпечення судової діяльності на засадах системного підходу допоки не знайшла відображення як в наукових дослідженнях, так і в практиці безпосереднього застосування психологічного знання в діяльності судової установи.

Безумовно, найефективнішим було б створення спеціальної психологічної служби в судовій системі України, яка б забезпечувала судову діяльність за різними напрямками здійснення правосуддя. Принаймні, цілком можливим є створення Служби судових психологів-консультантів як окремого спеціалізованого відділу в структурі Апарату Верховного суду України, на який і покладено здійснення психологічного забезпечення судової діяльності. За її відсутності, ми розглянемо деякі найбільш суттєві можливості оптимізації роботи суду за умови внесення до штату судової установи професійного психолога.

Нині психологічне забезпечення професійної діяльності в правоохоронній сфері на системному рівні достатньо широко впроваджене в діяльність органів та підрозділів Міністерства внутрішніх справ України, що дозволяє запозичити його досвід щодо організаційних, функціональних, методичних засад практичної психології відносно удосконалення діяльності судової системи.

Перш за все, вважаємо цілком обґрунтованим визначення поняття «Психологічне забезпечення» як основу діяльності психолога-практика і під яким «...розуміється сукупна узгоджена діяльність спеціальних підрозділів психологічного забезпечення, науково-дослідних установ, навчальних закладів та практичних органів..., спрямована на підвищення ефективності їх оперативно-службової діяльності шляхом цілеспрямованого використання науково обґрунтованих форм, методів і засобів професійної психології» [19, с. 305]. В цьому визначенні достатньо чітко окреслені основні суб'єкти здійснення психологічного забезпечення та загальні орієнтири їх безпосередньої діяльності.

Вищезазначене дозволяє констатувати, що основним змістом роботи судового психолога-консультанта щодо психологічного забезпечення діяльності судової установи повинно бути:

- удосконалення професійно важливих властивостей та якостей, формування та підтримання високого рівня професійної готовності суддів та працівників апарату суду;
- ефективне здійснення ними професійних функцій з урахуванням психологічних чинників і умов діяльності та використання сучасних психологічних технологій;
- зведення до мінімуму шкоди від впливу на працівників судової установи небезпечних для здоров'я психогенних факторів.

Перш ніж вести мову про безпосередні функції судового психолога-консультанта за основними напрямками психологічного забезпечення, вважаємо необхідним окреслити деякі організаційно-нормативні підстави статусу штатного психолога суду та регламентних вимог щодо його роботи.

На нашу думку, судовий психолог-консультант повинен бути професійним психологом, що здійснюватиме свою діяльність у суді відповідно штатного розпису. Загалом, діяльність судового психолога-консультанта полягає у психологічному супроводі кадрової роботи, у психологічному забезпеченні діяльності судів, психологічному консультуванні при здійсненні судочинства та у вирішенні конфліктних ситуацій. Судові психологи-консультанти повинні бути віднесені до категорії спеціалістів. Судові психологи-консультанти повинні призначатись на посаду і звільнятись з посади керівником апарату відповідного суду та прикріплюватись для кадрового та фінансового обслуговування до апарату відповідного суду. На судових психологів-консультантів повинна поширюватись дія Закону України "Про державну службу", а період перебування на посаді повинен бути зарахований до трудового стажу за спеціальністю такого консультанта.

Мета здійснення професійної діяльності судового психолога-консультанта полягає в застосуванні досягнень психологічної науки у всіх багатогранних аспектах діяльності судових установ. Завдання судового психолога-консультанта випливають з мети та полягають в наступному: психологічний супровід кадрової роботи та управління у суді (психологічна діагностика, психологічна профілактика, тощо); психологічне забезпечення відправлення судочинства (консультування суду з питань, що потребують психологічних знань, надання відповідної психологічної інформації необхідної до розгляду справ, психологічний супровід певної категорії осіб в умовах судового процесу; комунікативна діяльність в суді (по вирішенню конфліктів, по нівелюванню екстремальних психологічних ситуацій, тощо).

Судовий психолог-консультант закріплюється за апаратом суду, тому, окрім безпосередньо визначених функціональних обов'язків на нього покладається також і виконання виняткових службових доручень та завдань керівництва суду.

З метою втілення поставлених перед судовим психологом-консультантом завдань та функцій, його необхідно наділити певним колом **прав:**

- користуватись правами та свободами, передбаченими Конституцією України, Законами України «Про державну службу», «Про судоустрій та статус суддів» та іншими актами законодавства;

- знайомитись з проектами рішень керівництва суду, що стосуються його діяльності;

- вносити пропозиції по вдосконаленню роботи, пов'язаної з виконанням професійної діяльності;

- брати участь у нарадах та зборах трудового колективу суду.

- витребувати особисто, або за дорученням голови суду від керівників підрозділів та спеціалістів інформацію та документи, необхідні для виконання своїх посадових обов'язків;

- залучати спеціалістів структурних підрозділів до вирішення покладених на нього завдань, за погодженням з керівництвом суду;
- вимагати від керівництва суду сприяння у виконанні ним його посадових обов'язків;
- при виконанні професійної діяльності користуватись затвердженими психологічними методиками, адаптованими до судової системи;
- отримувати необхідну інформацію та матеріали від головуючого у справі, до розгляду якої він залучений в якості спеціаліста або консультанта, з метою виконання покладених на нього завдань та відповіді на поставлені судом питання психологічного характеру;
- відмовитись від психологічного супроводу осіб, що його потребують в умовах судового процесу, за умови відсутності відповідної кваліфікації, навичок та знань.

Необхідно також визначити посадові **вимоги** до судового психолога-консультанта. На нашу думку, загальною вимогою є вища освіта за психологічною спеціальністю. Додатковими вимогами повинні бути: до психолога II категорії - наявність стажу роботи на посаді психолога не менше 3 років, а до психолога I категорії - стаж роботи на посаді психолога II категорії не менше 3 років.

Визначенню підлягає коло знань, якими має володіти судовий психолог-консультант:

- основи процесу судочинства.
- основи економіки, організації роботи суду та управління судом;
- законодавство про працю;
- постанови, розпорядження, накази, інші керівні та нормативні документи, які відносяться до питань практичної психології;
- теорію та методологію юридичної психології, психології праці та управління, інженерної і соціальної психології;
- основи профорієнтаційної роботи;
- технічні засоби, які застосовуються при вивченні умов праці;

- передовий вітчизняний та зарубіжний досвід роботи психологів;
- методи вивчення психологічних особливостей трудової діяльності працівників;
- методологію судово-психологічної експертизи;
- правила внутрішнього трудового розпорядку;
- правила і норми охорони праці;

Організаційно судовий психолог-консультант повинен підпорядковуватись головному спеціалісту Служби судових психологів консультантів (за наявності такого відділу) та безпосередньо керівнику апарату суду. Відтак, судовий психолог консультант повинен систематично звітувати керівнику апарату суду про виконану роботу.

Судовий психолог-консультант має нести відповідальність за здійснювану професійну діяльність, а саме:

- за порушення трудової дисципліни,
- за неналежне виконання або невиконання своїх посадових обов'язків, бездіяльність або невикористання наданих йому прав;
- за порушення норм етики поведінки;
- за розголошення інформації, що стала йому відома при виконанні професійної діяльності.
- за вчинення правопорушення під час виконання своєї професійної діяльності, у межах, визначених діючим адміністративним, кримінальним та цивільним законодавством України;
- за спричинення матеріальних та моральних збитків, у межах, передбачених чинним законодавством України.

Крім того, як фахівець, судовий психолог-консультант в своїй діяльності повинен керуватись вимогами Етичного кодексу психолога, прийнятого в грудні 1990 року на першому Установчому з'їзді Товариства психологів України. Зокрема, найбільш суттєвими вимогами цього кодексу стосовно діяльності судового психолога слід визнати наступні:

1. Відповідальність:

- психологи зобов'язані всіляко запобігати і не допускати антигуманних наслідків у своїй професійній діяльності;

- психологи повинні утримуватись від будь-яких дій чи заяв, що загрожують недоторканності особи; не мають права використовувати свої знання і становище з метою приниження людської гідності, пригнічування особистості або маніпулювання нею; несуть відповідальність за додержання пріоритету інтересів людини;

2. Компетентність:

- психологи постійно поповнюють свої знання про нові наукові досягнення в галузі їхньої діяльності, беруться за розв'язання тільки тих завдань, які належать до сфери їх компетенції;

- психолог прагне до адекватних знань про свої індивідуальні якості та особливості і визначення меж власних професійних можливостей;

3. Захист інтересів клієнта:

- психологи, вступаючи у контакт з особами, для яких він є обов'язково-примусовим (наприклад, у разі проведення психологічної експертизи), не мають права змушувати клієнта повідомляти відомості поза його волею, не можуть вживати примусових заходів для одержання даних, крім випадків, коли така інформація сприятиме безпеці навколишніх або самого клієнта;

- психологи не беруть участі в діях, спрямованих проти свободи особи;

4. Конфіденційність:

- психолог зобов'язаний додержуватися конфіденційності у всьому, що стосується взаємин з клієнтом, його особистого життя і життєвих обставин;

- психолог не збирає додаткових відомостей про обстежуваного без його згоди і задовольняється лише тією інформацією, яка потрібна для виконання професійного завдання.

На нашу думку, вищезазначені особливості та інші фундаментальні основи діяльності судового психолога-консультанта, як нової штатної посади у суді та служби судових психологів-консультантів, як нового підрозділу суду необхідно визначити в типових підзаконних нормативно-

правових актах, зокрема Положенні про судового психолога-консультанта та Положенні про Службу судових психологів-консультантів відповідно.

3.2. Характеристика основних напрямів психологічного забезпечення професійної діяльності працівників судової установи

Доцільним та перспективним слід вважати залучення психолога-консультанта до кадрової роботи з метою здійснення як загального, так і спрямованого психологічного забезпечення діяльності суддів та працівників апарату суду. В контексті вищезазначених функціональних обов'язків судового психолога-консультанта, його роботу з психологічного забезпечення діяльності працівників судової установи можна окреслити за наступними основними напрямками:

- 1) професійний психологічний відбір;
- 2) психологічне супроводження судової діяльності;
- 3) професійно-психологічна підготовка працівників судової установи;
- 4) психологічна підтримка здійснення судової діяльності.

Системний характер роботи судового психолога-консультанта щодо психологічного забезпечення діяльності судової установи ґрунтується на низці принципів:

- *науковості*, який полягає в науковій обґрунтованості форм, методів та засобів, що ним застосовуються;
- *комплексності*, що передбачає взаємозв'язок різних напрямів забезпечення, форм та методів роботи, об'єднаних спільною метою;
- *юридичної правомірності*, який зумовлює відповідність організаційно-методичних засад психологічного забезпечення вимогам чинного законодавства та нормативних актів України;
- *структурності*, тобто обґрунтованої послідовності, взаємозалежності і взаємодоповнення форм і методів психологічного забезпечення за окремими його напрямками;

- *об'єктивності*, який вимагає кваліфікованого та неупередженого застосування судовим психологом сучасних організаційних, психологічних та педагогічних заходів із високим рівнем ефективності та надійності;

- *гуманістичного та диференційованого підходу*, який визначає спрямованість діяльності судового психолога-консультанта на профілактику і запобігання негативним наслідкам дії небезпечних чинників судової діяльності.

Розглянемо основні напрями психологічного забезпечення, орієнтовані на удосконалення професійної діяльності суддів та працівників апарату судової установи.

Професійний психологічний відбір – комплекс заходів, який забезпечує визначення відповідності індивідуально-психологічних властивостей працівника вимогам професійної діяльності і спрямований на підвищення якості комплектування персоналу судової установи.

Здійснене нами опитування суддів та працівників апарату суду виявило вагомість зазначеного напрямку психологічного забезпечення. Переважна більшість опитаних нами суддів (88,7% респондентів) відзначила вагомість психологічного діагностування кандидатів на посаду працівників апарату суду, оскільки від наявності у забезпечуючого персоналу професійно-важливих і психологічних якостей суттєво залежать операційно-технологічні компоненти судової діяльності. А 24,2% опитаних зазначили процедуру попереднього вивчення кандидатів як вкрай необхідну. Особливо обов'язковість професійної діагностики підкреслили судді старшої (понад 40 років) вікової категорії (18,2%). Водночас, опитування самих працівників судової установи виявило також цілком позитивне ставлення до професійного психологічного відбору на посади. Так, 40,0% працівників апарату суду відзначили його корисність задля забезпечення ефективної судової діяльності, а 53,0% - окреслили обов'язковість здійснення професійного психологічного діагностування. Майже всі опитані нами працівники апарату суду (93% респондентів) висловили цілком позитивне

ставлення до психологічного діагностування кандидатів на посаду працівників апарату суду. На обов'язковість професійної діагностики вказали працівники апарату суду молодшої (до 30 років) вікової категорії (33,1%).

До переліку основних **завдань** професійного психологічного відбору відносяться:

- надання допомоги громадянам у виборі професії (спеціальності) шляхом професійного консультування на основі вивчення індивідуально-психологічних характеристик, професійних інтересів, схильностей та врахування стану здоров'я;

- визначення ступеня відповідності (невідповідності) психологічних даних кандидата на посаду в судовій установі вимогам конкретної спеціальності;

- розробка пропозицій з раціонального розподілу працівників на первинні посади за спеціальностями.

Здійснення професійного відбору повинно зумовлюватись деякими суттєвими методологічними положеннями, зокрема:

- «Особистість виявляється в професії», тобто оцінка перспективності кандидата на посаду визначається в процесі вибору та оволодіння професією, професійного удосконалення, досягнення матеріальних і духовних цінностей та інтересів.

- «Розвиток особистості в діяльності» – формування професійно-орієнтованих якостей фахівця, розширення сфери пізнання особистісного смислу професії (особистісне зростання), розвиток форм та змісту предмету професійної діяльності [21, с. 173].

Структурно та послідовно професійний психологічний відбір здійснюється шляхом соціально-психологічного вивчення, психологічного і психофізіологічного обстеження. Він ґрунтується на відповідних кваліфікаційних характеристиках та професіограмах (психограмах).

Кваліфікаційна характеристика – це документ, що визначає сукупність завдань, обов'язків, повноважень, професійних знань та

кваліфікаційних вимог до працівника. На основі кваліфікаційної характеристики розробляються посадові інструкції працівників судової установи; здійснюється підбір персоналу, контроль за правильністю його використання у відповідності зі спеціальністю та кваліфікацією, поточне атестування; програми підготовки та підвищення кваліфікації.

Професіограма працівника відображає опис характеристик професійної діяльності (зміст, функції, умови та чинники діяльності, перелік загально- та спеціально-трудова знань, вмінь та навичок, перелік протипоказань) та психограму (критеріальні числові частини професійно-важливих психофізіологічних та психологічних якостей за основними психологічними сферами особистості).

Одним з ключових питань, які пов'язуються із забезпеченням ефективної судової діяльності і, водночас, можуть бути вирішені виключно фахівцем-психологом, є діагностика відповідності особистих (професійно- та морально-психологічних) якостей судді та працівників апарату суду вимогам професійної діяльності. Тобто, здійснення продуктивної професіографічної роботи може бути цілком покладене на судового психолога, як один з напрямів психологічного забезпечення діяльності суду. В плінні нашого дослідження було здійснено спробу уточнити сучасне бачення суддів стосовно притаманності їм низки професійно-важливих якостей, з метою чого нами було проведене експертне опитування респондентів з числа суддів з життєвим (понад 40-річного віку) та професійним (понад 10-річний стаж роботи) досвідом. Потреба у такому уточненні зумовлена тим, що професіографічний опис діяльності судді з відповідними критеріальними частинами професійно-важливих якостей здійснено в дисертаційному дослідженні В.І.Ярошенка ще у 2000 році, а в низці робіт [30;125] наведено описові характеристики цих якостей.

Експертне оцінювання суддів в нашому дослідженні виявило наступне. До переліку професійно-важливих якостей, потрібних для реалізації

ефективної судової діяльності і виокремлених респондентами в 1-му (0 – 50,0% вагомості якості) інтервалі, відносяться:

- здатність розуміти переживання та вчинки людей (23,2% опитаних);
- розвинена образна та логічна пам'ять (26,3%);
- почуття особистої гідності (28,3%);
- здатність адаптуватись в колективі суду (29,3%);
- здатність адаптуватись у нестандартних ситуаціях (30,5%);
- комунікативність (37,4%);
- концентрація уваги на об'єктах (44,4%);
- прагнення до професійного зростання (46,5%);
- розуміння публічності (суспільної відкритості) посади судді (47,5%).

Професійно-важливими якостями, необхідними для здійснення правосуддя (2-1 інтервал вагомості якості – понад 50,0%) експертами-суддями визначено наступні:

- працьовитість, трудова орієнтованість (50,5% опитаних);
- рішучість, впевненість та оперативність при розгляді справ (55,6%);
- організаційні навички (56,6%);
- схильність до об'єктивної оцінки ситуацій (58,9%);
- логічність та критичність мислення (61,7%);
- емоційна стійкість та врівноваженість (64,6%);
- чесність, правдивість (70,7%);
- неупереджене ставлення до оцінки фактів та обставин (75,8%);
- особиста моральність і порядність (75,9%);
- почуття справедливості (76,4% опитаних).

Згідно ж експертного оцінювання, здійсненого працівниками апарату суду, до переліку професійно-важливих якостей, потрібних для реалізації ефективної судової діяльності і виокремлених респондентами в 1-му (0 – 50,0% вагомості якості) інтервалі, відносяться:

- вміння слухати (49,2%);
- розуміння публічності (суспільної відкритості) посади судді (49,2%).

- почуття особистої гідності (48,4%);

Професійно-важливими якостями, необхідними для роботи в судовій установі (2-1 інтервал вагомості якості – понад 50,0%) експертами працівниками апарату суду визначено наступні:

- порядність (78,2%);
- працьовитість (68,5%);
- логічність, аналітичний склад та критичність мислення (66,9%);
- чесність, правдивість (65,3%);
- здатність адаптуватись в колективі суду (58,9%);
- здатність адаптуватись у нестандартних ситуаціях (55,6%);
- організаційні навички (53,2%);
- прагнення до професійного зростання (50,8%);

На жаль, слід констатувати практичну не розробленість професіографічних посадових описів працівників апарату суду, хоча від майстерності секретарів суду та судових засідань, іншого забезпечувального персоналу суттєвим чином залежить ефективність здійснення правосуддя в конкретних випадках.

Не зважаючи на відсутність нормативної урегульованості діяльності психологів-практиків в судовій системі, деякі судові установи самостійно, на основі внутрішніх розпорядчих документів, залучають професійних психологів для вирішення актуальних кадрових та забезпечувальних питань роботи судів. Зокрема, певними взірцями втілення психологічного відбору «у судове життя» на місцевому рівні є Апеляційний суд Івано-Франківської області, Вінницький апеляційний адміністративний суд, Чорнобаївський районний суд Черкаської області та деякі інші судові установи. Так, психологічне тестування осіб, що претендують на заміщення вакантних посад державних службовців у Апеляційному суді Івано-Франківської області, проводиться на підставі відповідного Положення, затвердженого наказом голови суду, а психологічне тестування осіб, які склали іспит, здійснюється працівником суду, що має психологічну освіту. У

Чорнобаївському районному суді Черкаської області, позаштатний психолог на громадських засадах, проводить співбесіди та тестування кандидатів, з метою перевірки їх психологічного та емоційного стану, професійної придатності до виконання посадових обов'язків, визначених кваліфікаційною картою посади. Залучення дипломованого психолога до проведення тестування затверджується наказом голови суду. Загалом проведення психологічної діагностики кандидатів на заміщення вакантних посад у зазначеному суді, відбувається на підставі Правил внутрішнього розпорядку суду. Письмові звіти про дослідження особистості кандидата, на відміну від Апеляційного суду Івано-Франківської області, подається психологом не керівництву суду, а до конкурсній комісії. У Вінницькому апеляційному адміністративному суді психологічне тестування осіб проводиться на підставі затвердженого Положення про психологічне тестування.

Діагностика відповідних професійно-важливих якостей на етапі професійного відбору дозволяє, по-перше, окреслити потенційну спроможність працівників суду використовувати інструментальний апарат особистісних властивостей для здійснення професійних функцій, а по-друге – виявляти недоліки та напрями удосконалення професійно-важливих якостей в процесі саморозвитку і особистісного зростання, в чому, безумовно, значущість допомоги судового психолога важко переоцінити.

Психологічне супроводження судової діяльності можна визначити як комплекс психологічно обґрунтованих заходів, який забезпечує підвищення ефективності судової діяльності, працездатності та кваліфікаційного зростання персоналу судової установи.

Основними його **завданнями** окреслюються наступні:

- психологічна підтримка адаптації працівників судової установи (суддів та працівників апарату суду) до умов роботи у відповідності до їх фаху та особистісних особливостей, проведення відповідної профілактичної та корекційної роботи; оцінка можливостей кваліфікаційного та посадового зростання працівників суду у відповідності до їх психологічних даних, участь

в атестуванні і формуванні резерву на просування;

- своєчасне виявлення ознак девіантної поведінки працівників судової установи, проведення первинної психопрофілактики відхилень, вивчення ситуації, здійснення можливої психокорекції і, за необхідністю, формулювання пропозицій керівництву суду щодо вжиття необхідних заходів;

- надання психологічної допомоги працівникам судової установи після їх перебування в напружених ситуаціях, пов'язаних з виконанням посадових обов'язків, отримання психогенних навантажень, зниження працездатності тощо; вивчення, оцінка і прогнозування чинників, небезпечних для життя і здоров'я працівників судової установи, планування оперативних і довгострокових заходів щодо їх попередження і нейтралізації.

У деяких судах (Апеляційному суді Івано-Франківської області, Житомирському апеляційному адміністративному суді, Первомайському міськрайонному суді Харківської області, Чорнобаївському районному суді Черкаської області та інших), психолог проводить роботу з новопризначеними працівниками суду або працівниками переведеними на нові посади, за інноваційними напрямками адаптації, орієнтації та наставництва. У Первомайському міськрайонному суді Харківської області, розроблено перелік заходів для проведення адаптації новопризначеного працівника, які затверджені розпорядженням голови суду № 06-05/02 від 19 лютого 2010 року.

У Житомирському апеляційному адміністративному суді інноваційні кадрові програми віднайшли нормативне підкріплення. Зокрема, у зазначеному суді було розроблене Положення про організацію адаптації працівників. У Вінницькому апеляційному адміністративному суді, судовим психологом на постійній основі проводяться співбесіди з новопризначеними працівниками в межах Програми їх адаптації.

Безумовно, судова діяльність відноситься, як ми вже зазначали, до критичних, екстремальних різновидів трудової діяльності. Вплив чинників психоемоційної напруженості призводить до психічних зрушень в особистості судді і може виступати детермінантою його професійної деформації (В.І.Ярошенко, В.С.Медведєв, О.М.Столяренко, В.Г.Андросюк). Судовий психолог в контексті психологічного супроводження діяльності судді спроможний надавати належну термінову допомогу не лише у нейтралізації поточної психічної напруженості суддів та працівників апарату суду, але й здійснювати низку профілактичних психотерапевтичних заходів. У цьому зв'язку нами з'ясовувалось питання про те, які саме службові ситуації переважно можуть призводити до стресових та інших напружених психічних станів. Опитані нами судді відзначили, що найчастіше (51,6% респондентів) ситуації службової діяльності призводять до виникнення професійного стресу, пов'язаного з неочікуваним розвитком подій, емоційною напруженістю та загостренням ситуацій в процесі судового розгляду. При цьому суттєвим чином піддані стресам виявились судді старшої вікової категорії (30,7% опитаних). Меншою мірою впливає на виникнення психічної напруженості інтенсивність професійного навантаження (кількість справ, їх складність та дефіцит часу) і відповідна фізична та психічна втома. На цей чинник вказали 38,7% опитаних суддів. Цікавою (але доволі і очікуваною) виявилась тенденція до зростання чинника навантаження в залежності від вікової категорії суддів (до 30-річного віку – 1,2%; від 30 до 35 років – 4,0%; від 35 до 40 років – 6,1%; від 40 до 50 років – 12,1%; старше 50 років – 15,3% опитаних). Доволі вагомим чинником виникнення психоемоційної напруженості виявилось почуття особистої відповідальності за прийняття рішень (43,0% опитаних), причому найбільшу значущість цей чинник виявив у суддів вікової категорії до 40 років (30,8%).

Водночас, більшість опитаних нами працівників апарату суду, відзначили, що на їх психологічний стан також впливає інтенсивне навантаження на роботі (52,4 %).

Доволі вагомим чинником виникнення психоемоційної напруженості виявилось почуття особистої відповідальності (37,9% опитаних), причому найбільшу значущість цей чинник виявив у наймолодшій категорії опитаних, до 30 років, тобто, у недосвідчених працівників апарату суду (27,4%).

Меншою мірою на психологічний стан впливає перебування у стресових ситуаціях, що характерні для роботи у судовій установі (37,1 %). При цьому, на відміну від суддів, де факт професійного стресу більш характерний для суддів старшої вікової категорії (30,7% опитаних), факт стресу відзначає наймолодша категорія опитаних працівників апарату суду (22,6 %).

В зв'язку з констатацією опитуваними суддями та працівниками апарату суду наявності психоемоційної напруженості в плині здійснення професійної діяльності, ними ж позитивно оцінена доцільність надання відповідної допомоги з боку судового психолога. Зокрема, вважають необхідною таку допомогу 31,3% респондентів, а 62,6% суддів орієнтовані на отримання психологічної допомоги періодично, або в конкретних складних випадках. Становить цікавість те, що особливо потребують залучення психолога для зняття психоемоційної напруженості судді старшої вікової категорії (57,4% опитаних). Молодша вікова категорія суддів (до 40 років) вважає за доцільне надання відповідної допомоги лише в конкретних випадках (24,2% респондентів), тобто за неможливості зняття напруженості без втручання професійного психолога. Працівники апарату судової установи вікової категорії від 30 до 35 років вважають за доцільне надання відповідної допомоги лише в конкретних випадках (18,5% респондентів) Крім того, більшість загалом опитаних (49,2 %) вважають необхідним надання допомоги судового психолога у напрямку психологічного супроводу та профілактики психотравмуючих факторів професійного стресу суддів та працівників апарату суду, а 37,1 % респондентів відзначають актуальність надання психологічної допомоги не лише працівникам судової установи, але й учасникам розгляду справ та присутнім в судовій установі, тим самим

підтверджуючи факт психологічної напруженості судової діяльності для всіх її учасників.

Особливу роль у психологічному забезпеченні ефективної судової діяльності відіграє, на наш погляд, **професійна психологічна підготовка** – цілеспрямований процес формування та розвитку особистісних якостей і властивостей працівника, які б відповідали вимогам судової діяльності і забезпечували її ефективне виконання.

Основними **завданнями** психологічної підготовки, які можуть бути віднесені до компетенції судового психолога є наступні:

- формування впевненості в собі, своїй підготовленості, в можливості успішного подолання труднощів професійної діяльності, готовності до зустрічі з ними;
- набуття знань щодо можливих варіантів екстремальних ситуацій, їх сутності та способів реагування на них; формування психологічної стійкості щодо впливу характерних для судової діяльності психотравмуючих чинників;
- тренування професійно значущих якостей (професійної спостережливості, професійної пам'яті, професійного мислення), вмінь і навичок виконання службових обов'язків в несприятливих умовах та управління своїми емоційними станами;
- формування вмінь користування психологічними методами і прийомами для підвищення ефективності вирішення професійних завдань.

В низці наукових джерел [20; 174] зазначається, що результатом психологічної підготовки є психологічна підготовленість, яка складається з загальної психологічної культури та професійно-психологічної підготовленості, що, на наш погляд, суттєво впливає на формування майстерності судової діяльності.

Результати нашого дослідження свідчать про те, що на вагомість проведення освітніх та тренінгових занять в плинні формування психологічної підготовленості вказали 13,1% опитаних суддів та 24,2% працівників апарату суду. Крім того, 50,5% суддів та 43,5% працівників апарату судової установи

відзначили потребу у здійсненні групової та індивідуальної роботи по психологічному розвантаженню з елементами тренінгу поведінки.

Вважаємо, що в контексті професійної психологічної підготовки працівників судової установи, актуальною є її спрямованість на розкриття адаптаційних можливостей новопризначених суддів та працівників апарату суду; формування навичок вирішення конфліктних ситуацій; оволодіння вміннями здійснювати ефективну саморегуляцію поведінки в умовах психічної напруженості.

Адаптація є постійним процесом активного пристосування індивіда до умов соціального середовища, що зачіпає всі рівні функціонування людини. Ефективність адаптації значною мірою залежить як від генетично обумовлених властивостей нервової системи, так і від умов виховання, засвоєних стереотипів поведінки, адекватності самооцінки індивіда. Характеристику особистісного потенціалу адаптації можна отримати, оцінивши мотиваційну спрямованість особистості, поведінкову регуляцію, комунікативні здібності та рівень моральної нормативності.

В контексті судової діяльності, мотивація набуває особливого значення, враховуючи надважливі завдання покладені на судову систему і складність роботи працівників апаратів судів. Відтак, мотивація безперечно впливає на результативність, якість та активність виконання професійної діяльності.

Виходячи цього, проведення судовим психологом-консультантом систематичних мотиваційних тренінгів як для адаптації новопризначених працівників, так і для нівелювання можливості виникання синдрому вигорання у інших працівників, сприятиме підвищенню ефективності роботи усього апарату суду.

Поведінкова регуляція – поняття, що характеризує здатність людини регулювати свою взаємодію з середовищем діяльності. Основні її складові - самооцінка, рівень нервово-психічної стійкості, а також наявність соціального схвалення (соціальної підтримки) з боку оточуючих людей

становлять об'єкт навчально-виховної та тренінгової роботи судового психолога.

Наступною складовою особистісного адаптаційного потенціалу є комунікативні якості. Оскільки працівник судової установи практично завжди знаходиться в соціальному оточенні, його діяльність пов'язана з умінням побудувати відносини з іншими людьми. Комунікативні можливості (або уміння досягти контакту і взаєморозуміння з оточуючими) у кожної людини різні, що зумовлює необхідність здійснення психологічної підготовки не лише на груповому, але й індивідуальному рівні.

Моральна нормативність забезпечує здатність адекватно сприймати індивідом пропоновану для нього певну соціальну роль. У даному контексті рівень моральної нормативності новопризначеного працівника суду відображає сприйняття ним морально-етичних норм поведінки та ставлення до вимог безпосереднього соціального оточення. Формування відповідних навичок етично доцільної поведінки по здійсненню правосуддя також є одним з напрямів освітньо-виховної роботи психолога суду. Зокрема, доцільною є розробка курсу лекцій для новопризначених працівників, особливо актуальними напрямками яких є лекції по вирішенню конфліктних ситуацій, розвитку особистісної мотивації та способам боротьби зі стресом.

Як вже зазначалось, одним із головних напрямів роботи судового психолога-консультанта є навчання та тренінги управління конфліктами, які безумовно притаманні судовій діяльності.

Основною метою проведення цих тренінгів є опрацювання вмінь та навичок використання адекватних способів вирішення конфліктів шляхом осмислення змісту конфліктної ситуації та оптимізації особистої поведінки. Насамперед, судовий психолог-консультант працює з емоціями людини, які є незмінним супутником конфліктів. Програми тренінгів в основному повинні базуватись на основі комунікативного тренінгу, проте з елементами роботи з особистостями учасників тренінгу, що включають в себе усвідомлення індивідуальних якостей, які заважають вирішенню суперечливих ситуацій і

порушують внутрішньо-особистісну рівновагу. Адаптованими методами тренінгів з врегулювання конфліктів для судових установ можливо визнати наступні методи: дискусія та обговорення, ділові ігри, психогімнастика, щоденна рефлексія досвіду, тощо. В Апеляційному суді Івано-Франківської області судовим психологом, у співпраці з керівником апарату суду, була проведена робота щодо покращення рівня спілкування працівників апарату суду з конфліктними громадянами, тобто тією категорією осіб, які характеризуються частим відвідуванням суду та провокуванням конфліктних ситуацій. Для вирішення цієї проблеми Наказом голови суду (№ 03-4/9 від 07 травня 2010 року) були розроблені та затверджені Рекомендації по веденню прийому громадян, схильних до створення конфліктних ситуацій. У цих рекомендаціях психолог сформулював для працівників судової установи практичні поради психологічного характеру щодо способів врегулювання конфліктів, доцільної поведінки працівника апарату суду з конфліктним відвідувачем, в тому числі, висловів, що доречні та недоречні у конфліктних ситуаціях. У Чорнобаївському районному суді Черкаської області, ще у 2008 році розроблені та затверджені Правила розмови по телефону, які містять положення щодо тактики ведення телефонної розмови, спрямовані на підвищення культури спілкування працівників суду з громадянами.

Основні підходи до розбору, аналізу та інтерпретації тренінгів по вирішенню конфліктних ситуацій лежать у площині аналізу, прийнятого в класичних соціально - психологічних тренінгах. Ключова роль судового-психолога консультанта в тренінгах по врегулюванню конфліктів спрямована на допомогу учасникам групи перевести імпульсивну поведінку, вельми характерного для конфліктних ситуацій, на об'єктивний, осмислений і конструктивний рівень. Цікавим є приклад Вінницького апеляційного адміністративного суду, де проводяться тренінгові психологічні заняття на тему «Забезпечення належних взаємин керівників з працівниками, а також одних працівників з іншими» з метою підвищення продуктивності праці, мотивації працівників та здорової моральної атмосфери в колективі.

Ще одним напрямом психологічної підготовки є проведення тренінгів з саморегуляції поведінки та самоконтролю негативних психоемоційних станів. Психологічною наукою та практикою нині напрацьовано достатньо ефективний інструментарій подібних тренінгів – фізичні вправи, медитаційні та рефлексивні методики, рольові ігри тощо. Вважаємо, що проведення тренінгів судовим психологом-консультантом, особливо в стресогенних умовах, є надзвичайно корисним стосовно формуванню навичок розпоряджатися своїм часом, змінювати точку зору на подію, що відбулася; відповідно поводитися в кризових ситуаціях, тощо. У Вінницькому апеляційному адміністративному суді проводиться дистанційне навчання працівників апарату суду, що включає розміщений у внутрішній мережі суду теоретично-психологічний блок «Ефективне спілкування». Зокрема, цей блок містить рубрики: управління стресом, аксіоми самореалізації та практикум конструктивного спілкування.

Наступним напрямом психологічного забезпечення професійної діяльності судової установи є **психологічна підтримка здійснення судової діяльності**, який передбачає поглиблене використання психологічних знань при безпосередній реалізації процедури правосуддя.

Проблема необхідності забезпечення психологічної підтримки при безпосередньому здійсненні судової діяльності за результатами нашого дослідження отримала експериментальне підтвердження. Загалом її актуальність відзначили 90,3% респондентів-суддів та 67,7 % респондентів-працівників апарату суду. З цієї кількості опитаних 13,9% суддів та 16,9% працівників апарату підкреслили, що така необхідність виникає постійно, а 76,4% суддів та 50,8% працівників апарату суду - виникає періодично. Цікавість становить факт відсутності суттєвих відмінностей в потребі у психологічній підтримці категорій суддів з життєвим та професійним досвідом (близько 60,0% опитаних) та категорії суддів до 40-річного віку (близько 40,0% осіб). Відповідно, найбільшу актуальність психологічної підтримки відзначали опитувані працівники апарату суду наймолодшої

категорії до 30 років (41,9 %). При особистому інтерв'ю респонденти-працівники апарату суду пояснювали свій низький ентузіазм (у порівнянні з суддями) до інновацій психологічного характеру, чинником низького рівня заробітної плати саме працівників апарату суду, який тягне за собою хронічне незадоволення рівнем свого життя і перебування у стані пригніченості і навіть апатії. Означене зайвий раз підкреслює актуальність не лише науково обґрунтованого інноваційного підходу до удосконалення професійної діяльності суддів, але й потреби у відповідному нормативно-правовому регулюванні.

Низка питань нашого дослідження стосувалась доцільності залучення професійного психолога для надання кваліфікованої допомоги суддям безпосередньо в судовому розгляді, у вирішенні завдань, які сприяють здійснення ефективного правосуддя.

Загалом опитування засвідчило майже однастайну думку про те, що необхідність використання психологічних знань становить невід'ємну частину встановлення істини в суді, на що вказали 89,9% опитаних суддів. Потребу в постійному залученні психологічного знання особливо засвідчили 21,2% суддів старшої вікової категорії. Натомість 24,2% молодих суддів визначили вагомість психологічних знань періодично.

Основними **завданнями** психологічної підтримки здійснення судової діяльності вважаємо доцільним визначити наступні:

- психологічний аналіз інформації по справах судового провадження стосовно обставин підготовки чи вчинення правопорушення (злочину), психологічних особливостей правопорушників (злочинців) та надання рекомендацій щодо планування заходів судового розслідування та процедури судового засідання;
- психологічний супровід кадрової роботи, комплектування службових колективів, з урахуванням психологічної сумісності і спрацьованості осіб, що входять до їх складу;
- здійснення психологічного портретування обвинувачених, потерпілих,

свідків, позивачів та відповідачів, з метою прогнозування моделі поведінки в процесі судового розслідування;

- надання допомоги суддям щодо встановлення психологічного контакту з учасниками справ судового провадження, організації продуктивної взаємодії в процесі судового розгляду, нейтралізації конфліктів та здійснення психологічного впливу на несумлінних учасників шляхом консультування або особисто;

- психологічна підтримка переговорного процесу суддів та працівників апарату суду з відвідувачами судової установи з метою запобігання та нейтралізації конфліктів шляхом надання консультативної допомоги чи безпосереднього його проведення;

- надання термінової психологічної допомоги суддям, працівникам апарату суду та іншим особам у випадках виникнення екстремальних ситуацій;

- надання консультативної та практичної допомоги працівникам судової установи (суддям та працівникам апарату суду) у взаємодії з різними верствами населення, в тому числі з представниками ЗМІ.

Психологічна підтримка здійснення судової діяльності може бути реалізована у трьох основних формах: 1) консультація психолога; 2) залучення штатного судового психолога як спеціаліста до розробки і проведення судових заходів; 3) безпосередня діяльність судді, з використанням отриманих ним від психолога спеціальних знань та навичок.

Сутність психологічної підтримки здійснення судової діяльності методологічно полягає у отриманні психологічно значущої інформації щодо фактів, осіб та ситуацій, необхідної для планування заходів, передбачених організаційно-штатним розписом судової установи, і подальшою їх реалізацією у вищезазначених формах.

За відсутності у штаті судової установи професійного психолога, нині традиційним способом отримання психологічної інформації є направлення справи на судово-психологічну експертизу. Звичайно, відповідь на деякі

питання потребує спеціальних експертних досліджень та використання складних методів, які неможливо здійснити у умовах приміщення суду. В такому випадку, направлення матеріалів для проведення судово-психологічної або комплексної експертизи є обов'язковим.

Проте, на наш розсуд, надання значного спектру необхідної психологічної інформації суду, повідомлення про психологічну сторону справи і процесу, про науково-практичний доробок психології та її галузей, який може бути використано для встановлення істини по справі (провадженню), цілком може здійснювати штатний судовий психолог-консультант без направлення матеріалів на судову-психологічну експертизу. Дослідження такої можливості, навіть на теоретичному рівні, є надзвичайно актуальним, враховуючи те, що направлення справи до експертних установ призводить до збільшення фінансових витрат та обсягу терміну розгляду справи у суді.

Низка психологічно змістовних питань, стосовно яких судовий психолог-консультант у приміщенні суду може застосувати загальні методи судово-психологічної експертизи та спеціальні психологічні методи, достатньо широка. Зокрема, він може бути залучений з метою проведення психологічного дослідження, спрямованого на встановлення індивідуальних психологічних особливостей особи - психологічного діагнозу, наприклад, наявності у особи (обвинуваченого, потерпілого, свідка) психічних відхилень або ознак психічних захворювань. У таких випадках, судовий психолог-консультант повинен ініціювати направлення справи на судово-психологічну або судово-психіатричну експертизу до експертної установи або медичного психіатричного закладу. Крім того, судовий психолог-консультант, може консультувати суд щодо виду експертизи та коректної постановки питань, які необхідно поставити на вирішення експерту. Врешті, судовий психолог-консультант цілком компетентний щодо критичної оцінки та роз'яснення експертного висновку (спеціальної термінології, повноти відповідей на питання, потреби в додатковому обстеженні тощо).

Достатньо широкі можливостей застосування психологічних знань у сфері цивільних правочинів - щодо встановлення ступеня розуміння особою змісту укладених нею угод, її здатності приймати обґрунтовані рішення, а у справах, що виникають з сімейних правовідносин - встановлення психологічної сумісності дітей з батьками, з усиновителями, з опікунами; встановлення психологічної сумісності подружжя тощо.

При допиті потерпілих або свідків, у суду можуть виникати сумніви щодо їх правдивості, точності або самотійності, особливо це стосується показів неповнолітньої або малолітньої особи. Достатньо сумнівними щодо достовірності є випадки, коли свідчення неповнолітніх (малолітніх) вражають своєю точністю і великою кількістю відтворюваних деталей. Для усунення сумнівів і встановлення істини, судовий психолог-консультант цілком компетентний у застосуванні спеціальних методик дослідження своєрідності психіки, навіюваності, фантазійності, або свідомого перекручування інформації.

Крім спеціальних психодіагностичних методик, судовий психолог-консультант активно може застосовувати методи спостереження та бесіди, які в судовій установі достатньо легко реалізуються як стосовно працівників самої установи, так і щодо учасників розслідуваної справи. Зазначене надає змогу, за умови встановлення психологічного контакту, констатувати певні психологічні особливості осіб, зафіксувати реакції на подразники, зміну поведінки (при постановці низки питань), ставлення до певних подій, осіб, обставин тощо.

Актуальним є психологічна підтримка психологом реалізації комунікативної функції як в умовах судового процесу, так, і у вирішенні конфліктних ситуацій між працівниками суду, між працівниками суду та відвідувачами суду. Враховуючи суттєву напруженість, яка може бути породжена гостротою позицій учасників справ судового провадження, а відтак – можливістю виникнення екстремальних ситуацій, активна позиція

судового психолога може стати на заваді несприятливому розвитку подій. Врешті, урегулювання конфліктів в професійному просторі судової установи сприяє налагодженню позитивного соціально-психологічного клімату, який також суттєво впливає не лише на самопочуття працівників суду, але й безпосередньо на ефективність самої судової діяльності.

З вищевикладеного вбачається, що діяльність судового психолога-консультанта та організаційні заходи по її здійсненню, можливо поділяти за напрямками роботи, основними з яких є психологічне забезпечення кадрової роботи та діяльності по здійсненню правосуддя. Звичайно, численні психологічні методи та методики, які можливо використовувати для практичного втілення зазначених напрямків роботи, потребують певної адаптації до специфіки судової системи.

Таким чином, окреслення відповідних напрямів психологічного забезпечення, конкретика методичних рекомендацій для судового психолога-консультанта дозволить створити надійне підґрунтя для здійснення ним професійної діяльності у судовій установі. В свою чергу, закріплення на законодавчому рівні нової постаті судової системи, переведе діяльність судового психолога-консультанта у правове поле.

3.3. Нормативне регулювання психологічного забезпечення діяльності працівників судової установи

Професійна діяльність судового психолога-консультанта безумовно має бути урегульована на нормативно-правовому рівні. В зв'язку з цим, крім процесуальних законів, потребують внесення змін та доповнень спеціальні закони, що регулюють діяльність судової системи.

Одним з таких основоположних суддівських нормативно-правових актів є Закон України «Про судоустрій та статус суддів». Він визначає систему судів загальної юрисдикції, статус професійного судді, народного засідателя,

присяжного, систему та порядок здійснення суддівського самоврядування, встановлює систему і загальний порядок забезпечення діяльності судів та регулює інші питання судоустрою і статусу суддів. Тобто, в контексті впровадження посади і функціональної визначеності діяльності штатного судового психолога-консультанта, цей Закон потребує першочергових змін та доповнень.

В умовах сьогодення, кандидати на посаду судді, в низці обов'язкових вимог, піддаються перевірці на психічне здоров'я та на предмет психологічної готовності виконувати роботу суддів. Зазначена перевірка спрямована на встановлення моральних та етичних якостей претендентів. Враховуючи це, вбачається необхідність у змінах до статті 68 зазначеного Закону, яка відображає порядок проведення добору кандидатів на посаду судді. У частині 1 необхідно передбачити обов'язок для кандидатів на посаду судді проходити психологічне діагностування з метою виявлення психологічних якостей, необхідних для виконання функцій судочинства. Також необхідно зазначити, що проведення психологічного діагностування повинно здійснюватись відповідно до сучасних методик психологічної науки та у порядку, встановленому Законом.

У статті 149 зазначеного Закону, яка присвячена апарату суду, необхідно передбачити відповідні посадові обов'язки судового психолога-консультанта, а також передбачити наступні вимоги до посади: наявність вищої освіти за психологічними спеціальностями та стажу роботи на посаді психолога не менше 3 років.

Крім того, положення, що регулюватимуть статус та діяльність судового психолога консультанта, у згаданому Законі необхідно виокремити у окрему групу - статтю 155 «Судові психологи-консультанти». На нашу думку, у положеннях статті доцільно визначити, що психологічне забезпечення діяльності судів, психологічний супровід кадрової роботи у суді, психологічне консультування при здійсненні судочинства та вирішення конфліктних ситуацій, покладається на судового психолога-консультанта або

службу судових психологів-консультантів. Окремими частинами необхідно викласти положення, що характеризують посаду судового психолога-консультанта, зокрема: судові психологи-консультанти відносяться до категорії спеціалістів; судові психологи-консультанти призначаються на посаду і звільняються з посади керівником апарату відповідного суду; судові психологи-консультанти зараховуються до апарату відповідного суду для кадрового та фінансового обслуговування; на них поширюється дія Закону України "Про державну службу"; період перебування на посаді судового психолога-консультанта зараховується до трудового стажу за спеціальністю такого консультанта.

У статті необхідно констатувати нормативно-правові та організаційні засади здійснення діяльності судовим психологом-консультантом, якими є Конституція України та чинне законодавство України, в тому числі, Закон України «Про судоустрій та статус суддів», Положення про судового психолога-консультанта та службу судових психологів-консультантів, вимоги процесуального Закону, відповідні відомчі правила та інструкції, розпорядження керівництва суду тощо.

Детального висвітлення у новій статті потребують особливості суто діяльності судового психолога-консультанта. Ми вважаємо, що діяльність судового психолога-консультанта, при здійсненні психологічного супроводу кадрової роботи, полягає у:

- професійному психологічному діагностуванні осіб, які претендують на зайняття посад державної служби в суді;
- консультуванні щодо визначення доцільності зайняття особою посади, виконання якої потребує певних психологічних якостей;
- професійному психологічному забезпеченні діяльності суддів та працівників апарату суду, яке здійснюється на рівні консультування та використання психологічних заходів;
- проведенні систематичного психологічного діагностування з метою виявлення динаміки психічного стану суддів та працівників апарату суду,

нейтралізації негативних моментів у психологічному стані та коректування поведінки зазначених осіб;

- діяльності щодо формування ефективної команди, адаптації новопризначених працівників та профілактиці професійної деформації, створенні позитивного морально-психологічного клімату;

- вирішенні конфліктних ситуацій, як між працівниками судової системи, так і між працівниками судової системи та відвідувачами суду, участі у нейтралізації екстремальних ситуацій та наданні термінової психотерапевтичної допомоги тощо.

З іншого боку, діяльність судового психолога-консультанта, яка стосується безпосередньо розгляду справ, полягає у:

- збиранні та наданні психологічної інформації, необхідної для розгляду справи;

- участі у проведенні допиту різних категорій осіб для підвищення продуктивності останнього;

- комунікативній діяльності безпосередньо у судовому процесі щодо вирішення конфліктів та психологічних колізій, участі у нейтралізації екстремальних ситуацій та надання термінової психотерапевтичної допомоги у судовому процесі;

- психологічному супроводженні справ за участю неповнолітніх;

- консультуванні щодо призначення та проведення судово-психологічної експертизи, роз'яснення та критичної оцінки висновку судово-психологічної експертизи тощо.

Зазначені напрямки діяльності потребують розширювального тлумачення, зокрема: виконання інших функцій та завдань відповідно до посадової інструкції, положення про службу судових психологів-консультантів та завдань і обов'язків, покладених наказами голови суду та керівника апарату суду.

Додатково необхідно окреслити особливості діяльності судового психолога-консультанта та служби судових психологів-консультантів, порядок

створення служби судових психологів-консультантів, зміст Положення, що затверджується Державною судовою адміністрацією України та посадової Інструкції судового-психолога консультанта, що затверджується наказом голови суду стосовно прав та обов'язків судового психолога-консультанта. Як приклад, проекти Посадової Інструкції судового психолога-консультанта та Положення про психологічне тестування кандидатів, що претендують на заміщення посад державних службовців в суді відображено в Додатках В та Д.

На нашу думку, крім внесення змін до вже існуючих нормативних правових актів, необхідно розробити та схвалити низку Законів, підзаконних актів та інструктивних положень, спрямованих на впровадження посади судового психолога-консультанта у судових установах.

Стосовно цього, вважаємо можливим прийняття альтернативного рішення щодо законодавчого регулювання діяльності судового психолога.

Зокрема, з метою широкого використання сучасних наукових досягнень психологічної науки у судовій практиці, включаючи безпосередньо і діяльність практичних психологів (у тому числі і судового психолога-консультанта) за усіма напрямками судочинства, доцільне прийняття Закону "Про застосування спеціальних психологічних знань у судочинстві". На наш погляд, розробка та схвалення цього Закону ефективно вплине на підвищення науковості, якості та ефективності відправлення правосуддя. Крім того, в зазначеному Законі може знайти відображення регламентація застосування методичного інструментарію психології (зокрема – поліграфічних методик), меж припустимого психологічного впливу та відповідальності щодо небезпечних психологічних впливів при здійсненні правосуддя.

Альтернативою може бути розробка та схвалення окремого Закону "Про судового психолога-консультанта". На підставі цього закону з необхідністю конкретизуються докладні Інструкції для судових органів, з описом особливостей діяльності судового психолога-консультанта у суді. Основним змістом інструктивних положень повинні бути порядок призначення та

звільнення з посади судового психолога, мета та завдання його діяльності, функції, права, обов'язки, процесуальний статус, відповідальність за здійснювану діяльність та професійну підпорядкованість тощо.

Відповідним чином, крім внесення змін та доповнень безпосередньо до законодавства України, доцільне прийняття та затвердження підзаконних нормативно-правових актів, а саме, - типових організаційно-правових документів, на рівні Державної судової адміністрації, для використання судовими установами на всіх рівнях судової гілки влади, з метою конкретизації і розширення регламентованості діяльності судового психолога-консультанта. До переліку цих документів відносяться, відповідно, типове Положення про службу судових психологів-консультантів, типова посадова Інструкція судового психолога-консультанта, типове Положення про психологічне тестування кандидатів на посаду судді, типове Положення про психологічне тестування кандидатів, що претендують на заміщення вакантних посад у суді, типове Положення про проведення періодичної психологічної діагностики суддів та працівників апарату суду тощо.

В зазначених документах, що стосуються судового психолога-консультанта, як нової штатної посади у суді та служби судових психологів-консультантів, як нового підрозділу суду, необхідно також відобразити фундаментальні основи їх діяльності: статус, вимоги до посад, права і обов'язки, мету, завдання і функції здійснюваної діяльності, підпорядкованість, відповідальність і підзвітність, тощо.

Іншим чином, у документах, що стосуються особливостей суто практичної діяльності, необхідно визначити, порядок та типовий інструментарій та порядок його застосування, в тому ж числі, допустимі та адаптовані до судової системи психологічні методики та прийоми.

З вищевикладеного можна зробити висновок, що запровадження принципово нових нормативно-правових актів та окреслених нами змін до законодавства, спрямованих на впровадження посади судового-психолога

консультанта та використання спеціальних психологічних знань, а також розробка та затвердження детальних інструкцій та положень, що регулюватимуть діяльність судового психолога-консультанта, стане достатнім правовим підґрунтям використання досягнень психологічної науки згідно потреб судової системи, як в контексті управління кадровою діяльністю, в тому числі, психологічного супроводу здійснення професійної діяльності суддів та працівників апарату суду, так і в контексті безпосередньо здійснення правосуддя.

Висновки до Розділу 3

1. Найбільш суттєвою новелою стосовно психологічного забезпечення діяльності судових установ, є створення спеціальної психологічної служби в судовій системі України за різними напрямками здійснення правосуддя. Прийнятним паліативом цієї служби нині можливе впровадження Служби судових психологів-консультантів як окремого спеціалізованого відділу в структурі Апарату Верховного суду України, на який і покладається здійснення психологічного забезпечення судової діяльності за конкретними фаховими напрямками. Основним змістом роботи судового психолога-консультанта щодо психологічного забезпечення діяльності судової установи повинно бути:

- удосконалення професійно важливих властивостей та якостей, формування та підтримання високого рівня професійної готовності суддів та працівників апарату суду;
- ефективне здійснення ними професійних функцій з урахуванням психологічних чинників і умов діяльності та використання сучасних психологічних технологій;
- зведення до мінімуму шкоди від впливу на працівників судової установи небезпечних для здоров'я психогенних факторів.

Судовий психолог-консультант закріплюється за апаратом суду, тому, окрім безпосередньо визначених прав та функціональних обов'язків на нього покладається також і виконання виняткових службових доручень та завдань керівництва суду.

2. Стосовно обов'язків судового психолога-консультанта, вважаємо доцільним виокремити наступне: з'являтися у судові засідання за викликом суду; відповідати на задані судом питання; давати усні консультації та письмові роз'яснення; звертати увагу суду на характерні обставини чи особливості доказів, що стосуються спеціальних-психологічних знань.

В контексті визначальних прав судового психолога-консультанта, нормативному визначенню підлягають такі: знати обставини справи; відмовитися від участі у судовому розгляді справи, якщо він не володіє відповідними знаннями та навичками; відмовитись від здійснення психологічного супроводу неповнолітніх, якщо він не володіє знаннями та досвідом роботи з неповнолітніми відповідної вікової категорії; з дозволу суду задавати питання особам, які беруть участь у справі та свідкам. У разі відмови судового психолога-консультанта від участі у судовому розгляді справи, суд, за необхідності, може залучити іншого психолога. У відповідній статті необхідно зазначити, що допомога судового психолога-консультанта не може стосуватися правових та етичних аспектів.

3. Основні функціональні обов'язки судового психолога-консультанта, вважаємо доцільним окреслити за наступними напрямками:

- 1) професійний психологічний відбір;
- 2) психологічне супроводження судової діяльності;
- 3) професійно-психологічна підготовка працівників судової установи;
- 4) психологічна підтримка здійснення судової діяльності.

Стосовно *професійного психологічного відбору*, переважна більшість опитаних нами суддів (88,7% респондентів) відзначила його вагомість щодо працівників апарату суду, а 24,2% опитаних зазначили процедуру попереднього вивчення кандидатів як вкрай необхідну. З цим цілком

погоджуються самі працівники апарату суду - 40,0% опитаних працівників апарату суду відзначили його корисність, а 53,0% - окреслили обов'язковість здійснення професійного психологічного діагностування. Враховуючи наявність уточнених професіограм суддів, процедура психологічного відбору може згодом розповсюджуватись і на них.

Основними завданнями *психологічного супроводження судової діяльності* виступають: психологічна підтримка адаптації працівників судової установи (суддів та працівників апарату суду) до умов роботи у відповідності до їх фаху та особистісних особливостей, проведення відповідної профілактичної та корекційної роботи; оцінка можливостей кваліфікаційного та посадового зростання працівників суду у відповідності до їх психологічних даних, участь в атестуванні і формуванні резерву на просування; своєчасне виявлення ознак девіантної поведінки працівників судової установи, проведення первинної психопрофілактики відхилень, вивчення ситуації, здійснення можливої психокорекції і, за необхідністю, формулювання пропозицій керівництву суду щодо вжиття необхідних заходів; надання психологічної допомоги працівникам судової установи після їх перебування в напружених ситуаціях, пов'язаних з виконанням посадових обов'язків, отримання психогенних навантажень, зниження працездатності тощо; вивчення, оцінка і прогнозування чинників, небезпечних для життя і здоров'я працівників судової установи, планування оперативних і довгострокових заходів щодо їх попередження і нейтралізації.

Основними завданнями *психологічної підготовки*, які можуть бути віднесені до компетенції судового психолога є формування впевненості в собі, своїй підготовленості, в можливості успішного подолання труднощів професійної діяльності, готовності до зустрічі з ними; набуття знань щодо можливих варіантів екстремальних ситуацій, їх сутності та способів реагування на них; формування психологічної стійкості щодо впливу характерних для судової діяльності психотравмуючих чинників; тренування професійно значущих якостей (професійної спостережливості, професійної

пам'яті, професійного мислення), вмінь і навичок виконання службових обов'язків в несприятливих умовах та управління своїми емоційними станами; формування вмінь користування психологічними методами і прийомами для підвищення ефективності вирішення професійних завдань.

Основними завданнями *психологічної підтримки здійснення судової діяльності* вважаємо доцільним визначити: психологічний аналіз інформації по справах судового провадження стосовно обставин підготовки чи вчинення правопорушення (злочину), психологічних особливостей правопорушників (злочинців) та надання рекомендацій щодо планування заходів судового розслідування та процедури судового засідання; психологічний супровід кадрової роботи, здійснення психологічного портретування обвинувачених, потерпілих, свідків, позивачів та відповідачів, з метою прогнозування моделі поведінки в процесі судового розслідування; надання допомоги суддям щодо встановлення психологічного контакту з учасниками справ судового провадження, організації продуктивної взаємодії в процесі судового розгляду, нейтралізації конфліктів та здійснення психологічного впливу на несумлінних учасників шляхом консультування або особисто; надання термінової психологічної допомоги суддям, працівникам апарату суду та іншим особам у випадках виникнення екстремальних ситуацій; надання консультативної та практичної допомоги працівникам судової установи (суддям та працівникам апарату суду) у взаємодії з різними верствами населення, в тому числі з представниками ЗМІ.

5. Закон України «Про судоустрій та статус суддів», який визначає систему судів загальної юрисдикції, статус професійного судді, народного засідателя, присяжного, систему та порядок здійснення суддівського самоврядування, встановлює систему і загальний порядок забезпечення діяльності судів та регулює інші питання судоустрою і статусу суддів також потребує певних змін та доповнень. У статті 149 зазначеного Закону, яка присвячена апарату суду, необхідно передбачити відповідні посадові обов'язки судового психолога-консультанта, а також передбачити наступні

вимоги до посади: наявність вищої освіти за психологічними спеціальностями та стажу роботи на посаді психолога не менше 3 років.

Крім того, положення, що регулюватимуть статус та діяльність судового психолога консультанта, у згаданому Законі необхідно виокремити у окрему групу - статтю 155 «Судові психологи-консультанти». На нашу думку, у положеннях статті доцільно визначити, що психологічне забезпечення діяльності судів, психологічний супровід кадрової роботи у суді, психологічне консультування при здійсненні судочинства та вирішення конфліктних ситуацій, покладається на судового психолога-консультанта або службу судових психологів-консультантів. Окремими частинами необхідно викласти положення, що характеризують посаду судового психолога-консультанта, зокрема: судові психологи-консультанти відносяться до категорії спеціалістів; судові психологи-консультанти призначаються на посаду і звільняються з посади керівником апарату відповідного суду; судові психологи-консультанти зараховуються до апарату відповідного суду для кадрового та фінансового обслуговування; на них поширюється дія Закону України "Про державну службу"; період перебування на посаді судового психолога-консультанта зараховується до трудового стажу за спеціальністю такого консультанта. До переліку документів, що регламентують діяльність самих психологів, відносяться, відповідно, типові Положення про службу судових психологів-консультантів, типова посадова Інструкція судового психолога-консультанта, типові Положення про психологічне тестування кандидатів на посаду судді, типові Положення про психологічне тестування кандидатів, що претендують на заміщення вакантних посад у суді, типові Положення про проведення періодичної психологічної діагностики суддів та працівників апарату суду тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і вирішення наукового завдання, що полягає у з'ясуванні теоретичних аспектів та практичної реалізації психологічного забезпечення діяльності працівників судової установи судовим психологом-консультантом і відпрацюванні на цій основі висновків, пропозицій та рекомендацій щодо його вдосконалення і фактичного втілення у судову систему України, а саме:

1. Юридико-психологічний аналіз судового розслідування зумовлюється його багатоаспектністю. По-перше, суттєвою процесуальною та психологічною своєрідністю (психологічними установками, цілями, ступенем правосвідомості учасників, інтелектуальними та емоційними компонентами) відзначаються справи конкретного провадження – кримінальні, цивільного позову, адміністративні, господарські, окремого провадження тощо. По-друге, конкретні стадії судового процесу - від попереднього розгляду справи в суді до винесення вироку, зумовлюються наявністю у судді загальної і спеціальної психологічної культури. Крім того, психологізм судового процесу виявляється в поведінці його учасників, суб'єктів правовідносин. Процесуальний статус визначає соціально-правову поведінку сторін по справі, яка детермінується низкою індивідуально-психологічних (психічна повноцінність, криміногенність, щире каяття чи антисупільна позиція) та ситуативних (напруженість та конфліктність обстановки, вплив зацікавлених осіб) чинників. Конфлікт психологічних установок, особистих та державних інтересів, має бути вирішений законним шляхом, що неможливо без широкого залучення психологічних знань, без залучення до судового провадження його суб'єкта – спеціаліста психолога, про що свідчить майже однотайна (80,0% респондентів) думка опитаних в дослідженні суддів.

2. В структурі діяльності судді, процедурних її складових (попередній розгляд, допит учасників, судові дебати, формування суддівського

переконання та винесення рішення) можна виокремити кілька основних, психологічно зумовлених напрямів (різновидів) діяльності при виявленні істини в судовому розгляді, які взаємопов'язані з психологічними аспектами, а саме: пізнавальний-аналітичний, комунікативний, організаційно-регулятивний, конструктивний та виховний

Пізнавальна діяльність допомагає судді зрозуміти суть виниклого конфлікту, позиції сторін по справі, обставини правового та психологічного характеру - особистісні особливості конфліктуючих сторін, мотивацію їх вчинків. Істотною особливістю пізнавальної діяльності суду є те, що вона здійснюється через опосередковане сприйняття фактів.

Конструктивна, творча діяльність судді передбачає уявлення моделі події і взаємовідносин її учасників, яка, проте, підлягає оцінці та перевірці в кожному окремому елементі.

Комунікативна діяльність реалізується протягом усього судового розгляду, в зв'язку з чим особливого значення набувають комунікативні навички, притаманні судді, його здатність здійснювати психологічний вплив на учасників процесу.

Організаційно-регулятивна діяльність судді передбачає законодавчо зумовлений обов'язок керувати процесом, контролювати поведінку учасників, психоемоційну напруженість, нейтралізувати ситуативні конфлікти. Врешті, для здійснення виховного впливу саме суддя, як головуючий судового розгляду, повинен володіти високими моральними якостями: відповідальністю, принциповістю, неупередженістю.

Можливість оптимізації зазначених видів діяльності шляхом безпосередньої участі судового психолога відзначили 64,8% опитаних суддів, а 48,5% респондентів визнали можливим надання допомоги з боку психолога у набутті суддями необхідних психологічних умінь. Разом з тим, формування здатності протидіяти несприятливому впливові, набуття навичок психологічного захисту і зняття психоемоційної напруженості можливі за сприяння фахівця-психолога, що засвідчили 50,5% опитаних респондентів.

3. У правовому полі зарубіжних країн, зокрема у США та країнах Західної Європи констатується достатньо широка практика залучення психолога до судового процесу. Найширше психологічне знання застосовується у формі залучення експерта-психолога в якості свідка для надання пояснень та свідчень безпосередньо у судовому процесі незалежно від категорії справ. Достатньо використовуваною формою у міжнародній судовій практиці є залучення судового психолога у ролі консультанта. В деяких європейських країнах судовий психолог може виступати в ролі наукового дослідника судової інформації (Швейцарія, Німеччина), в якості консультанта в контексті призначення та виконання покарань, застосування заходів реабілітації (Англія, Швеція, Голландія); для здійснення професійного навчання юридичних кадрів, в тому числі, з приводу здійснення комунікативної, виховної діяльності, профілактичних заходів та ресоціалізації правопорушників (Франція, Швейцарія). В Італії судовий психолог-консультант є автономним суб'єктом судового процесу та здійснює консультування судді з психологічних питань. У Франції здійснюється залучення судового психолога для налагодження комунікативної взаємодії між сторонами, з метою досудового вирішення спору, для оцінки свідчень обвинувачених, потерпілих та свідків. В Голландії, Італії, Швеції судовий психолог є особою, яка практикує психологію у судовій системі на постійній основі, проводить дослідження, діагностику та психотерапію осіб, що вчинили правопорушення та потерпілих від злочинів, приймає безпосередню участь в судових засіданнях.

В більшості пострадянських держав, на підставі конкретних процесуальних норм надана можливість залучення психолога в трьох формах, а саме, - в якості консультанта, спеціаліста та експерта (шляхом призначення судово-психологічної експертизи). Проте, в Кримінально-процесуальному кодексі Грузії, функції спеціаліста виконує експерт, залучений до судового розгляду, а експерт прирівнений до свідка у процесуальному статусі, правах та обов'язках. Згідно законодавства

Республіки Білорусь, спеціалістом є особа, яка володіє знаннями експерта і в подальшому може бути призначена в цій же справі експертом. Посади штатного психолога впроваджені в діяльності Управління Федеральної служби судових приставів РФ та Департаменту по виконанню судових актів республіки Казахстан.

4. Аналіз чинного вітчизняного законодавства, судової практики та наукової літератури, доводить, що психологічні знання можна використовувати за різними категоріями справ, зокрема на усіх стадіях судового процесу та у двох формах: участь спеціаліста-психолога (консультування) у процесуальних діях та експертне психологічне дослідження. Результати опитування суддів дозволили виявити вагомість категорій справ, за якими їх психологічне супроводження найбільш доцільне і продуктивне: - кримінальні справи – 41,4% опитаних; судовий розгляд у справах неповнолітніх осіб – 31,3%; цивільні справи – 21,2%; справи про сімейні правовідносини – 18,2%; адміністративні справи – 8,1% відповідей; справи окремого провадження – 6,3%; господарські справи та справи про визнання правочинів недійсними – 6,1%; справи про адміністративні правопорушення – 4,0%. Думка суддів стосовно форм, в яких саме цю підтримку доцільно здійснювати, виявила наступне: безпосередня участь психолога в процесі судового розгляду (супроводження допиту сторін, судові дебати, дослідження доказів, загострення конфліктів тощо); у формі консультування з актуальних психологічних питань при роботі з матеріалами справи, плануванні судового засідання, прогнозуванні судових ситуацій, роботи зі сторонами та можливість здійснення судовим психологом судово-психологічної експертизи (54,5% опитаних суддів).

Актуальним питанням, що може бути уточнене в судовому розгляді справ кримінального провадження 27,4% опитаних суддів вважають встановлення домінуючих мотивів поведінки осіб і мотивації конкретних вчинків як важливих психологічних обставин, що характеризують особу, а 21,2% - діагностику наявності у особи під час вчинення діяння фізіологічного

афекту та встановлення наявності чи відсутності у суїцидентів психічного стану, що призвів до суїцидальної спроби чи самогубства і можливих причин виникнення цього стану. Стосовно справ цивільного позову, опитані судді вважають можливим залучення психолога в якості експерта з метою виявлення у дієздатного суб'єкта непатологічних психічних аномалій, що перешкоджають адекватному відображенню дійсності (30,3% респондентів), встановлення психологічної сумісності дітей з батьками, з усиновителями, з опікунами (28,5%), а також встановлення ступеня розуміння підекспертною особою змісту укладених з нею угод, її здатності приймати обґрунтовані рішення (25,3% суддів).

5. Враховуючи авторське обґрунтування доцільності залучення судового психолога до діяльності судді та судової установи на постійній основі (шляхом запровадження штатної посади судового психолога-консультанта) вважаємо можливим використання його фахових знань безпосередньо в судовому розгляді лише у формі спеціаліста (ст.71 Кримінального процесуального кодексу). Залучення судового психолога для проведення судово-психологічної експертизи вважається неможливим з огляду, по-перше, на те, що експертна діяльність урегульована Законом України «Про судову експертизу», по-друге, в зв'язку із заборонним положенням п.2 ст.69 Кримінального процесуального кодексу про перебування у службовій залежності від сторін судового провадження, по-третє, в зв'язку з методологічною неможливістю здійснення повноцінного експертного дослідження в умовах судової установи. Проте це не виключає консультування судді з приводу доцільності призначення судово-психологічної експертизи, визначення кола досліджуваних питань та фахового формулювання експертних запитань. Вагома допомога психолога може стосуватись роз'яснення судді експертного висновку, оцінки валідності методичного інструментарію, достовірності та повноти результатів експертного дослідження.

6. Впровадження в судах психологічного забезпечення діяльності по здійсненню правосуддя, розширення практики використання психологічних знань у судовому процесі першочергово передбачає зміни низки процесуальних актів: Цивільного процесуального кодексу України (ст.ст. 27-1, 47, 53, 240, 254), Кримінального процесуального кодексу України (ст.ст. 68, 69, 71, 354, 360, 484-487, 497, 500-502), Господарського процесуального кодексу України (ст.41), Кодексу адміністративного судочинства України (ст.ст. 67, 142, 149), Сімейного кодексу (ст.ст. 111, 159, 165, 171, 218, 224). Кодифіковані акти, що регулюють різновиди судових процесів, необхідно доповнити новим терміном: «судовий психолог-консультант». Розкриття потребує зміст зазначеного поняття, а саме: «Судовий психолог-консультант – особа, яка має вищу психологічну освіту, працює в суді відповідно до штатного розпису та здійснює психологічне забезпечення судової діяльності». Змістово-функціональні параметри діяльності судового психолога-консультанта пропонуються у редакції: «Судовим психологом-консультантом має бути особа, яка володіє спеціальними психологічними знаннями та навичками, працює в суді відповідно штатного розпису та здійснює: психологічне супроводження кадрової роботи в судовій установі; психологічну підтримку процесуальних дій та консультування з питань, що потребують відповідних спеціальних знань та навичок; врегулювання конфліктних ситуацій в судовому процесі та діяльності апарату суду; надання психологічної допомоги учасникам судового процесу та працівникам судової установи». Стосовно його обов'язків як судового психолога-консультанта в судовому процесі, вважаємо доцільним виокремити наступне: з'являтися у судові засідання за викликом суду; відповідати на задані судом питання; давати усні консультації та письмові роз'яснення; звертати увагу суду на характерні обставини чи особливості доказів, що стосуються спеціальних-психологічних знань.

7. Основним змістом роботи судового психолога-консультанта щодо психологічного забезпечення діяльності судової установи повинні бути

психологічна підтримка адаптації працівників судової установи (суддів та працівників апарату суду) до умов роботи у відповідності до їх фаху та особистісних особливостей, проведення відповідної профілактичної та корекційної роботи; оцінка можливостей кваліфікаційного та посадового зростання працівників суду у відповідності до їх психологічних даних, участь в атестуванні і формуванні резерву на просування; удосконалення професійно важливих властивостей та якостей, формування та підтримання високого рівня професійної готовності суддів та працівників апарату суду; ефективне здійснення ними професійних функцій з урахуванням психологічних чинників і умов діяльності та використання сучасних психологічних технологій; зведення до мінімуму шкоди від впливу на працівників судової установи небезпечних для здоров'я психогенних факторів. В контексті прав судового психолога-консультанта, визначенню підлягають такі: знати персонал судової установи, здійснювати фахові психологічні дослідження; відмовитися від участі у дослідженні, якщо він не володіє відповідними знаннями та навичками; відмовитись від здійснення психологічного супроводу осіб, якщо він не володіє знаннями та досвідом роботи з відповідною категорією. Судовий психолог-консультант закріплюється за апаратом суду, тому, окрім безпосередньо визначених прав та функціональних обов'язків на нього покладається також і виконання виняткових службових доручень та завдань керівництва суду.

Судовий психолог в діяльності повинен керуватись вимогами Етичного кодексу психолога, зокрема тими його положеннями, які визначають персональну відповідальність, компетентність, захист інтересів клієнта та конфіденційність.

Судовий психолог-консультант закріплюється за апаратом суду, тому, окрім безпосередньо визначених прав та функціональних обов'язків на нього покладається також і виконання виняткових службових доручень та завдань керівництва суду.

8. Основні функціональні обов'язки судового психолога-консультанта по забезпеченню діяльності працівників судової установи, вважаємо доцільним окреслити за наступними напрямками:

- 1) професійний психологічний відбір;
- 2) психологічне супроводження судової діяльності;
- 3) професійно-психологічна підготовка працівників судової установи;
- 4) психологічна підтримка здійснення судової діяльності.

Стосовно *професійного психологічного відбору*, переважна більшість опитаних нами суддів (88,7% респондентів) відзначила його вагомість щодо працівників апарату суду, а 24,2% опитаних зазначили процедуру попереднього вивчення кандидатів як вкрай необхідну. З цим цілком погоджуються самі працівники апарату суду - 40,0% опитаних працівників апарату суду відзначили його корисність, а 53,0% - окреслили обов'язковість здійснення професійного психологічного діагностування. Враховуючи наявність уточнених професіограм суддів, процедура психологічного відбору може згодом розповсюджуватись і на них.

Основними завданнями *психологічного супроводження судової діяльності* виступають: психологічна підтримка адаптації працівників судової установи (суддів та працівників апарату суду) до умов роботи у відповідності до їх фаху та особистісних особливостей, проведення відповідної профілактичної та корекційної роботи; оцінка можливостей кваліфікаційного та посадового зростання працівників суду у відповідності до їх психологічних даних, участь в атестуванні і формуванні резерву на просування; надання психологічної допомоги працівникам судової установи після їх перебування в напружених ситуаціях, пов'язаних з виконанням посадових обов'язків, отримання психогенних навантажень, зниження працездатності тощо.

Основними завданнями *психологічної підготовки*, які можуть бути віднесені до компетенції судового психолога є формування впевненості в собі, своїй підготовленості; тренування професійно значущих якостей

(професійної спостережливості, професійної пам'яті, професійного мислення), вмінь і навичок виконання службових обов'язків в несприятливих умовах та управління своїми емоційними станами; формування вмінь користування психологічними методами і прийомами для підвищення ефективності вирішення професійних завдань.

Основними завданнями *психологічної підтримки здійснення судової діяльності* вважаємо доцільним визначити: надання рекомендацій щодо планування заходів судового розслідування та процедури судового засідання; психологічний супровід кадрової роботи, здійснення психологічного портретування обвинувачених, потерпілих, свідків, позивачів та відповідачів; надання допомоги суддям щодо встановлення психологічного контакту з учасниками справ судового провадження, організації продуктивної взаємодії в процесі судового розгляду; надання термінової психологічної допомоги суддям, працівникам апарату суду та іншим особам у випадках виникнення екстремальних ситуацій; надання консультативної та практичної допомоги працівникам судової установи (суддям та працівникам апарату суду) у взаємодії з різними верствами населення, в тому числі з представниками ЗМІ.

9. Закон України «Про судоустрій та статус суддів», який визначає систему судів загальної юрисдикції, статус професійного судді, народного засідателя, присяжного, систему та порядок здійснення суддівського самоврядування, встановлює систему і загальний порядок забезпечення діяльності судів та регулює інші питання судоустрою і статусу суддів також потребує певних змін та доповнень. У статті 149 зазначеного Закону, яка присвячена апарату суду, необхідно передбачити відповідні посадові обов'язки судового психолога-консультанта, а також передбачити наступні вимоги до посади: наявність вищої освіти за психологічними спеціальностями та стажу роботи на посаді психолога не менше 3 років.

Крім того, положення, що регулюватимуть статус та діяльність судового психолога консультанта, у згаданому Законі необхідно виокремити у окрему групу - статтю 155 «Судові психологи-консультанти». На нашу думку, у

положеннях статті доцільно визначити, що психологічне забезпечення діяльності судів, психологічний супровід кадрової роботи у суді, психологічне консультування при здійсненні судочинства та вирішення конфліктних ситуацій, покладається на судового психолога-консультанта або службу судових психологів-консультантів. Окремими частинами необхідно викласти положення, що характеризують посаду судового психолога-консультанта, зокрема: судові психологи-консультанти відносяться до категорії спеціалістів; судові психологи-консультанти призначаються на посаду і звільняються з посади керівником апарату відповідного суду; судові психологи-консультанти зараховуються до апарату відповідного суду для кадрового та фінансового обслуговування; на них поширюється дія Закону України "Про державну службу"; період перебування на посаді судового психолога-консультанта зараховується до трудового стажу за спеціальністю такого консультанта.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28 червня 1996 року, ред. від 15.05.2014 [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 року N 1129-IV ред. від 26.10.2014 [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III/ ред. від 25.01.2015 року [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України, від 13 квітня 2012 року № 4651-VI/ ред. від 25.01.2015 року [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Сімейний кодекс України 10 січня 2002 року № 2947-III/ ред. від 26.10.2014. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
6. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV/ ред. від 06.11.2014 року [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
7. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV/ ред. від 06.11.2014 року - Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
8. Закон України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII, редакція 01.01.2015 року [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
9. Закон України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р. N 4038-XII, ред. від 19.11.2012 року [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

10. Закон України «Про судоустрій і статус суддів»: від 7 липня 2010 року № 2453-VI / ред. від 01.01.2015 року [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

11. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. - № 53/5// Офіційний вісник України. - 03.12.1998 — 1998 р., № 46.

12. Постанова Пленуму Верховного суду «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх»: від 16.04.2004 року № 5 [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

13. Постанова Пленуму Верховного суду України «Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру» від 15.05.2006 № 3 [Електронний ресурс]. // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

14. Кодекс професійної етики судді – затверджений XI черговим з'їздом суддів України 22 лютого 2013 року [Електронний ресурс]. // режим доступу: <http://court.gov.ua/969076/67885465345>.

15. Правила поведінки працівника суду затверджені Рішенням Ради суддів України від 06.02.2009 року № 33 //Державна судова адміністрація України, Рада суддів України – 2010. - 40 с.

16. Аврах Я.С. Психологические проблемы защиты по уголовным делам. - Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1972. - 106 с.

17. Андросюк В.Г. Педагогика и психология в деятельности органов внутренних дел: учебное пособие/ В.Г. Андросюк.// К.: НИ и РИО Киевской высшей школы МВД СССР им. Дзержинского. -1990. - 80 с.

18. Архів Верховного суду.

19. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина I: Підручник/ О.М. Бандурка// Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, - 2002. - 336 с.

20. Бедь В.В. Юридична психологія: Навч. посіб. — 2-ге вид., доп. і переробл./ В.В. Бедь — К.: МАУП, 2004. — 436 с.
21. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности / В.А. Бодров // М.: ПЕР СЭ - 2001. — 511 с.
22. Бондаренко О.Ф. Психологічна структура особистості і спілкування, їх роль в судовому процесі [Електронний ресурс]/ О.Ф. Бондаренко // режим доступу: www.judges.org.ua.
23. Бондаренко О.Ф. Специфіка психологічного знання та його місце в діяльності судді [Електронний ресурс]/ О.Ф. Бондаренко // режим доступу: www.judges.org.ua.
24. Бородін М. Особливості допиту підсудного в судовому засіданні/ М. Бородін, Є. Мірошніченко// Право України. -1996 -№ 5. - С. 38-39.
25. Бородкина Т. Участие психолога в подготовке к допросу / Т. Бородкина // Уголовный процесс. — 2008. — № 3. — С. 70-73.
26. Бохан В.Ф. Формирование убеждений суда// В.Ф. Бохан // Минск: Изд-во Белорусию ун-та. — 1973. — 160 с.
27. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика: ученик для ВУЗов/ Л.Ф, Бурлачук. СПб.: Питер. — 2006. — 351 с.
28. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. // 2-е узд., перераб. и доп. - СПб.: Питер. — 2006. — 528 с.
29. Васильєв В.Л. Юридическая психология/ В.Л. Васильєв.// 3-е узд., перераб. и доп. - СПб: Питер, - 2000. — 547 с.
30. Васильев В.Л. Юридическая психология. Учебник/ В.Л. Васильєв.// 6-е изд., перераб. и доп. - СПб: Питер. - 2009 - 608 с.
31. Веретехин Е.Г. Практикум по юридической психологии / Е.Г. Веретехин// Казань:изд-во Казан. ун-та, - 1991. — 143 с.
32. Волков В.Н. Юридическая психология / Волков В.Н., Янаев С.И. // М. : Щит-М. - 2001. — 218 с.

33. Воробьев Г.К. К вопросу о значении сознания обвиняемого / Г.К. Воробьев // Советская юстиция. – 1953. – №3. – С.52 -53.
34. Глушко А.Н. Основные этапы подбора и адаптации психологических методик в целях профессионального психологического отбора. А.Н. Глушко// М. ЦВМУ. – 1991. - 119 с.
35. Голян І.М. Психодіагностика: навчальний посібник для студ. ВНЗ/ І.М. Голян// К. :Академвидав. – 2009. – 289 с.
36. Гончаренко В.І./ Судово-психологічна експертиза в системі засобів захисту/ В.І. Гончаренко // - Адвокат № 4 (103): наукове фахове видання, - 2009 - С. 4 -13.
37. Горя Н.К. Назначение наказания по делам о насильственных преступлениях/ Н.К. Горя// – Кишинев: Штиница, 1991. – 156 с.
38. Гражданский процессуальный кодекс республики Беларусь от 11 января 1999 г. № 238-З, ред. от 08 декабря 2013// [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.newsby.org/kodeks/gpk/index.htm>.
39. Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации от 14.11.2002 N 138-ФЗ, ред. от 31.12.2014// [Электронный ресурс]. - Режим доступа:<http://www.consultant.ru/popular/gpkrf/>.
40. Грошевий Ю.М. Проблемы формирования судебного убеждения в уголовном судопроизводстве/ Ю.М. Грошевий // Харьков: Вища школа, 1975.-144 с.
41. Грошевой Ю.М. Профессиональное правосознание судьи и социалистическое правосудие: монография / Грошевой Ю.М. // К.: Издательское объединение «Вища школа», - 1986. – 182 с.
42. Дикая Л.Г. Психологические проблемы профессиональной деятельности/ Л.Г. Дикая, А.Н. Занковский. // М.: Наука. -1991. - 166 с.
43. Доспулов Г.Г. Психология показаний свидетелей и потерпевших / Г.Г. Доспулов, Ш.М. Мажитов // Алма-Ата: Наука, - 1975. – 192 с.
44. Дулов А.В. Судебная психология / А.В. Дулов // Минск : Вышэйш. шк., - 1970. – 392 с.

45. Дулов А. В. Судебная психология: учебное пособие / А.В. Дулов А. – Изд. 2-е, испр. и доп. // Минск : «Вышэйш. шк.», - 1975. – 464 с.
46. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: учебник для вузов / М. И. Еникеев.// М.: Норма, 2005. - 640 с.
47. Єдиний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
48. Загурський О.Б. Етичні основи судових дебатів / О.Б. Загурський // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей. – 2001. – Випуск VI. – С. 22-28.
49. Загурський О.Б. Судові дебати у кримінальному процесі: правові та психологічні проблеми: монографія / О.Б. Загурський// Івано-Франківськ: Місто-НВ. – 2005 – 208 с.
50. Истратова О.Н. Психодиагностика: Коллекция лучших тестов/ О.Н. Истратова, Т.В.Эксакусто// 4-е изд. - Ростов-На-Дону: Феникс. – 2007. - 376 с.
51. Інноваційні методи адміністрування в українських судах. Практичний досвід. – Київ, - 2010, - 286 с. // Режим доступу: <http://court.gov.ua/userfiles/InnovativeMethodsAtCourts.pdf>.
52. Лемик Р.Я. Судово-психологічна експертиза в справах про відшкодування моральної шкоди / Р.Я. Лемик // Держава і право. – 2000. – Вип. 8. – С. 236-240.
53. Леонтьев А.А. Речь в криминалистике и судебной психологи/ А.А. Леонтьев, А.М. Шахнарович, В.И. Батов.// М.: Политиздат. – 1977. -304 с.
54. Литвак О. Кримінальна психологія: сучасне становище і перспективи / О. Литвак, А. Зелінський // Право України. – 1998. – № 6. – С. 59-63.
55. Луцький А.І. Використання спеціальних психологічних знань судом при розгляді кримінальних справ: навч. посіб./А.І. Луцький// Івано-Франківськ: Місто НВ.- 2009. – 190 с.

56. Луцький І.М. Психологічна консультація в кримінальному процесі / І.М. Луцький// Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України, - т. Вип. 20., - 2008. - С.250-255.
57. Луцький А.І. Спеціаліст-психолог у кримінальному судочинстві/А.І. Луцький // Юридична психологія та педагогіка: науковий журнал. – 2008. - 4 - № 1 // режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/chapter/23/141/5459#chapter>.
58. Луцький М.І. Участь спеціаліста-психолога у забезпечення прав людини в кримінальному судочинстві/ М.І. Луцький // Науково-інформаційний вісник - № 2, - 2010. - С. 13-15.
59. Казміренко В. Кримінальний кодекс України: деякі психологічні аспекти / В. Казміренко, Л. Казміренко, О. Клименко // Право України. – 1995. – № 8. – С. 30-31.
60. Казміренко В. Кримінальний кодекс України: психологічний аналіз кримінально-правових понять: монографія/ В. Казміренко, Л. Казміренко, О. Клименко // Право України. – 1995. - № 8. – С. 30-31.
61. Казміренко Л.І. Психологічна підготовка до спілкування у процесі судового розгляду кримінальної справи (з використанням технічних засобів) [Електронний ресурс]/ Л.І. Казміренко // Психологія в системі сучасної кримінології та судової діяльності: семінар: доповідь 8-9 листопада 2001р., м. Івано - Франківськ. - 2001 - Режим доступу: www.judges.org.ua.
62. Каневский Л.Л. Расследование и профилактика преступлений несовершеннолетних /Л.Л. Каневский// — М., 1982. —112 с.
63. Каргандберг Є. Применение специальных знаний адвокатами в советском уголовном процессе/ Е. Каргандберг // Применение специальных знаний в советском уголовном процессе.- Тарту, - Вып. 663 - 1984, - С. 54-55.
64. Кони А.Ф. Избранные труды и речи / Кони А.Ф.; сост. И.В. Потапчук. – Тула: Автограф, - 2000. – 640 с.

65. Коновалова В.О. Юридична психологія: Академічний курс: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл./ В.О. Коновалова, В.Ю.Шепітько // К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», - 2004. - 424 с.
66. Костицький М.В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М.В. Костицький // К.: Высшая школа, - 1990, - С. 130-138.
67. Костицький М.В. Використання спеціальних психологічних знань у радянському кримінальному процесі/ М.В. Костицький.// К.НМК ВО, - 1990. – 87 с.
68. Костицький М.В. Становлення української юридичної психології та основні напрямки її розвитку/ М.В. Костицький // Юридична психологія та педагогіка. – 2007. - № 1. С. 5–15.
69. Костицький М.В. Судебно-психологическая экспертиза / М.В. Костицький. - Львов: Вища школа., 1987.- 141 с.
70. Котюк І.І. Загальна характеристика методів психологічного впливу, що використовуються у сфері судочинства/ І.І. Котюк // Вісник Київ. ун-ту. – Сер. Юр. науки. – К., 2006. – Вип. 72. – С. 54–62.
71. Котюк І.І. Розвиток судочинства потребує адекватного наукового забезпечення/ І.І. Котюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 4.– С.97–102.
72. Котюк І.І. Чуттєве і раціональне в інформаційному забезпеченні свідомості та формуванні судових показань/ І.І. Котюк // Держава і право: Зб. наук. праць. Юр. і політ. науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. – Вип. 36. – С. 429–434.
73. Коченов М.М. Введение в судебно-психологическую экспертизу/ М.М. Коченов. –М. –Изд-во МГУ. – 1980. - 117 с.
74. Кощинець В.В. Використання спеціальних психологічних знань судом при розгляді кримінальних справ про злочини проти життя, здоров'я та гідності особи: монографія/ В.В. Кощинець // Івано- Франківськ: Фоліант. – 2005. – 180 с.

75. Кощинець В.В. Використання судом спеціаліста та консультанта психологів при розгляді кримінальних справ/ В.В. Кощинець // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: зб. наук. ст. – 2000. – Вип. 4. – С. 162-167.
76. Кощинець В.В. Етичні проблеми судово-психологічної експертизи/ В.В. Кощинець // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: зб. наук. ст. – 2001. – Вип. 7. – С. 228-236.
77. Кощинець В.В. Мотивація злочинної поведінки та судово-психологічна експертиза/ В.В. Кощинець // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: зб. наук. ст. – 2001. – Вип. 6. – С. 195-204.
78. Кощинець В.В. Психолого-правові аспекти оцінки показань свідків у суді/ В.В. Кощинець // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: зб. наук. ст. – 2002. – Вип. 8. – С. 191-196.
79. Кощинець В.В. Спеціальні психологічні знання в кримінальному процесі: теоретичні засади та практичні проблеми: навчальний посібник/ В.В. Кощинець, В.Я. Марчак// Чернівці: Рута. – 2007. -215 с.
80. Кощинець В.В. Теоретичні проблеми встановлення обмеженої осудності за допомогою комплексної судової психолого-психіатричної експертизи/ В.В. Кощинець // Проблеми права на зламі тисячоліть: матеріали. Наук. Конф. 13-14 листопада 2001 р. – Дніпропетровськ: ІМА-прес.– 2001. – Вип. 6. – С. 226-229.
81. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар: у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. Тацій В.Я., Пшонка В.П., Портнов А.В. // Харків Право, - 2012. - 768 с.
82. Кудрявцев И.А. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза. Научно-практическое руководство/ И.А. Кудрявцев //М. : Изд-во Москов. Ун-та, - 1999. – 497 с.

83. Кулишер Е.М. Психология свидетельских показаний / Е.М. Кулишер // Вестник права. – 1904. – Вып. VIII.
84. Марищук В.Л. Психологические основы формирования профессиональных значимых качеств / В.Л. Марищук. – Л. – 1982. – 418 с.
85. Марчак В.Я. Використання спеціальних знань експерта в суді/ В.Я. Марчак, Л.Р. Шувальська // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. – Вип. 682: Правознавство. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Федьковича. - 2012.- С. 117 -122.
86. Марчак В.Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві: монографія/ В.Я. Марчак. // Чернівці: Рута. - 2005.- 152 с.
87. Марчак В.Я. Використання спеціальних психологічних знань суб'єктами судочинства/ В.Я. Марчак, Л.Р. Шувальська // Юридична психологія та педагогіка. – Вип. 1 (11). К. - 2012.- С. 164-173.
88. Марчак В.Я. Деякі питання призначення судом психологічної експертизи в новому кримінальному процесуальному законодавстві/ В.Я. Марчак// Наше право. - 2013.- № 4. - С. 124-130.
89. Марчак В.Я. Деякі психологічні особливості судового процесу/ В.Я. Марчак, О.К. Черновський // Науковий вісник чернівецького університету: збірник наук. праць. – Вип. 559: Правознавство. - Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. - 2011.- С. 118-122.
90. Марчак В.Я. Деякі психологічні особливості участі потерпілого в судовому розгляді/ В.Я. Марчак// Вісник Львівського університету. Сер. : Юридична . - 2013. - Вип. 57. - – 2013. - С. 352-360.
91. Марчак В.Я. Доказове значення судово-психологічної експертизи у кримінальному процесі / Марчак В.Я. // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2001. – № 3. – С. 273-280.
92. Марчак В.Я. Значення комплексної судової психолого-психіатричної експертизи для визнання судом обмеженої осудності/ В.Я. Марчак. // Право України - 2007.- № 11. - С. 81-84.

93. Марчак В.Я. Значення психологічного контакту при проведенні комунікативних слідчих дій/ В.Я. Марчак// Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2002. - № 2. – С. 251-256.

94. Марчак В.Я. Консультації та роз'яснення спеціаліста як новела в кримінальному процесуальному законодавстві України/ В.Я. Марчак // Митна справа. - 2013.- № 2 (86). - С. 100 -105.

95. Марчак В.Я. Організація психологічного обстеження кандидатів на посаду судді: методичні рекомендації / В.Я. Марчак, О.К. Черновський, А.В. Федіна.// Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Федьковича. - 2012.- 32 с.

96. Марчак В.Я. Особливості розгляду кримінальних справ щодо неповнолітніх та застосування щодо них примусових заходів виховного характеру: навчально-методичний посібник/ В.Я. Марчак, В.І. Рудаков. // Чернівці: Рута. - 2007.- 130 с.

97. Марчак В.Я. Поняття та значення психологічних знань у кримінальному процесі/ В.Я. Марчак // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наук. праць. – Вип. 125: Правознавство. - Чернівці: Рута. - 2001.- С. 104-107.

98. Марчак В.Я. Психологічні аспекти вибору професії судді/ В.Я. Марчак // Теорія і практика юридичної освіти: зб. матеріалів І Всеукраїн. наук. практ. конф., Київ, 20 квітня 2012 р. – К. : Видавництво Європейського університету, - 2012 - С. 115-121.

99. Марчак В.Я. Психологічні та етичні засади здійснення правосуддя/ В.Я. Марчак // Судова-правова реформа в Україні: проблеми та перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю Крайового суду Буковини, 26-28 травня 2004 року. - Чернівці: Рута. - 2004.- С. 128-133.

100. Марчак В.Я. Поняття і значення психологічних знань у кримінальному процесі/ В.Я. Марчак// Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. – Чернівці: Рута. – 2012 - Вип. 125. - С. 104-107.

101. Марчак В.Я. Психолого-правові особливості діяльності слідчого судді під час досудового розслідування кримінальних справ/ В.Я. Марчак// Наше право. - 2013.- № 6. - С. 114-120.
102. Медведєв В.С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти)/ В.С. Медведєв// Національна академія внутрішніх справ України. – К. – 1997. – 191 с.
103. Митрохіна З.І. Використання даних психології при провадженні допиту / З.І. Митрохіна // К. : НМК ВО, - 1991. – 48 с.
104. Митрохіна З.И. Использование данных психологии при производстве допроса и судебно-психологической экспертизы/ З.И. Митрохіна// Харьков: Изд-во юрид.ин-та. - 1982. - 67 с.
105. Молдован В.В. Порівняльне кримінальне-процесуальне право: Україна, ФРН, Франція, Англія, США: навч. Посібник/ В.В. Молдован, А.В. Молдован. // К.: Юрінком Інтер. -1999. - 400 с.
106. Молчанов В.В. К вопросу о психологии свидетельских показаний/ В.В. Молчанов// Законы России: опыт, анализ, практика. -2007. - № 1. – С. 34-40.
107. Моргун В.Ф. Основы психологической диагностики: навч. посібник для студ. вищ. навчальн. заклад. / В.Ф. Моргун, І.Г. Тітов. // К. : Вид. Дім «Слово». – 2009. - 464 с.
108. Морщакова Т.Г. Психологические истоки судебных ошибок и внутреннее убеждение судей/ Т.Г. Морщакова // Эффективность правосудия и проблемы устранения судебных ошибок. Ч. 11. М.: Наука, 1975. - 189 с.
109. Мостова І.М. / Юридична психологія/ І.М. Мостова. -К.-ВІРА-Р. -2000. -120 с.
110. Мясников О.А. Смягчающие и отягчающие обстоятельства в теории, законодательстве и судебной практике /О.А. Мясников. // М.: Юрлитинформ, - 2002. –235 с.
111. Нагаев В.В. Основы судебно-психологической экспертизы : учеб. пособие для вузов/ В.В.Нагаев - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. - 333 с.

112. Орбан-Лембрик Л.Е. Юридична психологія/ Л.Е. Орбан-Лембрик. В.В.Кошинець. //Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, - 2005. – 316 с.
113. Осипова Н.Р. Психологические способности свидетельских показаний детей дошкольного возраста./ Н.Р. Осипова //Юридическая психология. Тез.докл. к V съезду общ.психол. СССР. - М., - 1983. - С.149-151.
114. Основи загальної та юридичної психології [Курс лекцій] / Н. Бобечко, В. Бойко, І. Жолнович, І. Когутич; за ред. В. Т. Нора// К.: Алерта; ЦУЛ, - 2011.- 224 с.
115. Основи психології/ за заг. ред.. О.В, Киричука, В.А, Роменця.// К. -1997. – 245 с.
116. Пантелеев В.А. Психология судебного разбирательства по уголовным делам/ В.А. Пантелеев. // М. : Наука. – 1980. - 85 с.
117. Петрухин И.Л. Экспертиза как способ доказывания в Советском уголовном процессе/ И.Л. Петрухин// М. - 1956, - 257 с.
118. Петрухин И.Л. Теоретические основы эффективности правосудия / И.Л. Петрухин, Г.П. Батуров, Т.Г. Морщакова // М. : Наука, - 1979, – 392 с.
119. Платонов К.К. Вопросы психологии труда /К.К Платонов// М.: Просвещение, - 1983. - 286 с.
120. Постановление совета судей Российской Федерации от 31.10.1997 года "О реализации целевой межведомственной научно-практической программы Медико-психологическое сопровождение, профилактика психотравмирующего воздействия факторов профессионального стресса и восстановление здоровья судей Архангельской области".[Электронный ресурс]. // Режим доступа: <http://ssrf.ru/page/456/detail/>.
121. Постановление совета судей Российской Федерации от 28.11.2003года N 111 «О проекте федерального закона и иных правовых актов, направленных на создание правовой базы для психологического обеспечения судебной деятельности и улучшение работы по сохранению

здоровья судей» [Электронный ресурс]. // Режим доступа: http://pravosudie.biz/base1/data_cy/sudaswric.htm.

122. Постановление Президиума Совета судей России от 26.07.2002 года «О результатах эксперимента с психодиагностического обследования кандидатов на должность судьи и перспективы использования методов психодиагностики в кадровой работе» [Электронный ресурс]. // Режим доступа: <http://russia.bestpravo.ru/fed2002/data04/tex17723.htm>.

123. Приказ Судебного департамента при Верховном Суде РФ от 24.02.2004 года № 23 «Об организации психологического обеспечения судебной деятельности» [Электронный ресурс]. // Режим доступа: <http://news-city.info/akty/zakony-12>.

124. Приказ Судебного департамента при Верховном суде Российской Федерации от 17 марта 2009 года N 44 «Об утверждении Методических рекомендаций по организации психологического сопровождения работы по отбору кандидатов на должность судьи» [Электронный ресурс]. // Режим доступа: http://www.businesspravo.ru/Docum/DocumShow_DocumID_159506.html.

125. Психологія судового розгляду кримінальних справ: монографія // М.В. Костицький, В.Я. Марчак, О.К. Черновський, А.В. Федіна. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 400 с.

126. Рогозин Д.А. Правовые, социальные и психологические основы производства по уголовным делам несовершеннолетних : автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук. / Рогозин Д.А. // Екатеринбург, -2001. – 18 с.

127. Романов В.В. Юридическая психология /В.В. Романов. - М.: МАУП, 2008. – 611 с.

128. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии/ С.Л. Рубинштейн//М.-Л.: Учпедгиз, - 1935. - 496 с.

129. Сахнова. Т.В. Зачем суду психолог? / Т.В.Сахнова. – М.: Знание, 1990. – 96 с.
130. Сахнова Т.В. Судебная экспертиза / Сахнова Т.В. // М. : Городец, - 2000. – 368 с.
131. Сахнова Т.В. Экспертиза в суде по гражданским делам: учеб.-практ. пособие / Сахнова Т.В. // М.: БЕК, - 1997. – 265 с.
132. Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности/ О.Д. Ситковская.// М.: Норма. -1998. – 285 с.
133. Сєдих К.В. Деякі питання застосування психологічної експертизи в судовій практиці / Сєдих К.В., Сєдих С.М., Гасій Ю.В. // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – № 2 (12). – С. 39-41.
134. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар/ авт. колектив Багач Е. М., Білоусов Ю. В., Ватрас В. А. та ін. та ін.// К.: Ліга. - 2010. - 577 с.
135. Сорокотягін І.М. Спеціальне пізнання в розслідуванні злочинів/ І.М. Сорокотягін// Видавництво Ростовського університету. - 1984, - 119 с.
136. Столяренко О.М. Прикладная юридическая психология/ А.М. Столяренко// М.: Юнити-Дана. – 2001. - 472 с.
137. Сучасне управління в суді: навч.-практ. посіб /відповідальні редактори: проф. Голосніченко, проф. Пітер Г. Соломон молодший// К.: Юрінком. -2010. – 528 с.
138. Теліпко В.Е. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар/ В.Е. Теліпко/ за ред. Притики Ю.Д.//Київ.: Центр учбової літератури, - 2011. – 696 с.
139. Тертишніков В. І. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / В. І. Тертишніков.// Вид. 5-те перероб та допов. – Х.: ФІНН, - 2010. – 628 с.
140. Тетюев С. В. Участие педагога в допросе несовершеннолетних свидетелей и потерпевших/ С.В. Тетюев // Российская юстиция. — 2007. — № 8, - С. 54-58.

141. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 года N 174-ФЗ /ред. от 31.12.2014. [Электронный ресурс] - Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_173650/.

142. Уголовно-процессуальный кодекс Грузии от 9 октября 2009 года № 1772-Пс // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/_-09_10_2009.pdf.

143. Уголовное наказание: монография И.П. Лановенко, Ю.А. Заросинский, А.Н. Костенко [та ін.]/ Рук. Авт. колективу Шемчушенко Ю.С., Титаренко Ю.Л.- Киев-Донецк, - 1997. – 312 с.

144. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 16 жовтня 2007 р./ Вісник Верховного суду України № 1 (89) за 2008 рік/ Судова практика/ Рішення у кримінальних справах // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/\(visCategor\)?OpenView&ExpandView&RestrictToCategory=2008,%201%20\(89\)](http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/(visCategor)?OpenView&ExpandView&RestrictToCategory=2008,%201%20(89)).

145. Федіна А.В. Юридіко-психологічні особливості попереднього розгляду кримінальної справи суддею: дис. канд. психол. наук: спец. 19.00.06 / А.В.Федіна. – К.: КНУВС, - 2010 – 212 с.

146. Филонов Л.Б. Психологические способы изучения личности обвиняемого: учеб. пособие./ Л.Б. Филонов // М.: Изд-во МВД СССР, - 1983. – 80 с.

147. Фурса С.Я. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар : У 2 т. / С.Я. Фурса , Є.І. Фурса, С.В. Щербак; за заг. ред. С.Я. Фурси. // К. : Видавець Фурса С.Я. : КНТ, - 2006. – Т. 1. – 912 с.

148. Харута О. Як запобігти неправдивим показанням свідків? / О. Харута // Право України. – 1995. – № 7. – С.51-52.

149. Хорнабуджели Бежан Психологическая сторона вины / Хорнабуджели Бежан // Тбилиси : Ганатлеба, - 1981. – 107 с.

150. Чеджемов Т.Б. Психологические особенности судебного следствия / Т.Б. Чеджемов – М., - 1970. – 34 с.
151. Чельцов М.А. Проведение экспертизы в советском уголовном процессе./М.А. Чельцов, Н.В. Чельцова // М.: Госюриздат, - 1954, - 306 с.
152. Черновський О.К. Визначення професійної придатності до суддівської діяльності / О.К. Черновський // Європейські перспективи. - 2013.- № 9.- С. 207-212.
153. Черновський О.К. Оптимизация специальных психологических знаний в процессе уголовного судопроизводства / О.К. Черновський // Legalsiviata. - 2013.- № 12.- С. 234-237.
154. Черновський О.К. Особливості залучення спеціаліста-психолога та надання психологічних консультацій під час судового розгляду / О.К. Черновський // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 644 Правознавство. - 2013.- С. 110-114.
155. Черновський О.К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності/ О.К.Черновський // Вісник Вищої ради суддів, - 2011 – № 2(6). - С. 14-18.
156. Черновський О.К. Психологическая структура судебной деятельности/ О.К. Черновський // Образование и право (научно-правовой журнал), - 2013 – № 11 (51). - С. 30-44.
157. Черновський О.К. Теоретичні та прикладні аспекти сучасної судової психології: монографія/ О.К. Черновський // Чернівці: Технодрук. - 2014. - 352 с.
158. Черновський О.К. Шляхи вдосконалення професійно-психологічного підбору суддівський кадрів/ О.К.Черновський// Наше право, - 2013 – № 9.- С. 191-195.
159. Черновський О.К. Спеціальне психологічне дослідження в суді/ О.К. Черновський // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. – Чернівці: Чернівецький університет ім. Федьковича. - 2008.- Вип. 435: Правознавство. № 461. - С. 98-102.

160. Черновський О.К. Юридико-психологічні особливості розгляду кримінальної справи в суді першої інстанції: дис. канд. психол. наук: спец. 19.00.06 / О.К.Черновський.// К.: КНУВС. - 2010 – 195 с.
161. Черновський О.К. Юридико-психологічна характеристика суб'єкта суддівської діяльності/ О.К.Черновський.// Європейські перспективи. - 2014 – № 2. – С. 159-166.
162. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология/ Ю.В. Чуфаровский// М.: Новый юрист. -1998. - 448 с.
163. Шепітько В.Ю. Психологія судової діяльності: навч. посібник / В.Ю. Шепітько – Харків: Право. -2006. - 160 с.
164. Шиканов В.И. Комплексная экспертиза и пути ее применения при расследовании убийств./ В.И. Шиканов // Иркутск: Вост.-Сиб.кн.изд-во, 1976. - 231 с.
165. Шиханцов Г.Г. Юридическая психология: ученик для вузов /Г.Г. Шиханцов// 2 изд. - М. : Зерцало. -2006. -272 с.
166. Шиханцов Г.Г. Юридическая психология /Г.Г. Шиханцов// М. : Зерцало. -1998. -352 с.
167. Шляхов А.Р. Судебная экспертиза и правосудие/ А.Р. Шляхов// М.: Знание, - 1981. – 64 с.
168. Штефан М. Й., Цивільний процес/ М.Й. Штефан// видання 2-ге, перероб. та доп., Видавничий Дім «1н Юре», - 2001. - 696 с.
169. Щерба С.П. Расследование и судебное разбирательство по делам лиц, страдающих физическими и психическими недостатками./ С.П. Щерба // М.: Юрид.лит., - 1972. - 200 с.
170. Экман П. Психология лжи/ П. Экман.// СПб. -2003. - 24 с.
171. Энциклопедия современной юридической психологии/ Под общей редакцией профессора А. М. Столяренко, - 2002. - 607 с.
172. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін. — К. : Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998 — Т. 4. —720 с.

173. Юридическая конфликтология / под ред. В.Н. Кудрявцева. // М., 1995. – 316 с.
174. Юридична психологія: підручник / Д.О. Александров, В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко та ін.; за ред. Л.І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва.//К.: КНТ - 2007. - 360 с./ Режим доступу: <http://westudents.com.ua/knigi/540-yuridichna-psihologiya-aleksandrov-do.html>.
175. Юридическая психология: хрестоматия/ сост. и общ. ред.. Т.Н. Курбатовой// СПб: Питер - 2001. – 480 с.
176. Юридична психологія: підручник / В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьєв та ін; за ред. Я.Ю. Кондратьєва.// К.:Видавничий дім «Ін Юре». - 1999. - 352 с.
177. Ярошенко В.І. Психологічні особливості судового слідства при розгляді кримінальних справ / В.І. Ярошенко // К. : Знання, 1997. – 23 с.
178. Ярошенко В.І. Психолого-правові аспекти розгляду кримінальних справ у суді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. 19.00.06. «Юридична психологія»/ В.І. Ярошенко. // К, -2000. - 19 с.
179. Ячина А. Призначення судово-психологічної експертизи при розслідуванні справ / А. Ячина А., М. Цимбал // Право України. – 2001. – № 1. – С. 50-52.
180. Blau T. H. The Psychologist as Expert Witness / Theodore Blau. // New York: John Wiley & Sons, - 1984. – 440 с.
181. Bonnie R. J. Criminal Law / R. J. Bonnie.// Westbury, NY: The Foundation Press, - 1997. - 962 с.
182. Brodsky S. L. Testifying in Court: Guidelines and Maxims for the Expert Witness / S. Brodsky.// Washington, DC: American Psychological Association, - 1997. -216 с.
183. Brunet L. L'ExpertisePsycholégale: BalisesMéthodologiques et Déontologiques / L. Brunet.// PUQ, - 1999, - 372 p.

184. Cronin C. Addressing The Issue of Malingering Within Forensic Assessment / C. Cronin // [Электронный ресурс] Retrieved - 2007. - Режим доступа до ресурсу: <http://www.all-about-forensic-psychology.com/malingering.html>.
185. Culter B. L. Mistaken Identification. The eyewitness, Psychology and the law/ B. L. Cutler, S. D. Penrod // Cambridge University Press. -1995. -290 с.
186. Datz A. Criminal Justice Mental Health Standards / A. Datz. // Washington DC: American Bar Association, - 1989. - 532 с.
187. Day D. M. Applying Social Psychology to the criminal Justice System/ D. M. Day, S. Marion. – 2011. – С. 245-272// Режим доступа: http://www.sagepub.com/upm-data/44552_11.pdf.
188. Forensic Psychology Career Options [Электронный ресурс] // Criminal Justice Profiles. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.criminaljusticeprofiles.org/forensic-psychology.html>.
189. Grisso T. Competency to Stand Trial Evaluations: A Manual for Practice / T. Grisso., - 1988. – 136 с.
190. Holmes R. Profiling Violent Crimes: An Investigative Tool / R. Holmes, S. Holmes.// Forth Edition. - Newbury Park, CA: SAGE Publications, Inc., - 2009. – 344 с.
191. Johnson-Laborde D. Defining Counsel's Role in Discovery and Disclosure of Mental Illness - Defense Counsel's Failure to Investigate and Present Defendant's Mental Health History in a Death Penalty Trial / D. Johnson-Laborde, C. Naungayan, B. Nguyen. // Journal of the American Academy of Psychiatry and Law. – 2005. – №33. – С. 119 – 123.
192. Klein D.E. The psychology of judicial decision making/ D.E. Klein, G. Mitchell// New York NY, Oxford University Press. – 2010. – 360 с.
193. Loftus E.F. Impact of Expert Psychological Testimony on the Unreliability of Eyewitness Identification/ E.F. Loftus//Journal of Applied Psychology 1980, - Vol. 65, - №. 1, - С. 9-15.
194. Meloy R. J. The Psychology of Stalking / R. Meloy. // San Diego, CA: Academic Press, - 1998. -327 с.

195. Miller K. S. Executing the Mentally Ill: The Criminal Justice System and the Case of Alvin Ford / K. S. Miller, M. L. Radelet. // Florida, USA: SAGE Publications, Inc, - 1993. – 216 c.
196. Nietzel M. Psychological Consultation in the Courtroom / M. Nietzel. // New York: Pergamon Press, - 1986. - 197 c.
197. Przygodzki-Lionet N. Psychologie et justice - De l'enquête au jugement / N. Przygodzki-Lionet.// DUNOD, - 2012. - 136 c.
198. Ressler R. K. Sexual Homicide: Patterns and Motives / R. Ressler. // Lexington, MA: Lexington Books, - 1995. - 256 c.
199. Roesch R. Forensic Psychology and law / R. Roesch, P. Zapf, S. Hart.// Hoboken, NJ: Wiley, - 2010. – 384 c.
200. Rogers R. Conducting Insanity Evaluations / R. Rogers. – New York: Van Nostrand Reinhold. - 1986. – 300 c.
201. Rogers R. Clinical Assessment of Malingering and Deception / R. Rogers.// Guilford Press - 1997. – 526 c.
202. Shaheen D. Behavior of the Defendant in a Competency-to-Stand-Trial Evaluation Becomes an Issue in Sentencing / D. Shaheen. // Journal of the American Psychiatric Association. – 2006. – №34. – C. 126 – 128.
203. Schauer F. Is there a Psychology of Judging? In Klein, D.E. & Mitchell, G.,eds. The Psychology of Judicial Decision Making/ F. Schauer // New York, NY: Oxford University Press. - 2010. – C. 103 - 120.
204. Shapiro D. L. Psychological Evaluation and Expert Testimony / D. L. Shapiro. // New York: Van Nostrand Reinhold, - 1984. – 230 c.
205. Shapiro D. L. Forensic Psychological Assessment: An Integrative Approach / D. L. Shapiro // Needham Heights, MA: Simon & Schuster, - 1991. – 307 c.
206. Smith S. R. Law, Behavior, and Mental Health: Policy and Practice / S. Smith. // New York: New York University Press, - 1988. – 788 c.

207. Steller T.A. Criteria-Based Content Analysis. In D.C. Rascin (ed), Psychological methods in criminal investigation and evidence/ M. Steller, G. Kohnken// New York, NJ: Springer. -1989 – 245 с.
208. US Supreme Court decision in the case Ford v. Wainwright, 477 U.S. 399 [Электронный ресурс] – 1986. – Режим доступ к ресурсу: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/477/399/case.html>.
209. Viaux J-L. Les expertises en psychologie légale / J-L. Viaux.// Paris: Le Journal des Psychologues, - 2011. - 284 с.
210. Wells G.L. Effects of expert Psychological Advice on Human Performance in Judging the Validity of Eyewitness Testimony/ G.Wells, O. Lindsay, J. Tousignant// Law & Hum. Behav. – 1980. - № 4. – С. 282-293.
211. Wells G.L. Eyewitness Identification: Psychological Research and Legal policy on Lineups/ G. Wells, E.P. Seelau// Psychology Public Policy and Law– 1995. – Vol. 1. - № 4. – С. 765-791.
212. Wrightsman L. Forensic Psychology / L. Wrightsman, S. Fulero. – Belmont// Second Edition. - California: Thomson Wadsworth., - 2005. – 496 с.
213. Zapf P. What are the Roles and Responsibilities of a Forensic Psychologist [Электронный ресурс] / P. Zapf // Clinical Forensic Psychology.org. – 2011. – Режим доступ к ресурсу: <http://www.clinicalforensicpsychology.org/what-are-the-roles-and-responsibilities-of-a-forensic-psychologist/>.
214. Ziskin J. Coping with Psychiatric and Psychological Testimony / J. Ziskin. // Third edition. - Venice, CA: Law and Psychology Press, - 1981. – 372 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Шановний респонденте!

Дане опитування проводиться з метою виявлення необхідності та актуальності використання психологічних знань в системі судових органів, а саме: у сприянні здійсненню правосуддя, забезпечення діяльності суддів і працівників апарату суду та ефективного управління в судах. А також, необхідності впровадження посади психолога-консультанта в судах України, для здійснення відповідних функцій.

Будьте впевнені в конфіденційності Ваших відповідей. Індивідуальні (персоналізовані) відповіді не будуть публікуватись чи надаватись ні за яких обставин. Публікувати чи надаватись будуть лише результати статистичного узагальнення анкет.

Вдумливе, ретельне заповнення Анкети займе у Вас не більше тридцяти хвилин.

Розуміючи значну завантаженість суддів, щиро дякуємо Вам за час, виділений для заповнення Анкети особисто.

Порядок заповнення анкети

Для відповіді на зазначені в анкеті питання, необхідно відмітити обрані варіанти позначкою «X» у відповідній колонці навпроти обраного пункту. Якщо зроблену Вами позначку потрібно відкоригувати (Ви поставили її не в тому місці, де хотіли б), то невірну позначку слід зафарбувати і поставити «X» позначку в правильному місці.

`Анкета

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО РЕСПОНДЕНТА

1. Вік

- а) До 30 років; ☐
- б) Від 30-35 років; ☐
- в) Від 35-40 років; ☐
- г) Від 40-50 років; ☐
- г) Більше 50 років; ☐

2. Вкажіть Вашу стать:

- а) Жіноча; ☐
- б) Чоловіча; ☐

3. Місцезнаходження суду. В якому Ви працюєте:

- а) АР Крим; ☐
- б) Вінницька область; ☐

- в) Волинська область; ☐
- г) Дніпропетровська область; ☐
- г) Донецька область; ☐
- д) Житомирська область; ☐
- е) Закарпатська область; ☐
- є) Запорізька область; ☐
- ж) Івано-Франківська область ☐
- з) м. Київ; ☐
- и) Київська область; ☐
- і) Кіровоградська область; ☐
- ї) Луганська область; ☐
- й) Львівська область; ☐
- к) Миколаївська область; ☐
- л) Одеська область; ☐
- м) Полтавська область; ☐
- н) Рівненська область; ☐
- о) м. Севастополь ☐
- п) Сумська область; ☐
- р) Тернопільська область; ☐
- с) Харківська область; ☐
- т) Херсонська область; ☐
- у) Хмельницька область; ☐
- ф) Черкаська область; ☐
- х) Чернівецька область; ☐
- ц) Чернігівська область; ☐

4. Вкажіть спеціалізацію суду, в якому Ви працюєте:

- а) Загальний; ☐
- б) Господарський; ☐
- в) Адміністративний; ☐

5. Вкажіть інстанцію суду, в якому Ви працюєте

- а) Місцевий; ☐
- б) Апеляційний; ☐
- в) Касаційний суд; ☐
- г) Верховний суд України; ☐

6. Стаж роботи

- а) До 5 років; ☐
- б) Від 5 років до 10 років; ☐
- в) Від 10 років до 15 років; ☐
- г) Від 15 років і більше; ☐

7. Скільки суддів працює у Вашому суді:

- а) 4-6 суддів; ☐

- б) 7-10 суддів; ☐
- в) 11-15 суддів; ☐
- г) 16-25 суддів; ☐
- г) 41-60 суддів; ☐
- д) Більше 60 суддів; ☐

8. Якщо у Вашому суді наявна спеціалізація, зазначте категорію справ, які розглядаєте Ви? (можна відмічати більше однієї)

- а) Цивільні справи; ☐
- б) Кримінальні справи; ☐
- в) Адміністративні справи; ☐
- г) Господарські справи; ☐
- г) Справи про адміністративні правопорушення; ☐

Якщо Ви маєте науковий ступінь, вчене звання, відмітьте необхідне нижче:

- а) Кандидат наук; ☐
- б) Доктор наук; ☐
- в) Старший науковий співробітник; ☐
- г) Доцент; ☐
- г) Професор; ☐

9. Вкажіть навчальний заклад, в якому Ви отримували вищу юридичну освіту.

Навчальний заклад

Факультет -

РОЗДІЛ 2 ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУДДІВ ТА ПРАЦІВНИКІВ АПАРАТУ СУДУ

10. Чи вважаєте Ви необхідним психологічне діагностування кандидатів на посаду працівника апарату суду?

- а) Так, психологічне тестування з метою визначення психологічних якостей та здібностей кандидата на заміщення вакантної посади є необхідним; 24,2%
- б) Так, психологічне тестування з метою визначення ступеню відповідності його психологічних характеристик вимогам вакантної посади є корисним; 88,7%
- в) Вважаю непотрібним; 11,3%

11. Які саме психологічні якості необхідні для здійснення професійної діяльності судді? (можна відмічати більше однієї)

- а) Здатність здійснювати правосуддя об'єктивно: 58,9%
- б) Здатність здійснювати правосуддя безсторонньо: 44,3%

- в) Здатність здійснювати правосуддя неупереджено: 28,4%
- г) Здатність здійснювати правосуддя незалежно: 12,8%
- г) Здатність здійснювати правосуддя справедливо: 60,7%
- д) Організаційні навички, в т.ч. здатність планування робочого часу; керування помічником та секретарем; ефективне планування та призначення судових засідань: 56,6%
- е) Прагнення до професійного зростання: 46,5%
- є) Рішучість, впевненість та оперативність при розгляді справ: 55,6%
- ж) Логічність, аналітичний склад та критичність мислення: 61,7%
- з) Вміння слухати: 14,7%
- и) Працьовитість: 50,5%
- і) Чесність: 70,7%
- ї) Порядність: 75,9%
- й) Справедливість: 76,4%
- к) Особиста гідність та самоповага: 22,1%
- л) Здатність адаптуватися у колективі суду: 29,3%
- м) Здатність адаптуватися у нестандартних ситуаціях: 30,5%
- н) Розуміння публічності своєї посади та підвищеної уваги суспільства до судді; о) Ваш варіант: здатність розуміти переживання та вчинки людей: 23,2%; комунікативність: 37,4%; концентрація уваги на об'єктах: 44,4%.

12. Чи впливає професійна діяльність на Ваш психологічний стан? (допустимо вказати декілька варіантів).

- а) На психологічний стан негативно впливає перебування у постійній стресовій ситуації: 51,6%
- б) На психологічний стан негативно впливає велике навантаження на роботі: 38,7%
- в) На психологічний стан негативно впливає відчуття відповідальності за прийняття рішень: 43,0%
- г) Ні, професійна діяльність не впливає на мій психологічний стан: 11,2%
- д) Ваш варіант _____

13. Чи часто виникає необхідність у психологічній підтримці при виконанні професійної діяльності?

- а) Постійно: 13,9%
- б) Виникає, але не дуже часто: 76,4%
- в) Ніколи, не виникає: 3,8%

14. Чи вважаєте Ви доцільним впровадження посади психолога-консультанта в суді, для психологічного супроводження професійної діяльності суддів та працівників апарату суду? (можна вказати декілька варіантів) : 80,0%

а) Так, є доцільним розроблення та впровадження спеціальних програм та створення умов для психологічного розвантаження: 30,5%

б) Так, є доцільним, проведення профілактичного, корекційного або реабілітаційного напрямку діяльності, психологом-консультантом: 28,3%

в) Так, є доцільним, для здійснення діяльності, щодо проведення групових або індивідуальних занять з метою навчання прийомам психологічної саморегуляції: 50,5%

г) Так, є доцільним, для здійснення діяльності, щодо проведення сеансів психологічного розвантаження або мобілізації співробітників судової системи: 8,7%

д) Так, є доцільним, здійснення діяльності, щодо проведення групових тренінгових занять: 13,1%

е) Ні, вважаю, впровадження посади психолога-консультанта в суді недоцільним; ☐

є) Ваш
варіант _____

15. Чи вважаєте Ви доцільним здійснення психологічної профілактики (робота психолога спрямована на нейтралізацію негативних психологічних моментів, які виникають при здійсненні професійної діяльності) для суддів та працівників апарату суду?

а) Психологічний супровід та профілактика психотравмуючих факторів професійного стресу суддів та працівників апаратів суду є необхідними: 31,3%; б) Ні, вважаю, в даному напрямку діяльності психолога в суді немає

необхідності: 6,1%;

в) Ваш варіант: необхідний періодичний супровід: 62,6%

РОЗДІЛ 3 УЧАСТЬ СУДОВОГО ПСИХОЛОГА КОНСУЛЬТАНТА У СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ

16. Чи виникає у Вас необхідність у спеціальних (психологічних) знаннях в процесі розгляду справ?

а) Так, при розгляді справ, дуже часто виникає необхідність у спеціальних (психологічних) знаннях: 89,9%

б) Час від часу виникає необхідність у спеціальних (психологічних) знаннях: 24,2% (судді до 30-річного віку)

в) Ні, необхідність у спеціальних (психологічних) знаннях виникає зрідка чи взагалі не виникає; 11,1%

г) Ваш
варіант _____

17. По яким саме категоріям справ, виникає необхідність у спеціальних (психологічних) знаннях?

а) Цивільні справи: 21,2%

б) Кримінальні справи: 41,4%

в) Адміністративні справи: 8,1%

г) Господарські справи та справи, визнання правочинів недійсними : 6,1%

г) справи про адміністративні правопорушення: 4,0%

д) справи, що виникають з приводу сімейних правовідносин: 18,2%

е) справи за участю неповнолітніх: 31,3%

є) справи окремого провадження: 6,3%

ж) Ваш

варіант _____

18. В яких формах, на Вашу думку, може бути, залучений психолог при розгляді справ в суді?

а) Психологічна консультація: 42,4%

б) Залучення психолога до участі у справі (участь спеціаліста): 45,5%

в) Відповідь на питання, що потребують спеціальних (психологічних) знань, можливо лише при призначенні судово-психологічної експертизи та направлення справи до експертної установи: 23,7%

г) можливість здійснення психологом судово-психологічної експертизи (за умови наявності відповідної сертифікації): 21,2%

19. Чи є необхідність залучення психолога-консультанта при розгляді справ за участю неповнолітніх? (можна вказати декілька варіантів)

а) Так, при допиті неповнолітніх свідків, для оцінки можливості зазначених осіб адекватно сприймати і відтворювати інформацію: 62,6%

б) Так, при провадженні справ щодо неповнолітніх, для встановлення стану загального розвитку неповнолітнього: 40,4%

в) Так, при провадженні справ щодо неповнолітніх, для встановлення рівня його розумової відсталості: 30,3%

г) Так, при провадженні справ щодо неповнолітніх, для вирішення питання, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій та в якій мірі міг керувати ними: 32,3%

д) Так, при розгляді цивільних справ: про позбавлення батьківських прав, усиновлення, визначенні місця проживання дитини при розлученні подружжя: 46,5%

е) Так, при розгляді цивільних справ, про обмеження або позбавлення права неповнолітньої у віці від 14 до 18 років права самостійно розпоряджатися своїми доходами (ст 32 ЦК України): 31,3%

є) Так, при розгляді цивільних справ, про надання повної цивільної дієздатності (ст. 35 ЦК України): 17,2%

ж) В залученні психолога-консультанта при розгляді справ за участю неповнолітніх немає необхідності: 6,1%

з) Ваш варіант _____

20. Чи може допит кваліфікованого психолога, в якості експерта, при розгляді справ у суді замінити направлення справи на психологічну експертизу?(за умови зміни діючого законодавства)

- а) Так, це прискорить розгляд справи в суді: 54,5%
- б) Так, за умови, що психологом буде надано відповідний висновок для долучення до матеріалів справи: 36,5%
- в) Ні, вирішення питань, що потребують спеціальних (психологічних) знань можливе лише при направленні справи в експертну установу: 23,7%
- г) Ваш варіант _____

21. По яким саме, категоріям справ, на Вашу думку, психолог (за умови впровадження даної посади в судах), може бути залучений в якості експерта (без направлення справи в експертну установу)?

- а) По кримінальним справам: 45,5%
- б) По цивільним справам: 37,4%
- в) По справам про адміністративні правопорушення; ☐
- г) По господарським справам; ☐
- г) По адміністративним справам; ☐
- д) По справам, визнання правочинів недійсними; ☐
- е) По справам що виникають з приводу сімейних правовідносин: 29,3%
- є) По справам, за участю неповнолітніх: 52,5%
- ж) По справам окремого провадження; ☐
- з) Ваш варіант _____

22. Чи є необхідність в консультуванні психологом, при оцінці показів?

- а) Так, є необхідність в консультуванні психологом для оцінки достовірності та правдивості показів: 41,4%
- б) Так, для оцінки можливості осіб адекватно сприймати і відтворювати інформацію: 35,6%
- в) Так, при допиті осіб, які викликають сумніви щодо здатності повно і достовірно описувати події, що цікавлять суд (наприклад особи, що тривалий час вживають наркотики, алкоголь, люди похилого віку): 35,4%
- г) Так, при допиті неповнолітніх: 39,4%
- д) Ні, в консультуванні психологом немає необхідності: 20,2%
- е) Ваш варіант _____

23. По яким саме питанням виникає необхідність в свідченнях психолога в якості експерта, при розгляді кримінальних справ? (питання підлягає відповіді, якщо респондент розглядає кримінальні справи).

- а) Встановлення здатності неповнолітніх обвинувачених, що мають ознаки не пов'язаного з психічними захворюваннями відставання в психічному розвитку, повністю усвідомлювати значення своїх дій, та визначення, якою мірою ці неповнолітні здатні керувати своїми діями: 31,3%
- б) Встановлення здатності психічно здорових свідків і потерпілих (з урахуванням їх індивідуально-психологічних і вікових особливостей, рівня

психічного розвитку) правильно сприймати що мають значення для справи обставини і давати про них правильні показання: 19,2%

в) Діагностика наявності або відсутності у суб'єкта в момент вчинення злочину фізіологічного афекту та інших непатологічних емоційних станів, здатних суттєво впливати на свідомість і діяльність людини: 21,2%

г) Встановлення здатності психічно здорових потерпілих у справах по вчиненню злочину згвалтування (в першу чергу неповнолітніх) розуміти характер і значення вчинених з ними дій і чинити опір: 18,2%

г) Встановлення можливості виникнення у людини в конкретних умовах психічних станів (розгубленості, втрати орієнтування і т.д.) і експертну оцінку їх впливу на якість виконання професійних функцій в авіації, на залізничному та автомобільному транспорті, в роботі операторів автоматизованих систем і т. п.; ☐

д) Діагностика індивідуально-психологічних особливостей (наприклад, підвищеної сугестивності, схильності до фантазування, імпульсивності, наслідувальності, ригідності і т.п.), здатних істотно впливати на поведінку суб'єкта: 29,3%

е) Встановлення зміцнених мотивів (у психологічному значенні цього поняття) поведінки людини і мотивації конкретних вчинків як важливих психологічних обставин, що характеризують особу: 27,4%

е) Встановлення наявності чи відсутності у померлого в період, що передував смерті, психічного стану, що передбачає до самогубства, і причин виникнення цього стану; ☐

ж) Ваш варіант _____

24. По яким саме питанням виникає необхідність в свідченнях психолога в якості експерта, при розгляді цивільних справ? (питання підлягає відповіді, якщо респондент розглядає цивільні справи).

а) Встановлення ступеня розуміння підекспертним особою змісту укладених ним угод, його здатності приймати досить обгрунтовані рішення: 25,3%

б) Виявлення у дієздатного суб'єкта непатологічних психічних аномалій, що перешкоджають адекватному відображенню дійсності: 30,3%

в) Встановлення психологічної сумісності дітей з батьками, з усиновителями, з опікунами: 28,5%

г) Встановлення психологічної сумісності подружжя: 7,6%

д) Встановлення здібностей свідків правильно сприймати і аналізувати події, що мають значення для справи, і давати про них правильні покази; ☐

к) Ваш варіант _____

25. Чи є необхідність в консультації психолога при складанні питань експерту при направленні справи на психологічну та психіатричну експертизу?

а) Так, консультація психолога, корисна для складання коректного та повного переліку питань, що виносяться на вирішення експерту: 70,7%

б) Ні, для складання коректного та правильного переліку питань експерту, достатньо орієнтованого переліку питань зазначених в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: 29,3%

в) Ваш
варіант _____

26. Чи є необхідність в консультації психолога при оцінюванні висновку експерта психологічної та психіатричної експертизи?

а) Так, консультація психолога, є корисною для правильного розуміння та тлумачення висновку експерта: 51,0%

б) Так, консультація психолога, є корисною, щодо прийнятності висновку експерта як доказу по справі: 12,4%

в) Так, консультація психолога, є корисною, для мотивування рішення у випадку незгоди суду з висновком експерта: 2,5%

г) Ні, консультація психолога є непотрібною; ☐

РОЗДІЛ 4 ПРАКТИЧНИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ ПРИ ЗДІЙСНЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

27. Чи маєте Ви практичний досвід призначення судової психологічної експертизи? (поряд з Вашою відповіддю, вкажіть кількість справ по яким Вами було призначено експертизу)

а) Так, по кримінальним справам: 53,5% Кількість справ: _____

б) Так, по цивільним справам: 45,5% Кількість справ: _____

в) Так, по справам про адміністративні правопорушення; ☐

Кількість справ: _____

г) Так, по господарським справам; ☐ Кількість справ: _____

г) Так, по адміністративним справи; ☐ Кількість справ: _____

д) Так, по справам, визнання правочинів недійсними; ☐

Кількість справ: _____

е) Так, по справам, що виникають з приводу сімейних правовідносин; ☐

Кількість справ: _____

е) Так, по справам, за участю неповнолітніх: 10,0% Кількість справ: _____

ж) Так, по справам окремого провадження; ☐ Кількість справ: _____

з) Ваш

варіант _____

28. Чи у Вашій практиці є досвід виклику експерта-психолога для роз'яснення його висновку ? (поряд з Вашою відповіддю, вкажіть кількість справ по яким Вами було викликано експерта психолога для дачі роз'яснення висновку)

- а) Так, по кримінальним справам: 38,4% Кількість справ: ____
 б) Так, по цивільним справам: 28,6% Кількість справ: ____
 в) Так, по справам про адміністративні правопорушення; ☐
 Кількість справ: ____
 г) Так, по господарським справам; ☐ Кількість справ: ____
 ґ) Так, по адміністративним справи; ☐ Кількість справ: ____
 д) Так, по справам, визнання правочинів недійсними; ☐
 Кількість справ: ____
 е) Так, по справам, що виникають з приводу сімейних правовідносин; ☐
 Кількість справ: ____
 є) Так, по справам, за участю неповнолітніх: 8,1% Кількість
 справ: ____
 ж) Так, по справам окремого провадження; ☐ Кількість справ: ____
 з) Ваш
 варіант _____

29. Чи запрошувався Вами професійний психолог, для участі у справі як спеціаліст? (поряд з Вашою відповіддю, вкажіть кількість справ по яким Вами було залучено психолога до розгляду справи як спеціаліста)

- а) Так, по кримінальним справам: 40,4% Кількість справ: ____
 б) Так, по цивільним справам: 37,4% Кількість справ: ____
 в) Так, по справам про адміністративні правопорушення; ☐
 Кількість справ: ____
 г) Так, по господарським справам; ☐ Кількість справ: ____
 ґ) Так, по адміністративним справам; ☐ Кількість справ: ____
 д) Так, по справам, визнання правочинів недійсними: 11,1%
 Кількість справ: ____
 е) Так, по справам, що виникають з приводу сімейних правовідносин:
 15,2%
 Кількість справ: ____
 є) Так, по справам, за участю неповнолітніх: 8,1% Кількість
 справ: ____
 ж) Так, по справам окремого провадження; ☐ Кількість справ: ____
 з) Ваш
 варіант _____

Додаток Б**Шановний респонденте!**

Дане опитування проводиться з метою виявлення необхідності та актуальності використання психологічних знань в системі судових органів, а саме: у сприянні здійсненню правосуддя, забезпечення діяльності суддів і працівників апарату суду та ефективного управління в судах. А також, необхідності впровадження посади психолога-консультанта в судах України, для здійснення відповідних функцій.

Будьте впевнені в конфіденційності Ваших відповідей. Індивідуальні (персоналізовані) відповіді не будуть публікуватись чи надаватись ні за яких обставин. Публікувати чи надаватись будуть лише результати статистичного узагальнення анкет.

Вдумливе, ретельне заповнення Анкети займе у Вас не більше тридцяти хвилин.

Розуміючи значну завантаженість працівників апарату суду, щиро дякуємо Вам за час, виділений для заповнення Анкети особисто.

Порядок заповнення анкети

Для відповіді на зазначені в анкеті питання, необхідно відмітити обрані варіанти позначкою «X» у відповідній колонці навпроти обраного пункту. Якщо зроблену Вами позначку потрібно відкоригувати (Ви поставили її не в тому місці, де хотіли б), то невірну позначку слід зафарбувати і поставити «X» позначку в правильному місці.

Анкета**РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ ПРО РЕСПОНДЕНТА****1. Вік**

- а) До 30 років; ☐
- б) Від 30-35 років; ☐
- в) Від 35-40 років; ☐
- г) Від 40-50 років; ☐
- г) Більше 50 років; ☐

2. Вкажіть Вашу стать:

- а) Жіноча; ☐
- б) Чоловіча; ☐

3. Місцезнаходження суду. В якому Ви працюєте:

- а) АР Крим; ☐
- б) Вінницька область; ☐
- в) Волинська область; ☐
- г) Дніпропетровська область; ☐
- г) Донецька область; ☐
- д) Житомирська область; ☐

- е) Закарпатська область; ☐
- є) Запорізька область; ☐
- ж) Івано-Франківська область ☐
- з) м. Київ; ☐
- и) Київська область; ☐
- і) Кіровоградська область; ☐
- ї) Луганська область; ☐
- й) Львівська область; ☐
- к) Миколаївська область; ☐
- л) Одеська область; ☐
- м) Полтавська область; ☐
- н) Рівненська область; ☐
- о) м. Севастополь ☐
- п) Сумська область; ☐
- р) Тернопільська область; ☐
- с) Харківська область; ☐
- т) Херсонська область; ☐
- у) Хмельницька область; ☐
- ф) Черкаська область; ☐
- х) Чернівецька область; ☐
- ц) Чернігівська область; ☐

4. Вкажіть спеціалізацію суду, в якому Ви працюєте:

- а) Загальний; ☐
- б) Господарський; ☐
- в) Адміністративний; ☐

5. Вкажіть інстанцію суду, в якому Ви працюєте

- а) Місцевий; ☐
- б) Апеляційний; ☐
- в) Касаційний суд; ☐
- г) Верховний суд України; ☐

6. Стаж роботи

- а) До 5 років; ☐
- б) Від 5 років до 10 років; ☐
- в) Від 10 років до 15 років; ☐
- г) Від 15 років і більше; ☐

7. Скільки суддів працює у Вашому суді:

- а) 4-6 суддів; ☐
- б) 7-10 суддів; ☐
- в) 11-15 суддів; ☐
- г) 16-25 суддів; ☐
- г) 41-60 суддів; ☐

д) Більше 60 суддів; ☐

8. Якщо Ви маєте науковий ступінь, вчене звання, відмітьте необхідне нижче:

- а) Кандидат наук; ☐
- б) Доктор наук; ☐
- в) Старший науковий співробітник; ☐
- г) Доцент; ☐
- г) Професор; ☐

9. Вкажіть навчальний заклад, в якому Ви отримували вищу юридичну освіту.

Навчальний заклад

Факультет -

РОЗДІЛ 2 ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ АПАРАТУ СУДУ

10. Чи вважаєте Ви необхідним психологічне діагностування кандидатів на посаду працівника апарату суду?

а) Так, психологічне тестування з метою визначення психологічних якостей та здібностей кандидата на заміщення вакантної посади є необхідним: 53,0%

б) Так, психологічне тестування з метою визначення ступеню відповідності його психологічних характеристик вимогам вакантної посади: 93,0%

в) Вважаю непотрібним: 5,9%

11. Які саме психологічні якості необхідні для здійснення професійної діяльності працівником апарату суду? (можна відмічати більше однієї)

- а) Організаційні навички, в т.ч. здатність планування робочого часу; ☐
- б) Прагнення до професійного зростання: 50,8%
- в) Логічність, аналітичний склад та критичність мислення: 66,9%
- г) Вміння слухати: 49,2%
- г) Працьовитість: 68,5%
- д) Чесність: 65,3%
- е) Порядність: 78,2%
- є) Особиста гідність та самоповага: 48,4%
- л) Здатність адаптуватися у колективі суду: 58,9%
- м) Здатність адаптуватися у нестандартних ситуаціях: 55,6%
- н) Розуміння публічності своєї посади: 49,2%

о) Ваш
варіант _____;

12. Чи впливає професійна діяльність на Ваш психологічний стан? (допустимо вказати декілька варіантів).

а) На психологічний стан негативно впливає перебування у постійній стресовій ситуації: 37,1%

б) На психологічний стан негативно впливає велике навантаження на роботі: 52,4%

в) На психологічний стан негативно впливає відчуття відповідальності за виконання функціональних обов'язків: 37,9%

г) Ні, професійна діяльність не впливає на мій психологічний стан: 3,7%

г) Ваш варіант _____

13. Чи часто виникає необхідність у психологічній підтримці при виконанні професійної діяльності? 67,7%

а) Постійно: 16,9%

б) Виникає, але не дуже часто: 50,8%

в) Ніколи, не виникає: 21,6%

14. Чи вважаєте Ви доцільним впровадження посади психолога-консультанта в суді, для психологічного супроводження професійної діяльності працівників апарату суду? 80,8%

а) Так, є доцільним розроблення та впровадження спеціальних програм та створення умов для психологічного розвантаження: 33,8%

б) Так, є доцільним, проведення профілактичного, корекційного або реабілітаційного напрямку діяльності, психологом-консультантом: 26,6%

в) Так, є доцільним, для здійснення діяльності, щодо проведення групових або індивідуальних занять з метою навчання прийомам психологічної саморегуляції: 43,5%

г) Так, є доцільним, для здійснення діяльності, щодо проведення сеансів психологічного розвантаження або мобілізації співробітників судової системи; ☐

д) Так, є доцільним, здійснення діяльності, щодо проведення групових тренінгових занять: 24,2%

е) Ні, вважаю, впровадження посади психолога-консультанта в суді недоцільним; ☐

15. Чи вважаєте Ви доцільним здійснення психологічної профілактики (робота психолога спрямована на нейтралізацію негативних психологічних моментів, які виникають при здійсненні професійної діяльності) працівників апарату суду?

а) Психологічний супровід та профілактика психотравмуючих факторів професійного стресу суддів та працівників апаратів суду є необхідними: 49,2%;

б) Ні, вважаю, в даному напрямку діяльності психолога в суді немає необхідності: 15,2%;

в) Ваш варіант: надання допомоги актуальне також і учасникам розгляду справ та відвідувачам судової установи: 37,1 %.

«ПОГОДЖЕНО»

Голова суду

«__» _____ 20__ р.

«ЗАТВЕРДЖЕНО»

Керівник апарату суду

«__» _____ 20__ р.

ПОСАДОВА ІНСТРУКЦІЯ СУДОВОГО ПСИХОЛОГА-КОНСУЛЬТАНТА (ТИПОВА)

1. Загальні положення

1.1. Посадова інструкція судового психолога-консультанта встановлює єдині засади діяльності, обсяг посадових обов'язків та основні вимоги щодо їх виконання, права та відповідальність особи, яка займає посаду судового психолога-консультанта.

1.2. Мета здійснення професійної діяльності судового психолога-консультанта - психологічне забезпечення діяльності судової установи.

1.3. Завдання судового психолога-консультанта:

- 1) професійний психологічний відбір;
- 2) психологічне супроводження судової діяльності;
- 3) професійно-психологічна підготовка працівників судової установи;
- 4) психологічна підтримка здійснення судової діяльності.

1.4. Судовий психолог-консультант є посадовою особою апарату суду, правовий статус якої визначається Законом України "Про державну службу".

1.5. Судовий психолог-консультант відноситься до категорії спеціалістів;

1.6. Судовий психолог-консультант призначається на посаду та звільняється з посади наказом керівника апарату суду з дотриманням вимог трудового законодавства України.

1.7. На посаду судового психолога-консультанта призначаються особи, які мають вищу освіту за психологічними спеціальностями і стаж роботи на посаді психолога не менше 3 років;

1.8. Судовий психолог-консультант підпорядкований головному спеціалісту Служби судових психологів консультантів (за наявності такого відділу) та безпосередньо керівнику апарату суду.

1.9. Судовий психолог-консультант не має безпосередньо підпорядкованих працівників апарату суду.

1.10. У своїй роботі керується Конституцією України, законами України, рішеннями Конституційного Суду України, актами Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, актами законодавства та нормативними документами, що регламентують діяльність судових органів та ведення діловодства, Положенням про Державну судову

адміністрацію України, Положенням про територіальні управління державної судової адміністрації, постановами колегії, наказами, інструкціями та рекомендаціями Державної судової адміністрації України та відповідного територіального управління державної судової адміністрації, іншими нормативно-правовими актами та цією посадовою інструкцією.

2. Завдання та обов'язки

2.1 Консультування керівництва суду та працівників які займаються кадровою роботою, по соціально-психологічним проблемам управління і щодо соціального розвитку колективу;

2.2 Приймання участі у формуванні трудового колективу, в проектуванні систем організації роботи, в тому ж числі, коректна організація робочого часу, раціоналізація робочих місць, через призму психологічних факторів і ергономічних вимог;

2.3 Професійне психологічне діагностування осіб, які претендують на зайняття посад державної служби в суді;

2.4 Проведення систематичного психологічного діагностування з метою виявлення динаміки психічного стану суддів та працівників апарату суду;

2.5 Консультування щодо визначення доцільності зайняття особою посади, виконання якої потребує певних психологічних якостей;

2.6 Здійснення нейтралізації негативних моментів у психологічному стані та коректування поведінки суддів та працівників апарату суду;

2.7 Підтримка процесу адаптації новопризначених працівників;

2.8 Участь у нейтралізації екстремальних ситуацій та надання термінової психотерапевтичної допомоги.

2.9 Надання психологічної інформації необхідної для розгляду справи;

2.10 Комунікативна діяльність у судовому процесі по вирішенню конфліктів та психологічних колізій;

2.11 Психологічне супроводження осіб, що потребують особливого ставлення в умовах судового процесу (неповнолітні, особи з психічними захворюваннями, тощо);

2.12 Консультування щодо призначення та проведення судово-психологічної експертизи;

2.13 Роз'яснення (щодо психологічних термінів та понять) висновку судово-психологічної експертизи.

2.14 Вивчення впливу психологічних, економічних та організаційних факторів роботи суду на трудову діяльність працівників суду та суддів з метою розробки заходів по покращенню умов їх праці та підвищення ефективності праці;

2.15 Здійснення вибору найактуальніших питань і проблем, які вимагають вирішення (плинність кадрів, порушення трудової дисципліни, малоефективна праця) та визначення шляхів усунення причин, які їх викликають.

2.16 Розробка професіограм посад суду та детальних психологічних характеристик працівників суду. Надання рекомендації щодо умов оптимального використання індивідуальних професійних можливостей людини з урахуванням перспективи розвитку її професійних здібностей.

2.17 Розробка рекомендацій і пропозицій по впровадженню результатів психологічних досліджень в практичну діяльність, а також заходи по конкретних напрямках вдосконалення управління соціальним розвитком, сприяння організації оптимальних виробничих процесів, встановлення раціонального режиму праці та відпочинку, покращення морально-психологічного клімату в колективі, умов праці і підвищенню працездатності людини та здійснення контролю за їх виконанням.

2.18 Систематично звітування керівництву суду про виконану роботу;

2.19 Виконання окремих службових доручень та завдань керівництва суду;

2.20 Інші обов'язки, що впливають з мети та завдань діяльності судового психолога-консультанта.

3. Права

3.1. Користуватись правами та свободами, передбаченими Конституцією України, Законами України «Про державну службу», «Про судоустрій та статус суддів» та іншими актами законодавства;

3.2. На соціально правовий статусу відповідно до свого статусу;

3.3. Знайомитись з проектами рішень керівництва суду, що стосуються його діяльності;

3.4. Вносити пропозиції по вдосконаленню роботи пов'язаної з виконанням професійної діяльності;

3.5. Брати участь у нарадах та зборах трудового колективу суду.

3.6. Витребувати особисто або за дорученням голови суду від керівників підрозділів та спеціалістів інформацію та документи необхідні для виконання своїх посадових обов'язків;

3.7 Залучати спеціалістів структурних підрозділів до вирішення завдань покладених на нього, за погодженням керівництва суду;

3.8 Вимагати від керівництва суду сприяння у виконанні ним його посадових прав і обов'язків;

3.9 Користуватись затвердженими психологічними методиками адаптованими до судової системи, при виконанні професійної діяльності;

3.10 Отримувати необхідну інформацію та матеріали від головуючого у справі до розгляду якої він залучений в якості консультанта, з метою виконання покладених на нього завдань та відповіді на поставлені судом питання психологічного характеру;

3.11 Відмовитись від психологічного супроводу осіб, що його потребують в умовах судового процесу, за умови відсутності відповідної кваліфікації, навичок та знань;

4. Судовий психолог-консультант несе відповідальність:

- 4.1 за порушення трудової дисципліни, неякісне або несвоєчасне виконання посадових завдань та обов'язків, бездіяльність або невикористання наданих йому прав (відповідно до Кодексу законів про працю України);
- 4.2 за порушення норм етики поведінки;
- 4.3 за розголошення відомостей, що стали йому відомі при виконанні професійної діяльності;
- 4.4 за вчинення правопорушення, під час виконання своєї професійної діяльності, у межах, визначених діючим адміністративним, кримінальним та цивільним законодавством України;
- 4.5 за спричинення матеріальних збитків (у межах передбачених чинним законодавством України);

5 Судовий психолог-консультант повинен знати

- 5.1 Постанови, розпорядження, накази, інші керівні та нормативні документи, які відносяться до його професійної діяльності;
- 5.2. Соціальну психологію, психологію праці та управління. Втому числі, їх методологію;
- 5.3. Основи економіки, організації роботи суду та управління судом.
- 5.4. Основи профорієнтаційної роботи;
- 5.5 Законодавство про працю;
- 5.6 Правила внутрішнього трудового розпорядку;
- 5.7. Правила і норми охорони праці;
- 5.9. Технічні засоби, які застосовуються при вивченні умов праці;
- 5.10 Передовий вітчизняний та зарубіжний досвід роботи психологів;
- 5.11 Юридичну, в тому числі, судову психологію;
- 5.13 Основи судового процесу;
- 5.14 Методологію судово-психологічної експертизи.

6. Взаємодія за посадою

- 6.1. Судовий психолог-консультант виконує обсяг завдань та обов'язків напрямку роботи, що доручений йому Головним спеціалістом Служби судових психологів-консультантів, за відсутності такого відділу, керівництвом суду;
- 6.2. Судовий психолог-консультант, за необхідності, для виконання певних (планових та позапланових) завдань може залучати інших спеціалістів Служби судових психологів-консультантів, соціолога та (або) інших працівників апарату суду;
- 6.3. У разі відсутності судового психолога-консультанта його заміщає інший працівник Служби судових психологів-консультантів визначений наказом керівника апарату суду.

ЗАТВЕРДЖЕНО

№ _____ від _____

ПОЛОЖЕННЯ***про психологічне тестування кандидатів,
що претендують на заміщення вакантних посад державних службовців в
суді***

1. Психологічне тестування проходять кандидати, що склали іспит. Психологічне тестування проводиться судовим психологом-консультантом з метою визначення індивідуально-типологічних якостей та здібностей кандидата на заміщення вакантної посади державного службовця (далі – кандидата), а також ступеню відповідності його психологічних характеристик вимогам вакантної посади. При здійсненні обстеження судовий психолог-консультант як фахівець керується вимогами Етичного кодексу психологів, затвердженого на І-установчому з'їзді Товариства психологів України від 20.12.1990 року, а саме що стосується конфіденційності одержаної при обстеженні інформації.

2. Метою даного Положення є оптимізація часових, матеріальних затрат та отриманої якості в стратегії і технології підбору персоналу. Підбір персоналу – це залучення кандидатів відповідної кваліфікації для визначеної позиції, з яких в подальшому відбираються і приймаються на посаду ті, які найбільше відповідають її вимогам.

3. Дане Положення визначає критерії відбору кандидатів під час проходження конкурсу на заміщення вакантної посади державного службовця в апараті суду. Дані критерії поділяються на: формальні, професійні, особистісні.

Формальні критерії – це анкетні дані (прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, стать, сімейний стан, адреса проживання);

Професійні критерії – це одержана освіта (назва навчального закладу, період навчання, вчені звання, ступені), досвід роботи (перелік місць роботи, назви займаних посад, стаж роботи), інші професійні навички (знання іноземних мов, володіння комп'ютерною технікою, тощо);

Особистісні критерії – це індивідуально-типологічні особливості (особливості темпераменту), внутрішні психічні диспозиції (психофізіологічний стан людини, її стійкість до стресових ситуацій, конфліктність, активність і комунікативні здібності), особистісні риси людини (конституційні фактори), самооцінка особистості, характер відносин з навколишнім світом, риси характеру (відкритість, чуйність, агресивність).

4. Вимоги до кандидата формуються на основі посадових інструкцій.

5. Відбір проводиться у відповідності до профілю вимог до кандидата і з врахуванням його професійних, індивідуально-типологічних якостей та здібностей.

6. Процес психологічного тестування включає в себе застосування найоптимальніших психологічних технік та методик (адаптованих до особливостей діяльності судової установи) для виявлення та прийому на роботу найкращого кандидата.

Методи відбору повинні бути економічно доцільними, юридично допустимими, етично витриманими.

7. Комплекс процедур відбору включає в себе наступні етапи:

- заповнення анкети кандидатом;
- аналіз інформації про кандидата на основі заповненої анкети;
- проведення співбесіди з кандидатом;
- тестування, тобто визначення ступеню відповідності психологічних характеристик кандидата вимогам вакантної посади;
- подання висновків про результати тестування керівництву суду для прийняття рішення про можливість призначення кандидата на вакантну посаду;

8. На первинному етапі кандидату пропонується заповнити анкету (додаток 1), після чого проводиться аналіз його документів на основі відповідності формальним вимогам вакантної посади (освіта, кваліфікація, вік).

9. На початку співбесіди кандидата ознайомлюють зі специфікою посади для прийняття рішення про продовження участі в процедурі відбору (додаток 2). Опис структури посади погоджується керівником апарату суду попередньо, із зазначенням обов'язкових вимог до кандидата, результатів, що очікуються від нього, професійних та особистісних якостей, яким повинен відповідати кандидат. Мета співбесіди: визначення відповідності кандидата пропонованій посаді, отримання інформації про його мотиви і мету.

Структура підготовки та проведення співбесіди викладена у додатку.

Результати співбесіди фіксуються на спеціальному бланку і зберігаються до моменту призначення на посаду.

За результатами співбесіди визначаються такі якості кандидата, як комунікабельність, інтелектуальний рівень, готовність до співпраці, лідерський потенціал, впевненість в собі, мотивація тощо.

10. В процесі тестування судовим психологом-консультантом використовуються проєктивні методики і питальники, які мають надійні показники свідомого викривлення результатів, оскільки тестування носить характер експертизи.

Перед проходженням психологічного тестування кандидати підписують бланк добровільної згоди на участь у ньому (додаток 4) та ознайомлюються з порядком його проведення (додаток 5).

Під час роботи кандидата психолог здійснює безперервне спостереження за його діями та поведінкою з метою отримання додаткової психологічної інформації. В ході обстеження необхідно робити перерви на 10

– 15 хвилин після кожної години роботи, загальна тривалість обстеження протягом дня не повинна перевищувати 5 годин.

11. Дані отримані під час психологічного діагностування підлягають обробці та аналізу.

Висновки про результати тестування заносяться у протокол дослідження, який разом з рейтингом кандидатів (додаток 6) доводиться до відома кандидата та подається на розгляд безпосередньо керівнику апарату суду для прийняття рішення про можливість призначення кандидата на вакантну посаду державного службовця.

12. Усі носії інформації про результати психологічного тестування повинні забезпечувати конфіденційність її використання. В разі допущення витоку інформації про безпосередні показники застосування психодіагностичних методик, проведення співбесід з кандидатами судовий психолог-консультант, який проводив відповідні заходи несе юридичну відповідальність згідно із законом.

Суб'єктам професійно-психологічного відбору забороняється обговорювати зміст, процедуру та результати професійно-психологічного відбору з особами, функціональними обов'язками яких не визначається участь в організації та проведенні заходів з відбору кандидатів.

13. Документи професійно-психологічного відбору (описи методик, стимульні матеріали, реєстраційні бланки до методик, інший психодіагностичний інструментарій, журнал обліку результатів професійно-психологічного відбору) зберігаються судовим психологом-консультантом у металевій шафі, що опечатується печаткою для довідок з метою усунення можливості доступу до них сторонніх осіб.